
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

(1)

॥श्रीरामसमर्थ

पं. ८६
२४

श्रीसीता

॥उपदेशसहस्रीप्रारंभः॥

(2)

श्रीसद्गुरवे नमः॥ शुभमस्तु॥ अविघ्नमस्तु॥ श्रीरामाय नमः॥ ॐ प्रणम्य सद्धर्मप्रणतार्तिहारि
णं गुरूनपि स्वान्परमार्थवित्तपिपाः॥ मया सहस्रीविवृतिर्विधीयते कृतापि मंदोपकृतिप्र
सिद्धये॥१॥ सकलोपनिषदर्थसारसंग्राहिकामुपदेशसहस्रीं गद्यपद्यात्मिकां प्रारिप्समा
णो भगवान् भाष्यकारश्चिकीर्षितस्य ग्रंथस्याविघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनाभ्यां
शिष्टाचारपरिपालनपरिलब्धायै सिद्धये च विशिष्टदेवतातत्त्वानुस्मरणपूर्व
कं तन्नमस्काररूपं मंगलाचरणं मुखतः संपादयन् ग्रंथस्य शास्त्रप्रवेशप्रकरणस्य
तदीयमेवानुबंधजातं सूचयति॥ चैतन्यमिति॥ चैतन्यं सर्वगं सर्वं सर्वभूतगु
हाशयं॥ यत्सर्वं विषयातीतं तस्मै सर्वविदे नमः॥१॥ यः सर्वज्ञः सर्वविदिति श्रु
तेः सर्वं वेत्तीति व्युत्पत्त्या च सर्ववित् तस्मै परमेश्वराय नमो वाङ्मनोदेहैः प्रह्वीभावो
ऽस्त्वित्यादिः स एवै। ओषिकादिदृष्टांतानुरोधेन लोकस्यापरस्य शंकितं चेतनमेव न चे

॥१॥ ॥१॥ स१

तन्यं कूटस्थत्वमसिस्वरूपमिति तादात्म्यनिराकरणायोक्तं चैतन्यमिति चैतन्यस्यापि
मध्यमपरिमाणत्वमणुपरिमाणत्वं वेति क्षपणादिगंबराः स्वयूथ्याश्च निश्चिन्वंति
तान्प्रत्युक्तं सर्वगमिति । चैतन्यस्य सर्वगतस्यापि भिन्नत्वं सांख्या मन्यंते तत्राह ॥
सर्वमिति । सर्वात्मकस्यापि परस्यांशांशिभावादिना जीवात्मनो भेदोस्तीत्ये
कदेशीयाः तत्रोक्तं सर्वभूतगुहाशयमिति । सर्वेषां भूतानां गुहासु बुद्धिषु साक्षि
न६ त्वेन तिष्ठति ब्रह्मैतत अंशांशिभावादिकल्पना वस्तुतो नास्तीत्यर्थः ॥ तर्हि सर्वभूत
गुहाशयत्वेन सर्वमिति विशेषणेन च मनोवेद्यत्वं सप्रपंचत्वं च परस्य परिशंक्येत
नैसाहब्य यदिति । सर्वमविद्यातत्कार्यात्मकं विषयमतीत्यावस्थितं यद्ब्रह्म तस्योक्तौ
मनो२ [illegible]नैपाद्यत्वं अविषयत्वात्कुतस्त्यं सप्रपंचत्वं कार्यकारणास्पृष्टत्वादित्यर्थः ॥ चैत-
न्यमित्यादिविशेषणत्रयं तत्पदार्थसाधारणं । सर्वभूतगुहाशयमिति बुद्ध्यादि
साक्षित्वं परत्वस्यापि विवक्ष्यते सर्वविसदृशेन तत्सदृशाव्यं ब्रह्मणोच्यते नैवलक्ष्यैलक्ष्यं

8

वस्तु सर्वविषयातीतमित्यत्र विवक्षितो सर्वेषां तद्गुरुणाम् अयं सर्वविषयातीतमिति सामाना
धिकरण्यासंक्षिप्तयोस्तत्समर्थयोरैक्यं सूच्यते तस्मिन् विषये निर्दिष्टे तेन प्रकारेण स्य वि
षयविषयिभावः संबंधो ध्वनितः स्वत्वं सर्वविषयातीतमित्यनया चिद्रूपस्य नः स्व वा
न्तर्थस्य स्वयं शून्यतोक्ता विद्वानिः शेषोर्थमेव स्वरूपलक्षितं निरस्ता निर्गुणानंदा
विर्भावात्मकं प्रयोजनमित्युक्तं तस्मिन्ननुक्ते न कामोधिकारी मुमुक्षुः सिध्यतीत्येव
घेयं ॥ एवं देवताप्रणामरूपमंगलाचरणव्याजेन वेदांतप्रतिपाद्यं परदेवतातत्वं संक्षे
पादुपक्षिप्तं [illegible] इदानीं वेदांतानां तत्परत्वं वक्तुं कर्मकांडसिद्धमर्थमनूद्य तेन ज्ञानकां
डस्य संगतिं संगिरमाणस्तेषां मगतार्थत्वमाह ॥ समाप्यध्येयादि नो समाप्य क्रि
याः सर्वाः [illegible] ग्न्याधानपूर्विकाः ब्रह्मविद्यामथेदानीं वक्तुं वेदः प्रचक्रमे ॥ २ ॥
कर्मकांडसिद्धनानाविधकर्मानुष्ठानलब्धबुद्धिशुद्धेरनंतरं ब्रह्मजिज्ञासवे
ब्रह्मविद्यां वक्तुं वेदांतप्र[illegible] निरस्य उक्तकर्माणि रेव मुमुक्षोरपेक्षितमोक्षसिद्धौ ब्र

॥२॥ ॥२॥

ला१

ब्रह्मविद्यायास्तादर्थ्यायोगात् चेत्तथात्वे न वेदांतप्रवृत्तेरनुपपत्तेरित्याशंक्याह ॥ कार्माणी
त्यादि ॥३॥ धर्माधर्मौ ॥४॥ कर्माणि रागद्वेषयोगात् रागद्वेषयोगे प्रियाप्रिये ॥ एवं स्यातां
ततो रागद्वेषश्चैव ततः क्रियाः ॥ धर्माधर्मौ ततो ह्यस्य देहयोगस्तथा पुनः ॥ एवं नित्य
प्रवृत्तोयं संसारश्चक्रवद्भृशं ॥ अज्ञस्य कर्माण्यनुष्ठितः ॥ कर्मस्यः शरीरग्रहणादि
परंपराया दृश्यो ध्रुवः संसारानर्थप्राप्तिरवश्यंभाविनीत्यत्र तेषां मोक्षहेतुत्वोपपत्ति
रित्यर्थः ॥ संसारानर्थप्राप्तिरस्येत्यस्माभिरुच्यते ॥ कर्मणां संसारहेतुतया मोक्षा ॥४॥
हेतुत्वे विप्रयोगनिवृत्त्यानैमित्तिकसंसारनिवृत्तौ कृतं ब्रह्मविषये शास्त्रं चेत्याह ॥ अज्ञान
मिति ॥५॥ अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तज्ज्ञानमिष्यते ॥ ब्रह्मविद्यात आरब्धा ततो निःश्रेयसं
भवेत् ॥५॥ तस्य संसारस्य अज्ञानं मूलं कारणं कर्मणामपि तत्कृतत्वादतः संसारहानार्थ
अज्ञानहाने प्रयत्नोऽपेक्ष्यते न चाज्ञानहानं ब्रह्मविद्यामंतरेणोपपद्यते तेन सा वेदांतेषु प्र
वृत्ता नतश्च ब्रह्मविद्यातो ज्ञाननिवृत्त्या संसारनिवृत्तिरूपनिश्चितं निरतिशयानंदाविर्भाव
लक्षणं कैवल्यं सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ अज्ञस्य कर्माण्यनुष्ठितः अनुष्ठितानां कर्मणां शरीरग्रहणा

ति१

२५ २६ ति४ ॥४॥ २७

दिपरंपरया प्राप्यो मुमुक्षुसंसारान्वर्थ प्रापस्य स्वयं प्राविद्वान्न तेषां मोक्षहेतुत्वोपपत्तिस्त्रियर्थः ॥५॥
कर्मणां विचित्रशक्तितया कर्मैवाज्ञाननिरस्तिमपि करिष्यतीत्याशंकानाशार्थं वि[illegible]सांख्यं स्याह ॥ नियतेति ॥
नियतेवानेनैहानायनकर्मप्रतिकूलतः ॥ एकास्वरूपत्वाद्विधेव प्रकारस्वरूपाम विद्यां निव
र्तयति कर्म स्वप्रकाशात्मकत्वाद्विरोधान्नाज्ञानं निवर्तयितुं महतीत्यर्थः ॥ मायादूज्ञानप्र
हाणं तथापि नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसामर्थ्येन पुरुषार्थं प्रविष्यतीत्याशंक्याह ॥ ना
ज्ञानस्येति ॥ नाज्ञानस्याप्रहाणे हि रागद्वेषक्षयो भवेत् ॥ ६ ॥ रागद्वेषयोरक्षयेपि काक्षति
रित्याशंक्य । तदक्षये तस्मादेव रागादिदोषाद्दुष्कृतं साकर्मोस्यतेरावश्यकत्वात्तदधीनः संसारो
पि दुर्वारः स्यादित्याह ॥ रागद्वेषेति ॥ रागद्वेषसत्यापावेकर्मदोषोद्भवं ध्रुवं ॥ तस्मान्निःश्रेयसार्थी
य विद्यैवात्र विधीयते ॥७॥ [illegible] कर्मसिर्मोक्षासिद्धौप्रक्तितमाह ॥ तस्मादिति ॥ [illegible] वेदां
तोक्तिः विधानप्रकारान्नेसीवने सति यावज्जीवादिश्रुतिविहितत्वान्नित्यं कर्म विधा
वत्कर्तव्यमेव अतो विद्यैव मोक्षहेतुत्वेन वेदांतेषु प्रकाशितेत्ययुक्तमिति समुच्च
यवादी शंकते ॥ नन्विति ॥ ८ ॥ ननु कर्म तथा नित्यं कर्तव्यं

॥३॥ ॥७॥ ॥३॥

(6) (2)

तपस्वीति निरित्वा संन्यासोपायं ज्ञानं न्यास एवास्येति यदिति यतः श्रुतिः स्तौति तस्मात्त
द्देव मोक्षसाधनं वा त्विनामपि ज्ञानखायामेतावदरे खल्वमृतत्वमिति ज्ञानमेव स्वतंत्रममृतत्व
साधनं श्रुतं तस्मान्मोक्षापेक्षायां कर्मसंन्यासपूर्वकं ज्ञाननिष्ठेन भवितव्यमित्यर्थः ॥ अ
ग्निष्टोमस्य ध्रुवफलस्यापि सापेक्षत्ववत् ज्ञानस्यापि सापेक्षत्वमिति स्फुटमनूद्योत्तरमा
ह ॥ अग्निष्टोमवदिति ॥ अग्निष्टोमवदित्युक्तं तत्रेदमभिधीयते ॥ २५ ॥ कर्मणो नैककार
कसाध्यत्वाद्विद्याया अन्तरा वीर्यवत्तरफलमेतत्संभवाच्च युक्तः सहकार्यपेक्षा विद्यायास्तु
प्रमाणवस्तुतंत्रत्वान्नानेककारकसाध्यत्वं नापि विद्याफले मोक्षे तिशयोऽस्तीति दृष्टा
न्तः समो न भवतीत्युत्तरमेव स्फोरयति ॥ नैकेति ॥ नैककारकसाध्यत्वात्फलान्यत्वा
च्च कर्मिणः ॥ विद्या तद्विपरीतातो दृष्टान्तो विषमो भवेत् ॥ २६ ॥ वैषम्यमेव प्रकटयति ॥ ल
ष्यादिवदिति ॥ कृष्यादिवत्फलार्थं व्यापारान्यकर्मापेक्षणं ॥ अग्निष्टोमस्वरूपे क्षेत विद्यान्य
क्रियमपेक्षते ॥ २७ ॥ यथोक्तविद्याविज्यमित्यादौ सामग्री बाहुल्या [illegible] सान्न नाहुल्याच्च
सहकार्यपेक्षा स्पष्टान यावज्योतिष्टोमोऽपि कारकभूयस्त्वाद्वीर्यवत्तरफलातिशयसा

नि७

पेक्षा साध्यान्येनोक्त्याद्युपासनाकर्मणां स्वस्योपबृंहणं फलबाहुल्यार्थमपेक्षते विद्या तु नि
रतिशयफलवत्त्वान्नान्यत्किंचिदपेक्षितुं कामयते तेन वैषम्यमिति भावः ॥२३॥ प्रसवाय स्यात इति ह्य
त्ते प्रत्याह ॥ प्रत्यवाय इति ॥ प्रत्यवायस्तु तस्यैव यस्याहंकार इष्यते ॥ आत्मविदोऽपि नित्याकरणे
प्रत्यवायः स्यात् अहंकारादेस्तुल्यत्वादित्याशंक्याह ॥ अहंकारेति ॥ अहंकारफलार्थित्वे
विद्येते नात्मवेदिनः ॥२४॥ ब्रह्मविद्यायाः स्वतन्त्रायाः सकार्यज्ञाननिवर्तकत्वे सिद्धे फलि
तमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ तस्मादज्ञाननाशाय संसारविनिवृत्तये ॥ ब्रह्मविद्यावि
धीयेत प्राज्ञैर्वेदोपनिषत्स्थितैः ॥२५॥ उपनिषन्नामनिर्वचनेनापि स्वतन्त्रैव ब्रह्मात्मविद्या मोक्ष
हेतुरित्याह ॥ सदेरुपनिपूर्वस्य क्विपि चोपनिषदेवं लभ्यते ... भावादग्र ... ज्ञातनात
त्या ॥२६॥ सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्य सामीप्याद्योपपूर्वस्य चकारात्ययि क्विप्प्रत्यये
परतोपनिषत्पदं ॥ यदुक्तं विशरणगत्यवसादनेष्विति धात्वर्थत्रयस्य ब्रह्मविद्या
यां संभवात् ॥ तदुक्तं सानेन मुख्यवृत्त्योपनिषदुच्यते ॥ ग्रन्थोऽपि तादर्थ्यात्तु पाख्यपदिश्य
ते ॥ ये मन्दब्रह्मविदस्तेषां गर्भजरादिकमुपनिषत्संहिता ब्रह्मविद्या शिथिली

लना । निश्चयार्थनिपूर्वस्य ४

॥६॥ ना७

॥शिव॥ ॥६॥

(8)

(8)

करोति जिज्ञासूनां दोषसामीप्येन निश्चयेन ब्रह्म गमयतीति सा प्राकृतब्रह्मतत्त्वानां मुमुक्षूणां संसाररोग
मादिनाशयति तस्मादेतत् विद्या या उपनिषन्नाम प्रसिध्या वेदान्तानां मोक्षहेतुत्वं तत्र ब्रह्मात्मैकत्व
विद्यार्थे वसिद्धिरिति ग्रन्थार्थः॥ ॥इति चैतन्यप्रकरणं प्रथमं॥ १॥ ॥ॐ॥ आत्मनि संसा
रित्वं मह्यहं प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधादात्मासंकत्व विधेयं नोपपद्यते॥ प्रमाणप्रसिद्धस्यापि
संसारित्वस्य प्रतिषेधे प्रसंगात् सतोपि प्रतिषेधप्रसंगादिदाशंक्य वेदान्तो नाम कल्पशंनो
पादेन न सकार्यज्ञाननिरस्य धर्मिनाम धर्मसंक्षेपतो वक्तुं प्रकरणांतरमस्तौति॥ प्रतिपद्युमि
ति॥ प्रतिषेधमशक्यत्वात् नेति नेतीति शेषि[illegible]तं॥ इदं नाहमिदं नाहमित्यद्धा प्रतिपद्यते॥१॥
त४ नेति नेतीति निष्फलायाः समारोपितस्य समस्तप्रपंचप्रतिषेधे प्रसंगात् सतो न प्रतिषेधुं योग्यत्वं
मस्ति तस्यासर्वनिषेधस्यापि साक्षित्वेनाविशेषस्यानन्यत्वं भाविताल॥ अतो वक्ष्येति तत्त्वे नोति२
त२ दं स्थूलं शरीरमिदं च सूक्ष्मशरीरं नाहमिति प्रतिषि[illegible]त्वा हं ब्रह्मास्मीति साक्षात् प्रति[illegible]
तस्मान्न प्रसंगात् सतः प्रतिषेधावधित्वेन तस्य साक्षित्वेन च प्रतिषेधप्रसक्तिरिति भावार्थः॥१॥

(7)

(6)

देहेन्द्रियाद्यभिमानस्यानवरतमनुवर्त्तेरहं ब्रह्मेति ज्ञाने प्रतिष्ठितमित्यार्थं। अयं देहाद्यात्मा
भिमानस्य बाधितानुवृत्त्या प्रतिपक्षत्वाभावान्नैवमित्याह॥ दृढधीरिति॥ दृढधीरिहमात्मोस्मावा
चारंप्रणगोचरा॥ निषिद्धौ सौद्धक्वी ज्ञानपुनर्मौनितां व्रजेत्॥ २॥ देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिरहंक
र्तृत्वादिसंपाद्याधितरूपादृत्य सर्वतोवाचारंप्रणवं मिथ्यात्व संदेहाद्यात्मत्वं गोचरयति।
नेतिनेतीतिज्ञानत्वेन निषिद्धा आत्मस्वभावः सम्यक्स्वरूपकारणं यस्यास्तस्यात्तपो
ध्यानं॥ तस्मात्त्रिविधरूपत्वान्निषिद्धकारणत्वाच्च सति ब्रह्मज्ञानेन सा पुनर्मौनितां
गच्छतीत्यर्थः॥२१॥ कर्ता भोक्ताहमिति विज्ञाने ज्ञानमार्गे किमप्यकर्तव्यो कुर्वन्ब्रह्माह
मितिज्ञानं सिद्धेऽहिंसा संवृतं स्यात्॥ पूर्वमिति॥ पूर्वबुद्धिमबाधित्वोत्तरोऽजायतेऽमु
ति॥ न हि स्वत्वज्ञानजन्यां रजतबुद्धिमबाधित्वा शुक्तिधीरुत्तरोत्पन्ने यथा तथा
ब्रह्मात्मबुद्ध्या कर्त्रादिबुद्धिर्बाध्यते इत्यर्थः॥ किमिति कर्त्रादिबुद्ध्या ब्रह्मात्म
बुद्धिरेव न बाध्यते तत्राह॥ हरिरेका स्वयं सिद्धः फलत्वात्स न बाध्यते॥२२॥

॥७॥

॥७॥

नो४

10

ब्रह्मात्मज्ञप्तिस्वरूपोहमित्युच्यते। स चैको द्वितीयाभावेनोपलक्ष्यते परनिरपेक्षसत्ता
स्फूर्त्तिकत्वं निश्चीयते सत्तावत्त्वबाध्यते बाधकाभावादज्ञाने तो वाच्यं परमार्थविष
यत्वात्तत्फलं नाचवा ध्यं ब्रह्मात्मैक्यस्य वज्ञानापि व्यक्तस्य वा चक्र विधुरस्य फलत्वोपचारात्तो
वस्तुनस्तत्त्वज्ञानस्य तत्सत्त्वस्य चाबाध्यत्वात्कर्त्रादिविभागैरेव बाध्यते यथा॥३॥ कथं परमार्थ
विवेकद्वारा ब्रह्मात्मज्ञानमित्याशंक्य श्रौतेन दृष्टांतेनोत्तरमाह॥ इहैवनमिति॥ इहैव नमतिक
म्य शोकमोहादिदूषितं॥ वनाङ्गोपारकोयद्वस्वमात्मानं प्रपद्यते॥४॥ देहेंद्रियादिलक्षणमिदमा
नात्मरूपं वनमिव वनं अनेकानर्थकलुषीकृतं शोकमोहादिभिर्व्याप्तत्वात्तस्यानीयेद्दूषितमन्वयव्य
तिरेकाभ्यामतिक्रम्य परार्थविवेकं कृत्वा स्वमात्मानं ब्रह्मात्मस्वीयो पुनिष्ठः पुरुषमधिगच्छति॥ यथा
गांधारदेशात्स्वस्थोरेरानीतो वनेविसृष्टो बद्धुविचमार्तस्वरं कुर्वन्नेकुरुणाकेनचेनचिन्मोचितस्ते
नोद्दिष्टमार्गेण स्वदेशं प्राप्य स स्वस्थो भवति तिलपायमात्मा स्वमात्मानं मुक्त्वप्रकारेण प्रतिपद्य कृतेऽसे
सोनिर्वृणोतीत्यर्थः॥ ॥प्रतिपद्युमितिप्रकरणं द्वितीयं॥ ॥४॥ यस्मिन्नीश्वरे सर्वज्ञत्वादिलक्षणे
मुमुक्षोरहमस्मिन्नस्मीतिमोहे सा चैतं ज्ञानमुक्तं स किमीश्वरो भवेदित्यहनात्मा स्यादेवात्मा

न२

वेति जिज्ञासायामाद्यं सूत्रयति ॥ ईश्वर इति ॥ ईश्वरश्चेदनात्मास्यान्नास्मीति धारयेत्तु ॥ न
हि ईशोऽहमस्मीति मतिः क्रियते तच्चेश्वरस्यानात्मत्वेऽतस्मिन्नसौ मुमुक्षुरीश्वरोऽस्मीति न
जानीयात् तत्तत्त्वमस्यादिवचनविरोधः स्यादित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥ आत्मा चेदीश्वरो
ऽस्मीति विद्या सान्यनिवर्तिका ॥३॥ ईश्वरो मुमुक्षोः स्वरूपभूतश्चेत्तर्हि तस्मिन्निति तस्य विद्योपपद्यते
सा चान्यस्याः संसारहेतोरविद्यायाः निवर्तिका पुरुषार्थपरिसमाप्तिहेतुस्ततः शास्त्रमवि
रुद्धं सिद्धमित्यर्थः ॥७॥ अस्थूलादिवाक्यपर्यालोचनायामपीश्वरस्यात्मत्वमेवाभि[illegible]तव्यमित्या
ह ॥ आत्मन इति ॥ आत्मनोऽन्यस्य चेद्धर्मा अस्थूलत्वादयो मताः ॥ [illegible] अज्ञेयत्वेऽस्य चितिः स्यादे
तत्त्वेऽन्यधीनुतिः ॥८॥ प्रतीचोऽन्यतिरिक्तस्येश्वरस्यास्थूलत्वमनणुत्वमित्याद्या धर्माः
श्रुत्या विवक्षिताः तदास्येश्वरस्यात्मत्वेनाज्ञेयत्वे सति मुमुक्षोरस्थूलादिभिः श्रुतेर्धर्मै
र्न किंचित्फलं स्यात् यदि त्वस्थूलादिधर्मविशिष्टेश्वरस्य प्रत्यक्त्वेन ज्ञेयत्वं तदा तस्य अस्थूला
दित्वस्य अन्यधियो मोहमल्लापाः मिथ्या बुद्धेर्निवर्तितात्मत्वमेव न स्यात् स्यात्तु मुचित
मित्यर्थः ॥९॥ पर्याप्तारीश्वरस्यात्मत्वे फलमुपलभ्यते तस्मान्नि ध्या ध्यात्वस्या ज्ञान

मूलस्वरूपस्य स्थूलाद्यभिमानस्य निर्देश्यधर्मस्य स्थूलादिप्रसंगान्न विशेषणत्वेन ईश्वरस्यासत्व
प्रतिपादकत्वं कर्तव्यमित्याह॥ मिथ्याध्यासनिषेधार्थेत्तो स्थूलादिग्रहतां॥ यदि पुनरिदं नो
पगम्यते तदान्यत्वं ईश्वरस्यापि स्यादित्याह॥ [illegible]॥ परत्र चेति॥ परत्र चेन्नि
षेधार्थस्यान्यतावर्त्तनं हि तत्॥३॥ अनात्मस्वरूपे कुत्रचित् चिद्रूपे स्थूलादि निरस्य धर्मम स्थू
लादिकं मिथ्या तेचेत्तर्हि ईश्वरस्यान्यतावर्णनमेव स्यात्॥ ईश्वरस्य परामृष्टत्वायोगात् त
थात्वेध यदि च वन्नीश्वरस्यैव प्रसंगात् तस्मादीश्वरमप्युपगच्छतामेव सोऽभ्युपगंतव्य इत्यर्थः॥३॥
प्रसंगात्मनोऽन्यत्र स्थूलादिप्रतिषेधे चाप्राप्तप्रतिषेधः स्यादिति दोषांतरमाह॥ मुमुक्षोरिति॥
मुमुक्षोर्यदि चान्यत्र प्रसंगात्मनः इष्यते॥ प्रसंगात्मनो मुमुक्षोः संसारित्वेनाभिमातादन्य
त्र स्थूलादिप्रतिषेधे प्राप्तस्याभावादप्राप्तप्रतिषेधो निष्फलः स्यादित्यर्थः॥ ननु आ
त्मैव स्वरूपोऽभ्युपगंतव्यः आत्मनो मनःप्राणसंबंधस्य च मनःसंबंधस्य चाप्राप्तौ प्राणादिवा
क्यस्य चानर्थक्यप्रसंगादित्याह॥ अप्राणइति॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चानर्थकं
च॥४॥ ॥इति स्वरप्रकरणांतर्गतीयं॥ ॥३॥ श्रीगणपतये नमः॥ श्रीलक्ष्मीनारायणाय नमः॥

८२

॰सं॰अ॰

॥पं॥

दृष्टवच्चे४ २२

यद्यपि ब्रह्मात्मज्ञानमहं ब्रह्मास्मीति मोक्षसाधनमुक्तं तन्नफलवत्स्यादिति मत्वा संचितकर्मविरोधादित्या
शंक्याह ॥ अहंप्रत्ययेति ॥ अहंप्रत्ययबीजं यदहंप्रत्ययवत्स्थितं ॥ नाहंप्रत्ययवत्स्यात् पंच संचितकर्म
प्ररोहति ॥१॥ अहमिति प्रतीयते यस्मिन्नहंकारे स स आभासोऽहंप्रत्ययो बीजमुपादानं यस्य कर्म
णस्तत्प्राक्परित्यक्ते तस्मिन्नेव चाहंप्रत्ययवत्संस्कारे मलाज्ञानकार्ये तिष्ठतीति कर्मतत्त्वं प्रोच्यते ॥ उपा
दानादन्यत्र कार्यस्थित्यनुपपत्तेः नाहंकर्ता साक्षात्वा किंतु ब्रह्मैवास्मीति प्रत्ययो यस्य आत्मबोधो नाहंप्रत्ययः ॥
स च योग्ये विषये दग्धुं प्ररोहेनैव क्षिन घपदिष्टस्य तते नोपरं ग्धं यदेवं विघं कर्म तत्र किंचित् पि ब्रह्मात्मज्ञाना
नंतरं कार्यायपर्याप्नोतीति तस्मान्न संचितकर्मप्रतिबंधाय यो तत्स्य ज्ञानस्य निष्फलत्वाशंका युक्ता ॥२॥
यथा ज्ञानवतोऽपि पिपासाज्ञानादिसफलं दृष्टं तथाग्निहोत्रादिफलारंभकं स्यादिति शंकते ॥ दृष्ट
वच्चेति ॥ स्यादेतत् स्याज्ञानोऽन्यकर्मा सदृश्यते ॥ न तस्याग्निहोत्रादेः फलारंभकत्वं ज्ञानानुविरुद्धत्वाद्दृष्टवत्
सोऽनादेरारब्धकर्मणो वचन नाद्वा विरुद्धत्वादिति परिहरति ॥ नान्यकर्मेति ॥ ज्ञानादन्याज्ञा
ने निवृत्ताने मलाहंकारनिवृत्तिकारणात् तदाश्रयकर्मनिवृत्तौ कथमारब्धमपि कर्म सिद्धे
दिति युष्मान् प्रपद्यामः सत्योत्तरं वाच्यमिति पुनः शंकते ॥ तन्निरोधे ह्यप्ये चेत्स्यादुक्त्या मो

नि२

॥पं॥

पं४

२१ ऽस्तु दुःखं ता॥ परिहरति॥ देहाद्यारंभसामर्थ्यात् ज्ञानं भक्तविषयं यथा॥ अभिभूय फलं देयौ
को कर्मीति ज्ञानमुत्पद्यते॥ ॥ प्रारब्धं देहाद्यारंभद्वारा प्रवृत्तिविगवमाद् ज्ञानस्य ज्ञानंप
रमार्थवस्तु विषयप्रमाणप्रसूतं प्रबलमपि स्वफलादिदेहकेवल्यादि प्रतिरूपप्रख्या
व्य स्वकीयं फलं देहाभासजगदाभासलक्षणं कुर्यादेव तस्य चारब्धस्य कर्मणां तत्फलोप
भोगो नावसाने सति प्रागुक्तं ज्ञानमप्रतिबद्धमुक्तलमविद्यालेशमपनुद्य विद्वत्संसा
राद्वेपि च येनिःस्पृहः॥ ३॥ ननु प्रारब्धकर्मवशात् देहविषये देहादिप्रतिभासश्चेन्नारब्ध
२६ कर्मवशादपि पौनःपुन्येन देहादिप्रतिभासे भावात्वे निर्मोक्षः स्यात् अविशेषादित्या
शंक्याह॥ आरब्धस्येति॥ आरब्धस्य फले ह्येते भोगो ज्ञाने च कर्मणः॥ अविरोधस्तयो
र्युक्तो वैधर्म्यं चेतरस्य तु॥ ४॥ भोगज्ञानयोः प्रारब्धकर्मकार्यत्वेन मिथो विरोधाभावा
३२ दारब्धकर्मणो देहादिप्रतिभासेपीतरस्यानारब्धकर्मणस्तत्फलस्य च ज्ञानेन विरुद्धत्वा
त् ज्ञाने सति फलारंभकत्वं न तस्य सिध्यति॥ प्रवृत्ताप्रवृत्तफलाच विशेषोपपत्तेरित्य
र्थः॥ ५॥ तर्हि केहाचिदात्मनो देहासत्वाभिमानो नष्टस्तदुक्तप्रतिबंधाभासानुपपत्ति

व१

रीतिर्विवेकेन ख्यातः॥ देहात्मेति॥ देहात्मज्ञानं ह्यानं देहात्मज्ञानबाधकं॥ आत्मन्येव प्रवेद्यस्य समेध
न्नेपि मुच्येत नरः॥५॥ यथा विवेकविकरलस्य लौकिकस्य देहे मनुष्योऽस्मि इत्यात्मज्ञानं नि
स्संदिग्धमुपलब्धं तथा मुमुक्षोरात्मन्येव देहाहंकारपर्यंतसाक्षिणि यस्य ज्ञानं नानुत्प
न्नमुपजायमानमसंदिग्धं देहात्मज्ञानस्य रज्जुज्ञानमिव भुजंगस्य बाधकं संपद्यते॥ स
यथोक्तज्ञानवल्लाहेन यदीच्छेत् परं नीतवान् द्वैतोऽपि एवमुच्यते॥ तमेव विदित्वाऽतिमृत्यु
मेतीत्यादिश्रुतेः॥ [illegible] दृश्यते॥५॥ ॥ उपदेशस्य प्रकरणं चतुर्थं॥४॥ ॥यदि
प्रदर्शितया प्रक्रियया ब्रह्मात्मज्ञानमभ्युपेतव्य साधनं किमिति तुलना हि सर्वे देहे ब्रह्मास्मी
त्यात्मस्वरूपं न गृह्यते तत्राह॥ मंत्रानुकेति॥ मुत्रानुकाय योर्कोनागृहीतस्त स्मृतिः॥
कर्मना मप्रयाज्ञेनोराप्तसज्ञानागृहस्थया॥१॥ यद्योरकनामा कृत्विदृष्टिरस्तं तत्त्व
मगवाक्यं पादेवे द्रोपहृते वस्तिरेज्ञास्यमुपलब्ध्यमस्त्रारां रः सन्यथास्तेतमप्य स्मले
मिथ्याज्ञानान्निगृहीतवान्॥ तथा वर्णाश्रमो पाधिविहितकर्मनाम प्रयादात्मज्ञाना
महो [illegible] रूपपद्यते तेन पदार्थे विवेकवता मुमुक्षुणा प्रविनत्य मिस्रार्थः॥१॥ ननु

दृष्टो तेद्वैतं दुःस्थवेषान्यत्वमममतनुं भस्य च मस्त्रिस्थान स्थापने मत्र त्वप्रमो सत्तौ कारणं
नेतयात्मनोऽग्रहणस्तत्स्य प्रमकारणमस्ती त्यात्मा स्य पदार्थ विवेकात्पूर्वमविद्याकल्पि
तोतः कोऽरणाविवेकादात्मनि संसारित्वभ्रांतिरित्याह ॥ बुद्धिस्थ स्वल्प तीवात्मा ध्या
यतीव च चरत्यतेः ॥ नोगतस्य यथारूपालं बद्धसंसारि विभ्रमः ॥२॥ तद्वेवदृष्टांतेन
स्पष्टयति ॥ नौगतस्येति ॥२॥ उक्तमेवार्थं प्रपंचयति ॥ नै स्वास्था प्रातिलोम्येन नगा
नां गमनं यथा ॥ आत्मनः संसृतिस्तद्वद्ध्यायतीवेतिहि श्रुतिः ॥३॥ आत्मनः संसृति
हि तस्य बुद्धविवेकात् संसृतिरित्यत्र प्रमाणमाह ॥ ध्यायतीवेति ॥ ज्ञानत्रुत्स्याद्दे
का द्रष्टादि संभवात् अन्यत्र अन्यधर्मीध्यासदर्शनेविषयविषयिणो बुध्यात्मनो र
योन्येन केन प्रणयान्तान्योन्यधर्माध्याससिद्धिरित्यात्मस्य चिदाभास द्वारेण साह
श्यादि संभवान्नेवमित्याह ॥ चैतन्येति ॥ चैतन्य प्रतिबिंबेन आ[illegible]बोधोऽपि नो यते ॥
बुद्धेः शोष्यादीनि निर्मल सत्ते नमो गुह्यते जगत ॥४॥ चिदाभासस्य वि[illegible]याकारस्य
न बुद्धौ संक्रमणान्न विषयधर्मा न्येशाखादीनामन्यत्व्य स्यात्म धर्मीत्वानेदादीन
द्वादशोध्याह कर्त्तामोत्तेति लोकसंसरतीतिफलितमाह ॥ नैनेति ॥५॥ अवि

प३ पो४

(17)

वेकादिना संसाराभ्यासेन विविक्तपदार्थस्य वाक्यार्थस्य ब्रह्मेति प्रतिपत्त्या मुक्तिर्यु
क्तेत्याह ॥ चेतन्याभासतेति ॥ चैतन्याभासतारम्भस्तोऽर्थे चेतरस्य यत्र ॥ इदमं
शप्रहाणेन परस्सोनुप्रभो भवेत् ॥५॥ अहंकारस्य चेतन्याकारतायां मोहात्साधा
य आहंकारस्य चेतनत्वेषत्वे मोहाद्वसिद्धं तत्त्वमसत्त्वमिथ्याहंमन्यस्य विवेकेन परि
त्यागे सति न भवति । यस्तु तमात्मानिरंभ्रमेणानुभवः साक्षिपरिच्छिन्नस्तेन परमात्मैव भव
ति । तस्मात्सविशेषचितपदार्थो वाक्यार्थं ब्रह्मेति ज्ञानान्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥५॥ प्रत्या
गर्थप्रकारान्तरं पंचमे ॥५॥ पदार्थविवेकवतो वाक्यार्थं ब्रह्मेति ज्ञानं भवतीत्युक्तं ॥ इदानीं प
दार्थविवेकवतः पुनरपरमुपायमुपदिशति ॥ द्विलायसत्त्वेन हस्तेन स्वयं नास्य विशेषितेन ॥ त
त्याशिष्टं न सर्वेणायेन येन विशेष्यते ॥११॥ विलीनमात्मनि विशेषणं न भवति ॥ विशेषणत्वाच्छिन्न
हस्तवदित्यर्थः ॥११॥ अग्रोऽहं स्थूलोऽहं ... तत्त्वेन दृश्यात्मविशेषणत्वाभावेपि सुखदुःखवा
देस्यादि विशेषणत्वं दुष्परिहारमित्याशंक्याह ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्सत्त्वेन हस्तेनानुत्पसर्वं विशे
षणं ॥ अनात्मत्वेन तस्माद्धौ मुक्तः सर्वविशेषणैः ॥१२॥ सु रनादेरप्यव्यभिचारस्य स्वानुभव
गम्यत्वादित्यर्थः ॥ देहद्वयसमवायिनः सर्वस्यात्मनि व्यभिचारेफलितमाह ॥ तस्मादिति ॥१३॥
विशेषणस्यानात्मत्वेपि नात्मन सत्त्वं द्वियोगोऽस्ति आगमापायायाभ्यां संबंधेनेरंतर्या दिस्यास्य

११९॥

॥११९॥

सर्व ६

18

क्याह॥ विशेषणमिदं सर्वसाधनं लंकरणाय था॥ अविद्यास्तमतः सर्वज्ञात आत्मन्यस्मद्वेत॥ आ
विशेषणस्य सर्वस्योस्मन्यविद्यारोपितत्वेफलितमाह॥ अतइति॥ ३॥ नक्षुज्ञायमानत्वादनात्म
त्वे आत्मनिव्याप्तिचारादित्याशंक्याह॥ ज्ञातेवेति॥ ज्ञातेवात्मासदात्माह्यो ज्ञेयमुस्तस्यकेवलः॥
आत्मनः सर्वरूमिति ज्ञायमानत्वादनेयत्वमसिद्धमित्याशंक्याह॥ अरूमिति॥ अरूमित्यपि
यदूर्ध्वं व्यपतागसमंतित्वा॥ ध्यातस्यापि स्वापादोव्यत्तिचारादित्यत्वाच्चेत्सिद्धमनात्मत्वमित्य
पेः॥५॥ आत्मनोहं प्रत्ययेयाह्यत्वात्मावेकुतस्त्वसिद्धिरित्याशंक्याह॥ यावानिति॥ यावान्स्यादि
दमेशोयः सस्वतोन्यो विशेषणात्॥ विशेषप्रत्ययस्य योयत्र सिद्धोत्रत्वसित्रगुये था॥५॥ अरमि[illegible]स्य
त्रचिदचिदात्मकेयावानिदमहंकारादिरचिदात्मकोयोयत्र प्रसंगात्मनि विशेषणं स्यात्स
प्रसंगात्मात स्मादिशेषणात्वेनाप्निमतादहंकारादेर्व्यतिरिक्तः सर्वेषां विशेषणानां प्रसयोव्या
वृत्तिरस्मिन्निति न्युसत्यानिर्विशेषः स्वतोन्यापेक्षामंतरेणान्व्यसत्ताकः स्फुरद्रूपः सि
ध्यति॥ यथाहिवदत्तस्य चित्रगोः संबंधात्प्रागेव सिद्धः नाचित्रगोः संबंधं स्वसिद्धिमपेक्षते॥
तथाहंकारादेरस्मात्प्रागेव सिद्धो नाहंकारादिकं स्वसिद्धावपेक्षते॥ विमत दिशेषाः स्वनि
लक्षणविशेष्यनिष्ठं॥ विशेषणत्वा चित्रगुत्ववदित्यर्थः॥ ध्या॥ ध्या॥ श्री॥ ध्या॥ श्री॥

त्म।

॥१२॥

अहमोऽन्तोंऽसत्त्वेकथमहं ब्रह्मेति श्रुतिरविरुद्धा सिद्धेत्याशंक्याध्यस्ताहंकारस्यमूलनि
वृत्त्यर्थमस्याश्रुतिर्नासमत्वप्रतिपत्त्यर्थैत्याह ॥ इदमित्यादि ॥ इदमंशोऽहमित्यत्रत्याज्यो नात्मेति
पण्डितैः ॥ अहं ब्रह्मेति विद्वांसोऽहमंशं प्रजहति [illegible] वंगतेः पर्वेव ॥६॥ अहमित्यत्रेदमनिदमात्मकेऽयं
मिदमंशोऽहंकारः तस्य त्यागेऽपि यः स्थितः सोऽनिदमात्मकोंऽशः सोऽहं ग्राह्यः ऐन्द्र्यो ब्रह्मेत्येव
व्याप्तमवेदित्यर्थः ॥ अहंकारस्याध्यस्तत्वे कथमहमुल्लेखो वाक्यार्थबुद्धौ सिद्धस्य त्वात् ॥ मतेति ॥ कूतास
ज्ञानात्पूर्वमविद्यावस्थायामहमात्मेति या बुद्धिस्तद्वेषस्य या वाक्यार्थज्ञाने अहमुल्लेखः स्यादित्य
र्थः ॥६॥ ॥ इति चित्रदीपप्रकरणं षष्ठम् ॥६॥ ॥ कूटान्वयव्यतिरेकस्य नोपचितपदार्थस्य वाक्यार्थेन श्लो
क्यार्थज्ञानमरुभ्रमे सीस्यापपत्तिर्न सिद्धमपि स्वीयाभावोऽवशं सेन [illegible] जीकर्तुं प्रकरणांतरं प्रस्तौ
ति ॥ बुध्यारूढमिति ॥ बुध्यारूढं सदा सर्वं दृश्यते यत्र यत्र वा ॥ मयाते स्मात्परं ब्रह्म सर्वज्ञं स्वात्मि
सर्वगः ॥१॥ बुद्धिस्थविषयजातं सर्वे योपलब्धिकाले यस्मान्निर्विकारेणा रूपेणोपलभ्यते ॥
तस्मादहमुपलब्ध्या निर्विशेषत्वान्निर्विकारत्वान्नेपरमेव ब्रह्मास्मीय स्मात्त्वाहं सर्वमुपल
भेतस्मादस्मि सर्वज्ञः सर्वोपि लब्धवोय स्मात् यत्र यत्र यासर्वत्रैव व्याप्य स्थितमपरोक्षेण
पश्यामितस्मादस्मि सर्वगोऽहमित्यर्थः ॥१३॥ प्रकरणांतरबुध्यारूढवस्तु निरूपणांतरस्यापल

त्म॥२

॥१२॥

नु६ व६

न्द्रियस्मरणादौ रस्याथान्नैकस्यात्मनः सर्वबुद्ध्यध्यक्षसंसिद्धिरित्याशंक्याह ॥ यथात्मेति ॥
यथात्मबुद्धिचाराणां साक्षी तद्वत्परेष्वपि ॥ नैवापोढुं न चादातुं शक्यस्तस्मात्परो ह्यहं ॥२॥
आत्मा यत्नेन कल्पित संघाते बुद्धितद्वृत्तीनां यथात्मा साक्षी विविक्तस्तथा परकीयत्वेन
परिकल्पितेष्वपि संघातेषु बुद्धितद्वृत्तीनामहमेव साक्षी सामान्ये प्रमाणाभावात् ॥ न
च तस्मिन्नात्मसत्तादेव हानोपादाने युक्ते यस्मादहं हानोपादानाविशेषु व्यवहारातीतस्तस्मा
त्परमात्मैवाहं सर्वस्य शास्ता नित्य इति तत्तादृशः पर्यः ॥२॥ बुद्ध्यारूढं दृश्यते मयेत्युक्ते स्यादृश्ये नि
क्रियाकर्तृत्वाहात्मनो विकारित्वं सगुणत्वं भौतिकत्वं बुद्धिवदल्पदृश्यत्वं च प्राप्नोतीत्याशंक्या
ह ॥ विकारित्वमिति ॥ विकारित्वमशुद्धत्वं भौतिकत्वं न चात्मनः ॥ अशेषबुद्धिसाक्षित्वाद्बुद्धि
वन्नाल्पवेदना ॥३॥ अशेषविकारसाक्षित्वान्न विकारित्वं ॥ अशेषाशुद्धसाक्षित्वान्नाशुद्ध
त्वं सगुणत्वं सदोषत्वं च ॥ नापि भौतिकत्वं तत्साक्षित्वान्न च बुद्धिवदल्पवेदनोऽस्मि इति सर्वबुद्धि
साक्षित्वादित्यर्थः ॥३॥ बुद्धिवदल्पवेदनात्मनस्तत्र स्यान्नास्तीत्युक्तं बुद्धीनामशेषविषयग्राहक

श४

त्वे श्रोत्रस्य रूपसाक्षात्कारस्य चक्षुष्ट्वे विकारित्वं स्यादुपचरितत्वादित्याशंक्याह ॥ मणाविति

श५

ति ॥ मणौ प्रकाश्यते यद्वद्रक्ताद्याकारता लये ॥ मयि संदृश्यते सर्वमातपे नेव तन्मया ॥४॥
यथा स्फटिकादिमणौ जपाकुसुमादिरूपरक्ताद्याकारता संसेवादित्यादिप्रकाशेऽपि यथा स्य
तौ र्थो विषयोग ह्यतै तथा चादित्यादिप्रकाशे नरक्ताद्याकारता प्रतीतिवर बुद्धिस्थविषयजा
=तथा सत्वेवादित्यादिस्थानीये क्षेत्रज्ञे स्फटिकमणिस्थानीयायां बुद्धौ जपाकुसुमस्थानीयः १

२

॥१३॥

वे

तेषां क्षेत्रज्ञेनैव प्रकाश्यमिति न क्षेत्रज्ञस्याक्षिं चित्करत्वं न चलत्स्य ब्रह्मत्वे विकारित्वं आदित्या
देरिव स्वगतव्यापारमन्तरेण स्वसंनिधिमात्रेण सर्वविषयप्रकाशकत्वोपपत्तेरित्यर्थः॥४॥
प्रकृतस्य प्रत्यगात्मनो द्वितीयत्वं स्फुरयति॥ बुद्धौ दृश्यमिति॥ बुद्धौ दृश्यं सर्वं बुद्धौ सत्यां न्ना
स्ति विपर्यये॥ दृश्यं यस्मात् सत्तां ह्यात् तस्माद्वैतं न विद्यते॥५॥ जागरितादौ सत्यां बुद्धावेव वि
द्याकल्पितां बुद्धौ समारूढं द्वैतमुपलभ्यते॥ स्वापादौ पुनरसत्यां बुद्धौ न द्वैतं दृश्यमस्ति
ते न व्यभिचारित्वात् दृश्यता बुद्धेर्द्वैतं न वपरमार्थतो विद्यते॥ दृष्टा साक्षी सर्वावस्थाव्यापी चावस्था
सु द्रष्टैव न साक्षितो व्यभिचरति तस्माद्वितीयमेव प्रत्यक्चेतन्यमित्यर्थः॥५॥ अविद्यया
द्वैतं भाति विद्यया च न भाति तस्मात् तेन विद्याविद्येकस्य स्वरूपे स्तां यासाम्भासायां बुद्धेरेव स्यातां॥
अविवेकादिति॥ अविवेकात् सत्यासत्ययोरेव तत्त्वयोः॥ विवेकात्तु परात्मन्यस्वयं चाप्यविवि
द्यते॥६॥ अनात्मन्यात्माभिमान आत्मनि देहाभिमानश्चाविवेकः तस्मान्मिथ्याज्ञाना
सरस्यासंसारः रज्जौ सर्प इव जगदात्मनि प्रत्यस्यते यथा बुद्धिर्विचलितवती तथा विवेकात् तद्बोधे
कारणे श्रवणाद्यनुष्ठानपूर्वकात् तादात्म्ये कस्य विषयादेर्दान्तवाक्याच्च परमात्मनोऽन्यन्नैव
पश्यति स्वयमपि बुद्धिरर्थयोक्त विद्याद्वयायां समस्त तत्त्व व्यतिरेकेण नेति प्रतीत्यर्थः॥६॥
॥ इति बुध्यारूढप्रकरणं समाप्तं॥७॥

वे २

बु ६
॥१४॥

बुद्धि ५
दि २

२२

स्यानुपलब्धत्वादेवेन साधितमेव ब्रह्मात्मज्ञानं आत्मनः संवादेनापि द्रढयितुं प्रकरणांतरमव
तारयति ॥ चितिस्वरूपमिति ॥ चितिस्वरूपं स्वतएवममलं संसारादियोगस्तव मोहकारितः ॥ अ
लोनकिंचित्तव चेष्टितेन मे फलं वा सर्वविशेषहानितः ॥१॥ निर्विशेषस्यानाशेयातिशयस्या
त्मनो मनश्चेष्टितेन फलाभावे मनसस्तस्मिन्नेवारमणात्तु पशांतिस्तन्मात्रत्वेन पर्यवसानमुचि
तमिति फलितमाह ॥ विमुच्येति ॥ विमुच्य मायामयकार्यतामि[illegible]प्रशांतिमायाहि स्वदीप्तिता
सर्वमायामयकार्यतामित्याचेष्टितं किमिति प्रश्नगामनुपशांतिर्मनसो निर्दिश्यते ब्रह्मणि
स्वयंसानादिलक्षणे किमिति तदुपशांतिर्भाव्यते तत्राह ॥ अरमिति ॥ अहं परं ब्रह्म सदा वि
मुक्तिमन्ततो जन्मे केश्चैव र्जिते यतः ॥२॥ अहं तौ विशेषराहित्येन सदा विमुक्ते वादि लिङ्गोवपि
विशेषरहिता नाशात्मनस्तर्हि योगान्ते अहं लक्षणोरे भ्यापंप निर्दिष्टा शेष्यात्मनोपपत्ति वस्तुतोऽपि
शेषो नास्तीति दृष्टांतेन साधयति ॥ सदावेति ॥ स[illegible] दावस्तेषु समास्थितं केवलोपाधवस्व
सर्वगमक्षरं शिवं ॥ निरंतरं निष्कलमक्रियं परं ततो न मे कोऽपि फलं न विद्यते ॥३॥ अब्रह्मस्वतस्य
त्वोपयोगात्सविपिमत्वज्ञायात्वसंबंधी गुणात्मन तस्य प्रधानस्य वा केचित्स्वरूपयोगोप
विष्णतीसं[illegible]॥ असमिति ॥ अहं मम कामनमस्त्यैव ष्फलेत प्यानेको स्या[illegible] प्पहमस्मसंगतः ॥ हेतु
मुक्तमनश्चेफलितं कथयति ॥ असंगरूपात्म[illegible]नो न मे सया कृतेन कार्यं तव बाध्यवस्ततः ॥४॥ ब्रह्म

शोक्यार

तप हिप

॥श्रीरामसमर्थ॥

॥१५॥ २८

स्मृ विद्याविरूपित्वास्सरमार्थतो मनसो व्यापारायोगादपि प्रत्यगतिरेव प्रयागात्मनिलस्यपुरे
स्मृ विद्याविरूपित्वासरमार्थ [illegible] चार्थेण किमिदेवं प्रकरणं प्रणीतं नहि तस्य रव्यासाधपक्षी
त्याह॥ तत्र चेति॥४॥ ननु कृतार्थो ना चार्थेण किमिदेवं प्रकरणं प्रणीतं [illegible] ब्रह्ममतो विमतो [illegible]॥ जनन
संपन्न तिलत्वारु॥ फलं चेति॥ फलं च हेतो चजनो निषक्तो वानितिप्रविश्रान्तमतो विमतो [illegible]॥ जनन
स्य संवाद मिमं प्रक्रमं प्रबन्धस्वरूपं तत्वार्थविबोधकारणं॥५॥ अतो दुःखफलो मनः संसारो इति याव
त्॥ संवादस्य वेत्ति [illegible] मानवषे। स्वरूपेति॥ स्वस्यात्मनो यदु प्रतस्यतत्वार्थो ग्रहलक्षणं तस्य स्वप्रबलपा
परिज्ञाने कारणं पदार्थविवेकद्वारा संवादः॥५॥ यस्मात्मने नो ब्रह्मत्वावगतो हेतुरयं कल्पितः संवाद
तस्मात्तन्निष्ठः सन्ब्रह्मलोकसनो नावाप्याजीवन्नेव कृतकृत्यो भवतीत्याह॥ संवादमिति॥ संवादमेतं यदि
चिंतयेन्मे विमुच्यते ज्ञानमहाम्बयागमात्॥ विमुक्तकामस्तत्पाजनः सदा चरत्यमो [illegible] सममात्मा विहरती॥
॥६॥ निश्चित्य फलं [illegible] स्य संवादस्य सम्यक् दानुसंधानेन [illegible] तीत्यर्थः॥६॥ ॥इति विवेकप्रकर
णमेकमं॥८॥ ॥यस्य प्रसंगात्मनो ब्रह्मणो वाक्यो [illegible] नानि [illegible] सुक्ति रूप्ये तेन स्ये सवृत्तत्वेन निरूपि
त्रायं स स्वमत्वे व्यापित्वे चव्याख्यातुं प्रकरणान्तरमवतारयति॥ सूक्ष्मतेति॥ सूक्ष्मता व्यापितेदे येन याद्दारुत्तरो
र॥ प्रसंगात्मावसाने [illegible] प्रहाणत॥ [illegible] थीगं यात्रा [illegible] नो व्यवेता॥ यादिरास्य प्रसंगात्म [illegible] पर्यंत [illegible] पदार्थ [illegible]
पर्व स्व [illegible] स्य [illegible] नो तस्मिन्नु तरस्मिन्॥ स्वभागे सूक्ष्मत्वे व्यापि त्वे च [illegible] त्वा चत्र [illegible] मान्ते सवीत्
रुनिरति [illegible] तादिसिद्धौ तीत्यर्थः॥ [illegible] पुनर व्यालमेघि दित्वं तत्र चत्राने तस्य प्रसंगात्मावसानत्वे
उभयत्र [illegible] दीनो [illegible] प्रथमान [illegible] व्याह॥ आसेरापथी वीतावद्यावद्वाह्यप्रमाण
तः॥ अवाहिनी चेतसा नितांतव्यानि [illegible] सत्र॥ ॥ अस्यामास्थिरै वाधि [illegible] ते विमत्ता

नवे१

नोपपत्त्यविद्यादीनामेकाज्ञानविजृम्भितानामेकत्वाद्वेक प्रयत्नेन प्रविलयापनोपपत्तेः सर्वत्रप्रसक्तौ
नुमागमात्प्रसंगात्सावसानत्वं ज्ञानस्य युक्तमेवेत्यर्थः ॥२॥ ननु ज्ञानस्य प्रसंगात्सावसानत्वम
युक्तं ॥ प्रसक्तेस्य पराचीनविकारस्य ह्यतयानरूपावेशावानुपपत्तेरित्याशंक्य चिन्मात्रत्वोपप्रत्य
क्रोशस्य विको रापेक्षाक्षावाद्युक्तं ज्ञानस्य तदवसानत्वमित्याह ॥ बाध्याबाधीनामिति ॥ बाध्यादी
नायत्याख्यातेः पर्वर्वस्य सर्वंगतत्वा ॥ अरुमेकः सदेशुद्धश्चिन्मात्रस्सर्वगोद्भवः ॥३॥ प्रतिशरीर
मात्मने दोषपलं वै न तवे कत्वमिसाक्ष्य सर्वदेशानां ममे बाल्यवत्वा भेदेकत्वम विरुद्धमित्या
रु ॥ बहवः स्थावरान्ताये प्राणिनो ममस्पृहंस्मृताः ॥ तथापि नेते चिन्मात्रं ब्रह्म गद्धि बाधि दोषा
पलब्धेरित्याशंक्य मच्छलिरिक्तो सावानैवमित्याह ॥ कामेति ॥ कामक्रोधादिरित्यादोषाज्ञाय
रन्येकुतोन्यतः ॥४॥ प्रसंगात्सनो निषाद्धि बलमसिद्धं संसारदोषस्य प्रसङ्गसदोषादित्याशंक्य
आकाशस्य नीलादि प्रतिभानवदात्मनोऽध्यस्ता प्रतिभासस्याविवेकमललौल्यवस्तुतोऽप
लाशंकेत्याह ॥ मूलदोषेरिति ॥ मूलदोषैः सदास्य पसर्वसततस्यमीश्वरः ॥ नीलेव्योमयथा वालो
दुष्टं मांवीक्षते जनः ॥५॥ सर्वदोषराहित्येतवसर्वज्ञस्य सर्वप्राणिनो विगतपुण्यापुण्यम
लस्य पुरुषमितिकथमुक्तमित्याशंक्याह ॥ मच्चेतन्याव भास्य सर्वप्राणिचित्यास्त्वदा ॥
पूर्णमप्राणिनस्सर्वं सर्वस्य विपाप्मनः ॥६॥ तर्हि भास्यभासकभेदाद्वैतासिद्धिरित्याशंक्याह ॥

तु १

तृ१ ध्या४

॥१५॥

जनिमेंज्ञानविशेषं स्वप्नज्ञानवदिष्यते॥ नित्यं निर्विषयं ज्ञानं तस्माद्द्वैतं न विद्यते॥ ७॥ कार्य
त्वाद्दृश्यत्वाच्च जागरितं स्वप्नज्ञानवन्मिथ्या तेन द्वैतस्य वस्तुतो सत्त्वाज्ज्ञानस्वरूपं ज्ञानं विषय
निरपेक्षं कूटस्थमद्वितीयमित्यर्थः॥ ७॥ स्वरूपज्ञानस्यापि ज्ञानत्वाज्ज्ञेयसापेक्षत्वमित्या
शंक्य श्रुतिविरोधान्नैवमित्याह॥ ज्ञातुर्ज्ञातेर्हि नित्यो ज्ञाः सुषुप्ते त्वन्यशून्यतः॥ किं च सुषुप्ते
द्विविधकरणोपरमेऽपि चैतन्यस्य तत्साक्षित्वेन विद्यमानत्वात्तदेव स्वरूपज्ञानमित्याह॥
सुषुप्तेति॥ करणोपरतिर्विषयस्याप्यनुपलब्धितीयमस्तीति निविरुद्धा तत्र सर्वविषय
ज्ञानायोगात्कूटस्थमेव ज्ञानं सिद्धमित्यर्थः॥ तथापि जागरिते ज्ञानं ज्ञेयविषयं सागोस्ती
त्याशंक्याह॥ जागते ज्ञातिस्तु विद्यालस्तज्ज्ञाह्यं चाकरिष्यति॥ [illegible] द्रव्यादिरूपेरात्मनो
पि ज्ञेयवद्वेनरजनादिवद्रसत्वमित्याशंक्याह॥ रूपवत्त्वाद्घटवाज्ज्ञानरूप्यात्त्वः कर्मतायतः॥
अतो द्रव्याद्यमतेरात्मनो ज्ञानकर्मत्वेनासिद्धता सर्वमिति शेषः॥ तथा विषयत्वेना
न्यसापेक्षत्वाभावाद्दिनास्यात्मनोऽन्यस्य दर्शनादिनिषेधो नात्मनो दर्शनाद्यभ्युपगता ना
तरसत्त्वं द्रव्यत्वादिकं किं तन्न्यमित्याशंक्याह॥ एवं विज्ञानकर्मत्वं प्रत्युक्तो नाशीतिगम्य
ते॥ यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिबोधस्य च हरादितारेण परमात्मनः स्वदर्शनादिनिवृत्तिपर
त्वं अन्यादर्शनादि न प्रसक्तं पादरत्वा

॥१५॥ तृ३

योगादिविषयो निःसंगो नमात्रप्रसंगात्सर्वान्तरः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥१९॥ ॥इति सूक्ष्मताप्रकर
णं नवमं ॥९॥ ॥ प्रकृतस्याविषयस्य प्रसंगात्मनो ज्ञानमविषयत्वेनैव भवतीति स्वानुभा
वानुसारेण प्रकरणान्तरं प्रस्तौति ॥ हरिः ॥ स्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमे
कमक्षरं ॥ अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्तं ॐ ॥१॥ तन्वेदमुक्तस्वरूपमाकार
शादिगुणसूक्ष्मनिष्पत्तिगोचरतामाचरतीति सूचयन्सोमिति ॥१॥ हरिः ॥ रूयसंवेधात्शुद्धत्वं निष्क्रिया त्रे ५
त्वं चेतनाकाराविरल्लेपकत्वसिद्धिरित्याशंक्यास्वरूपात्वाद्धरिः ॥ इ रूय निरपेक्षत्वान्नैवमि
त्याह ॥ हरिः ॥ खलु शुद्धोऽहमविक्रियोऽस्मि कोऽनमेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ॥ पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च
सर्वतः सुपूर्णभूमाहमिति स्थितः ॥२॥ आत्मनो विकारहेतुर्विषयो नास्तीत्यत्र हेतुमाह
पुरस्तिः ॥२॥ आत्मनो जन्मान्तरविपर्ययविकारान्तरत्वविष्यतीत्याशंक्याह ॥ अजोऽमर एव
तथाजरोऽमृतः स्वयंप्रभः सर्वगतोऽहमद्वयः ॥ [illegible] नकारणं कार्यमतीव निर्मलः सदैव तृप्तश्च तत
तो विमुक्तः ॐ ॥३॥ आचार्योपदिष्टमात्मस्वरूपं शिष्यः स्वकीयं ज्ञानं ज्ञापयितुं सर्वमेवेति त्रिषा
नुजानातीत्याह मितिः ॥ हरिः ॥ न तु हरिः ॥ स्थानत्रयेऽप्यन्यत्र प्रमाणस्यैकमपि क्रियासत्वं तत्रा
रः ॥ सुषुप्तजाग्रत्स्वपतः स्वदर्शनं न मेऽस्ति किंचित्स्व इवेह मोहतः ॥ मोहन अविवेकात्सोऽपि न मे इ
दर्शनामि सत्रेहेतुमाह ॥ स्वतश्च तेषां परतोऽप्यसत्वतस्तुरीय एवास्मि सदाहमद्वयः ॥४॥ जागरि
तादिस्थानानां स्वेन स्वरूपेण निरूप्यमाणानां रज्जुसर्पादिवदसत्वासरतोऽपि चिद्रूपता

विचार्यमाणानां निरूढत्वादवस्तुत्वात्प्रतीतेरारोपमात्रत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ आत्मात
र्हि किंलक्षणः स्यादिति चेत्तत्राह ॥ तुरीयइति ॥४॥ यद्द्वयमुक्तं तन्निर्विशेषं वस्तु न्यतेनतद्
युक्तं आत्मनः शरीरादिसंबंधस्य प्रसक्तत्वादित्याशंक्याह ॥ शरीरबुद्धीन्द्रियदुःखसं
ततिर्न मे न चाहं मम निर्विकारतः ॥ तथैव स्वरूपेत्वं चमत्त्वं वा नास्मीत्यर्थः ॥ संततेरस
त्वं साधयति ॥ असत्त्वमिति ॥ असत्त्वहेतोः स्वप्नवत्येव संततेरसत्त्वमस्याः स्वप्नेपि दृश्य
वत्त्वात् ॥५॥ शरीरादिसंततेर्दृश्यत्वेन मिथ्यात्वं चेदात्मानि निर्विशेषः शुद्ध आश्रयः अथापि
दृश्यत्वादेव मिथ्या स्यादित्याशंक्याह ॥ इदं त्वसत्त्वं मेम नास्ति विक्रियो विकारहेतुर्नहि
मे ह्यसत्त्वतः ॥ कर्म वा तत्फलं वा तद्धेतुर्वा विक्रियाहेतुस्तत्वास्ति नन्तु तोऽद्वयत्वमित्याशंक्या ॥१६॥

॥१६॥

ह ॥ न पुण्यपापे न च मोक्षबंधनं न चास्ति वर्णाश्रमताशरीरतः ॥६॥ आत्मनो यदुक्तं
पुण्यपापकर्मसंबंधवैधुर्यं तदुपपादयति ॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वान्न कर्मफलं चेतस्मा
त्परमात्मायमव्ययः ॥ परमत्वं संसारिभ्यो विद्याकल्पितेभ्यो विलक्षणत्वं ॥ ननु तत्त्वमात्मा पापप्रस
क्तस्यापि तेषु देहेषु अंतरंतः प्रविष्टस्य तद्दोषैर्दूषितत्वं संभवात्कुतः संसारिभ्यो विलक्ष
णत्वं तत्राह ॥ यथाकाशः सर्वगतं न लिप्यते तथा ह्ययं देहगतोपि संसृज्यते ॥७॥ ननु देहानां
वैषम्यदर्शनाद्देहात्मनोपि देहेषु प्रविष्टत्वाद्वैषम्यं स्यादित्याशंक्याह ॥ व्यवहारतो देहानु सर्व
त्रोपि परमार्थतस्तदात्मा नानेव मन्यसे ॥ स हि वचनतः तेषु स मा हमी स्वरः स्वरास्वराभ्यां प

(28)

(84)

रमोघयोत्तमः ॥ त्रिब्रह्मश्चेयस्मादर्थः अथ ब्रह्मसूत्रस्मादर्थः ॥ एवं विश्वेश्वरात्मा कथं तर्हि विपरीतरूप
प्रतिभानमित्याशंक्याह ॥ परात्मतत्त्वस्मृतयाद्ययो विद्यान्विपर्यये ॥ ८ ॥ सिद्धतत्त्वस्य विध
या ॥ ८ ॥ अविद्यामूलेन मिथ्याज्ञानेनावृते नश्वरात्मा तद्विद्या विद्यादिसंबंधः स्यादित्या
शंक्याह ॥ अविद्यया भावनया च कर्मणापि विविक्त आत्मा व्यवच्छेत्तुं निर्मलः ॥ आत्मनो
यस्योक्तलक्षणसंसेकपंचदशात्मोत्पत्त्यादि विशेषव्यवहारस्तस्मिन्नित्याशंक्याह विद्याम्लानः
करणपरिणामहंगादित्रान्तिः सर्वत्रादि सौरुः ॥ एगाद्रिमुक्तिप्रविलोलसद्धयः स्थितस्वरूपो
गगनं यथाचलः ॥ ९ ॥ यथोक्तप्रसंगात्सतत्त्वपरिज्ञाने पुनरावृत्तिर्हि मंकैवल्यमुक्तानीया
ह ॥ अहं परं ब्रह्म विनिश्चयात्मदृक् न जायते म्रियते [illegible] ति । श्रुतेर्वचः ॥ श्रुतेर्वचो ब्रह्मवेद
ब्रह्मैव भवतीत्यादि श्रुति सिद्धयै सुतिमपि समुच्छिनोति ॥ न चैव बीजे प्यसति प्रजाय
ते फलं न जन्मास्तितनोर्हि मोहतः ॥ १० ॥ सामान्यन्यायप्रकृते योजयति ॥ न जन्मेत्यादिल
तित्तोऽनलावज्ञानाद्मोहनाम्नस्य प्रतमोहापावोयस्मात्तस्मादज्ञान्मादिल
क्षणो विचित्रः संसारो मोहमूलो न सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ब्रह्मज्ञानान्मोहनि
वृत्तिस्तस्मान्निवृत्तिर्वैचित्र्यं संसारमेव मोहकार्यं विवृणोति ॥ ममेदमित्यवचेदमि

॥१८॥

दृष्टांतः पारमेवं न परो पि चान्यथा॥ विमृष्टे नैवास्य जनस्य कस्यनासदासमेव ब्रह्मणि चाद्वये
त्रिधा वे॥११॥ विचित्रस्य संसारस्य अज्ञानकार्यत्वमुक्त्वा ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या तन्निवृत्तिं
स्फुरयति॥ यदृच्छया ज्ञानमतीव निर्मलं महात्मनो तत्र न शोकमोहलौ॥ तयोरभावे न हि ज
न्म कर्म वा भवेदयं वेदविदां विनिश्चयः॥१२॥ तयोः शोकमोहयोरिति यावत्॥१२॥ अपि घृतेह
इत्यत्रेष्पि इष्टिः घृते सर्वे संज्ञायाऽस्यामिति शास्त्रादात्मविदामग्निहोत्रादि कर्म संप्रयात्मविदः स्वरूपमाह॥
सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयं तु पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः॥ तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः॥१३॥ अन्यथा शिष्टेन प्रोक्तत्वे कर्मत्वाभिमानी गृह्यते तदुक्तं
वेदान्तशास्त्रविषयः॥१३॥ शास्त्राज्ञान्याद्यनुसारेण स्वानुभवं प्रदर्शयन्नाह नीमास्मि नर्हर्म नेप
रिनिष्ठितस्य कूनरूस्यानाम भवती साक्षात्तीदमुक्तं परमार्थदर्शनं मया हि वेदान्तसुनिश्चित
परं॥ विमुच्यतेऽस्मिन् यदि निश्चितोऽपि वै न लिप्यते व्योमवदेव कर्मभिः॥१४॥ ॥ इति श्रि
स्वरूपे प्रकरणं समाप्तम्॥१०॥ ॥ ननु ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानान्मुक्तिरित्ययुक्तं ब्रह्मात्मनोर्विरुद्ध
स्वभावत्वेनैक्यायोगात्॥ तेन कर्मणा मोक्षस्तत्समुचितात् ज्ञानाद्वा नादिस्साज्ञस्य ज्ञानादेव
मुक्तिरिति प्रतिपादयितुं प्रकरणान्तरं प्रवर्तयति॥ ऐक्यसिद्धत्वे स्वतःसिद्धं जन्तूनां चैतन्यतः॥
अज्ञानादिर्यतोऽन्यदसत्सदसीति निवर्तते॥१॥ सर्वे [illegible] षामेव प्राणिनां चिद्रूपत्वं स्याद्वा वि

॥१८॥

30

इति १

कं नन्तश्चिद्रूपात्मत्वं कर्तृत्वादिलक्षणमज्ञानकृतमित्यतस्तत्समस्तं वा स्यार्थज्ञानादज्ञाननिरस्या
कर्तृत्वादिनिवृत्तेर्मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः॥१॥ ज्ञानान्मोक्षोपत्त्वन्तपिकर्मसा पेक्षात्ततो भवतीत्याशंक्या
ह॥ एतावदमृतत्वं न किंचिदन्यत्र सरूपकं॥ ज्ञानस्येति श्रुवच्छास्त्रे सलिंगं कर्म बाधते॥२॥ लिंग
शब्देन तु हेतुरुच्यते॥ ज्ञानिनेः संसारहेतु कर्मानुपपत्तेर्न तस्य सज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः॥३॥ ज्ञानि
नोने संभवति कर्मसत्त्रे सर्वमनोवृत्तिसाक्षिणो ज्ञात्माभिमानाभावे तु कर्तृत्वे॥ सर्वं बामनसो वृ
त्तिमविशेषेण पश्यतः॥ तस्य मे निर्विकारस्य विशेषः स्यात्कथं च न॥४॥ विशेषो ज्ञात्माभिमानः कृप
चने साक्षिणो विव क्षितः॥ कथं मनोवृत्तिप्रपश्यतीत्यत्के दृष्टांतपूर्वकं स्पष्टयति॥ मनोवृत्तिं मन
श्चैव स्वप्नन जाग्रतीक्षितुः॥ यथा स्वप्नावस्थायां मनः सवृत्तिकं प्रपश्यतीति तथा जागरितेपि पश्यतो
न विशेषः संभवतीति पूर्वेणासंबंधः॥ ननु विकाराभावेपि नास्मनो द्वितीयत्वमनेस्तद्वयस्य वस्तुद
सत्वादिसाम्यं स्यात्॥ संप्रसादे यथा सत्वात्चिन्मात्रः सर्वगोद्वयः॥५॥ बाह्यांतरद्वैतानासेवेन लौकिक
वैदिकव्यवहारः स्यादिति चेन्नेत्याह॥ स्वप्नः स सो यथा बोधात्तेथैव च॥ प्रत्यक्षादिः प्रमाण
त्वे जाग्रत्स्यात्समवेदनात्॥६॥ यथा स्वप्नो जाग्रद्बोधोदयेर्यंतं संसत्वेन व्यवह्रियते॥ तथा जाग्रद
स्थायां देहात्मैमिथ्यात्माभिमाने सति प्रत्यक्षादिः सर्वस्यात्मज्ञानात्प्रागवस्थायां प्रमाणत्वे
मतो नाविद्यावस्थायां व्यवहारोविरुद्धापत्तिरित्यर्थः॥७॥ नहि विद्यावस्थायां व्यवहारासिद्धिरि

सद

प१

२१

32

॥१८॥ अ७

स्याद्वां वय व्यवहार राहित्यमि एसे ते स्याः॥ व्योमवत्सर्वस्फूतस्थोपस्तदोषैर्विवर्जितः॥ साक्षी
चैतागुणः शुद्धो ब्रह्मैवास्मि स केवलः॥६॥ आत्मनो यदुक्तं केवलत्वं तदेव व्यनक्ति॥ नामरूप
त्रिपाच्यो न्यो नित्यमुक्तः स्वरूपवान्॥ अहमात्मा परं ब्रह्म चिन्मात्रोऽहं सदाद्वयः॥७॥ आ
त्मनो यदुक्तं ब्रह्मत्वं तत्प्रतिपादयत्वं अहं ब्रह्मास्मीति वस्तुहेऽक॥ तौ मा क्तो चास्मीति समुच्चे
य वादिनो प्रतिपत्तेर्दुर्वारत्वादित्याशंक्याह॥ अहं ब्रह्मास्मीति कर्ता च भोक्ता चास्मीति ये वि
दुः॥ ते नष्टज्ञान कर्मण्यां नास्ति कास्युर्नसंशयः॥८॥ विरुद्धार्थप्रतिपादका कर्म का[illegible]न का
ण्डौ बर्हिर्मुखत्वेन सर्वपुरुषार्थायोग्यत्वं फलितमाह॥ नास्ति कास्युरिति॥८॥ ननु ब्रह्मत्वं चास्मी
त्यपि प्रतिपत्तुं न शक्यते ना[illegible]स्य श्रुतीनाम न्यपरत्वोपपत्तेरित्याशंक्याह॥ धर्माधर्मफले योग
दृष्टो ये यथा सन्तः॥ शास्त्रोक्तत्वमप्यस्यात्मा सोऽस्तानात्तयोऽप्यतां॥९॥ यथात्मनो मानो
नरा दृष्टोऽपि धर्मफलैर्धर्मफलैः स्वसुखदुःखादिभिः संबंधः शास्त्रप्रामाण्यादिष्यते॥
तथा तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यादुक्तं ब्रह्मत्वं तदृष्टानादृष्टान्ते निरस्यात्र तस्मिन्नेवावस्थानं कैवल्यं चा
स्थेयं॥ शास्त्रप्रामाण्याविशेषादित्यर्थः॥ शा॥ नन्वात्मनो धर्माधर्मफलयोगो मानान्तरविरोधा
दुपपद्यते न तथा ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षादि कर्तृत्वादिविरोधादित्याशंक्य दृष्टांतेनात्मनि कर्तृ

व्हेद६ ॥१८॥

33

मित्याशंक्याह॥ स्वयंप्रभेति॥८

द्वादेरध्यस्तत्वं साधयति॥ यामहाराजनामधास्तावासनाः स्वप्नदर्शिभिः॥ अनुभूयंत एवेह
ततोन्यः केवलो द्रष्टा॥१०॥ या हि स्वप्नावस्थायां श्रुतिसिद्धा वासना लिंगाश्रयाः स्वप्नदर्शिभि
रुपलभ्यंते ताभ्यो लिंगसहिताभ्यो द्रष्टात्मा योद्रष्टा साक्षी स्वप्रभावो विलक्षणो लक्ष्यते॥ त
थैव जागरिते कर्तृत्वादि नामपि दृश्यत्वाद्द्रष्टुरसंबंधोस्तीत्यर्थः॥१०॥ आत्मनः स्वप्ना
वस्थायां दृश्यविलक्षणत्वेन प्रतीतिमेव दृष्टांतेन स्पष्टयति॥ कोशादिव विनिष्कृष्टः का
र्यकारणवर्जितः॥ यथासिर्दृश्यते स्वप्ने तद्वद्बोधात्मा स्वयंप्रभः॥११॥ असिर्यथा कोशात्
निष्कृष्टः तथा स्मात्कार्यकारणाच्च विलक्षणो यथा वासि स्वच्छ लक्षणो दृश्यते तथात्मापि
स्वप्ने संस्काराश्रय सूक्ष्मदेहविलक्षणो लक्ष्यते॥ न[illegible]न स्य दृश्यत्वात् मिथ्यात्वं तस्य
स्वयंप्रभत्वेन स्वमहिम्ना प्रतीतेरित्वादित्यर्थः॥११॥ ननु कुतोस्य स्वयंप्रकाशत्वं ब्रह्म
विलक्षणत्वादि साशंक्य श्रुतिविरोधान्नैवमित्याह॥ आमेषामेति तु रूस्य तस्य स्वोः सा
विकं पदं॥ उ सं नेत्यादिवाक्येन कल्पितस्यापनेतव्यं॥१२॥ इस्य ज्ञोपा विलक्षणस्येति
यावत्॥ व्यक्त॥ कल्पितस्यापनेतव्यो सत्र संसारस्याप्यनि[illegible]रोपितत्व मुक्तं॥ नेरेव दृष्टं
तेन साधयति॥ महाराजादयो लोका मयि यद्वत् कल्पिताः॥ स्वप्ने तद्वत् जाग्रद्विश्वं रूपं वा
सनयास्मह॥१३॥ स्वप्नप्रपंचवज्जागरितप्रपंचस्यापि प्रसंगात् सर्वेनि कल्पितत्वे सिद्धे गेस

मा३

गात्मा प्रि[illegible]स्य न कर्म संभवः सिध्यतीत्याह ॥ देहलिंगात्मना कार्या वा स्वात्मा रूपिणा क्रिया ॥ ने
तिनेष्टात्मस्वरूपत्वान्न मे कार्या क्रियाद्य वित् ॥१४॥ अज्ञानमूलत्वेन कर्मणः सिद्धं न तत्स्वात्मस्तत्त्व
मपेक्षितव्यमित्याह ॥ न तत्तोमलता ग्यास्ति कर्मणो ज्ञानहेतुतः सोऽहस्य ज्ञानहेतुर्वा भेत्तदन्य
दपेक्षते ॥१५॥ स्वतत्त्वज्ञानमोहस्य साधनं तत्त्वापित्तदेवस्तत्त्वत्वेन कर्मापेक्षा तामित्याह ॥ अन्य
तस्याज्ञानमिव तत्त्वो निरपेक्षतामेव मित्याह ॥ मोहस्येति ॥१६॥ किंच कर्मसाध्यं चेद् मन्तत्वेन
हार्त्तस्त स्वयं च स्यात् ॥ न चेतत्प्र इत्याह ॥ अमृतत्वं चापस्वयं नार्त्तमिति साक्षात् स्विन्यो मम ॥
यद्यपि ब्रह्माप्य यमनार्त्तं न कर्मसाध्यं चेत् व्याप्तिस्य स्यात्तत्तु रसतत्वं कर्मसाध्यमित्याशं
क्याह ॥ नेतीति ॥ यो ममत्रियो मो[illegible]त्त्वे नाभिमतः स वेनीहात्मा निर्विशेषब्रह्मस्वरूपो न
ततोऽन्यः तस्मान्मोक्षः कर्मसाध्यः स्यादिति सर्वः ॥ अज्ञाना दोषनिस[illegible] सारस्याप्यस्तत्त्वे
सिद्धफलितमाह ॥ विपरीतमतोऽन्यच्चेत्यज्जैन सत्त्वियतततः ॥१६॥ अतोऽस्मात् ब्रह्मात्मनोऽन्यद्वि
रुद्धरूपे यत्क्रियासहितं तत्तनो ब्रह्मात्मज्ञानादज्ञाननिवृत्त्यापरित्यजेत् तस्मात् ब्रह्मात्म
ज्ञानमूलस्य संसारस्य ब्रह्मात्मज्ञानादेव केवलान्निवृत्तिरूपेपान्नोसर्पः ॥१७॥ ॥ इति
सितत्वप्रकरणमेकादशं ॥११॥ ॥ यद्ययं सोऽहमास्मानिर्विशेषब्रह्मस्वरूपो गीतिवत्तेतर्हि कुमित्या
त्मानं तदेव न विजानातीत्याशंक्य सामासातः कारणाविवेकाज्ञ्य यापास्मेनात्मानमात्मप्रसेती

के १

तिसंदृष्टं तद्दर्शयति ॥ प्रकाशस्थं यथा देहं सालोकमपि मन्यते ॥ द्रष्टृभासं तथा चित्तं द्रष्टारमिति
मन्यते ॥ ३ ॥ यथा प्रकाशे प्रकाशे व्यवस्थितं स्थूलशरीरं ततो विलक्षणमपि तेनालोकेन व्याप्तमा
लोकश्रीविशिष्टं लोको मन्यते एवं यं द्रष्टात्मा स्वाभास विशिष्टं चित्तमहमिति मन्यमानो नय
थात्मैनात्मानमवगच्छतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आत्मनः साभासान्तःकरणाविवेकमुक्त्वा लक्षणद्वारेणादेहपर्यं
तमविवेकं दर्शयन् आत्मप्रतिपत्तिमेव प्रकटयति ॥ यद्वत्स्पते लोकेनाभिन्नत्वमात्मनः प्र

मे५ नाद

प्रपद्यते ततो मूढस्तैरात्मानं न विंदति ॥ यद्वत् साभासचित्ताविविक्तमिंद्रियादिदेहपर्यंतं व्यवहार
स्मावुपलभ्यते ॥ तेनेंद्रियादिनो हस्तु रपि भिन्नत्वं सर्वत्र चित्ताद्देहांते विषाभासप्रतीते स्वा
यमात्मा प्रसेतीत स्मादेहादेरात्मनः आत्मन्योन्यमध्यासकत्वोमूढः स्वमोहात् नैव हेतुनात्मानं
ब्रह्मत्वेन न निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ तु लोके मर्त्यदृष्टांतेन साधयति ॥ दशमस्य नवमत्व प्रतिपत्तिव
दात्मनः ॥ देहस्येषु तत्तदृह नायं म ॥ ५ ॥ लोको न चान्यथा ॥ यथा वस्तुतो दशमस्यात्मनो माणवक
स्य स्वव्यतिरिक्तेषु नवसु माणवकेषु व्यापृतचित्तत्वात्तेष्वेव प्रतिपत्तिर्दशमस्तु नास्ये वति
स्त्रातिरूपस्यते ॥ तथैवायं देहोद्येषु नुस्यादिषु स्वविलक्षणेष्वेव तादात्म्यप्रतिपत्त्या मूढः आत्मा चा
यो पिदेहादिरहितः स्वात्मानं यथावान्नाधिगच्छति ॥ ५ ॥ ता दश ॥ न चान्यपति ॥ बेध्यादि स्वात्म
तत्वे परिस्येन ब्रह्मास्मीति यथावद्दात्मानं न प्रसेतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ नन्तु प्रसेख्यानादरुमास्मिब्रे

ते५

लोके

लेति यथावदात्मपरोक्षप्रतिपत्तेर्मोक्षः स्यादिति चेन्नेत्याह । खलु रखं त्वदेवेति प्रत्ययो विवेकका
न्तिकौ ॥ एकनीडैकपर्यस्यात्लांविरहो न्याय तो वद ॥ ७ ॥ दुःखित्वादिज्ञानेन प्रसक्तोपाज्ञाप
ज्ञानस्य नोदत्वात्तदीयस्यैवार्थे प्रसंख्यानं स्यादिति चेन्नेत्याह ॥ दृशापि मानिनो दुःख
नादेहस्य स्वभावतः ॥ स्वापवत्तत्प्रहाणं तत् त्वमिस्फुर्यते हज्ञोः ॥ ५ ॥ यद्वा न्वयव्यतिरे
काभ्यां मिथ्याज्ञानवतो दुःखं कथं तर्हि तन्निवृत्तिरित्याशंक्य वाक्यार्थज्ञानादित्याह ॥
तत्सदा विवेतिः ॥ ५ ॥ अहमित्यात्मप्रत्यये पि दुःखित्वप्रतिपत्ते न दुःखित्वम विवेकत्वात्तमि
स्याज्ञोत्थ अहमिति प्रत्ययस्य कल्पितात्मविषयत्वान्नैवमित्याह ॥ द ज्ञोः छायायथारू
ढमुखस्यैवाध्यायेन दर्शने ॥ प्रत्यस्तप्रत्ययं यो गीः इत्यो मेति मन्यते ॥ ६ ॥ यथा मुखस्य छा
यादर्शने ज्ञात्विते दर्पणाद्देहस्पते ॥ तथैव हज्ञोः तासनः छायाप्रतिबिंबरूपा यस्मिन्नंतः
करणे समारूढा प्रतीयते ॥ तदंतःकरणं प्रत्ययशाब्दितं साक्षात्सोपि प्रत्यक्त्वो मा हष्टा म
य स्याप्यात्मत्वेन मन्यते ॥ तत्र आत्मेति दर्शनस्य कल्पितात्मविषयत्वाद् दुःखित्वस्य
अविवेकनिबंधनत्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥ यदि स्यात्परमार्थदर्शी न भवति
कस्तर्हि परमार्थदर्शी स्यात् ज्ञात्वा तं च महं च यद्यप्रत्ययं वेत्ति नो दृशोः ॥ सत्त्वयोगि

Margin notes: ॥२०॥ धम्२ पा.७ ॥२०॥ प३

नोऽशेषोऽन्येतरः स्यात्तत्संमतत्रयः ॥७॥ तं उपाधिपक्तं प्रसर्यं परिणामिनं सूक्ष्मं चमोऽऽत्मकम
विवेकमन्यं च विवेकरूपं दुःखादि च यदि सोऽत्र त्वेन वेत्ति न च दृष्टोऽऽत्मनः संबंधित्वेनेदं
सर्वं प्रतिपद्यते सप्तत्वपरमार्थदृष्टिनेतरः पर्वेत्ति सोऽप्यसारं कारणं स्वरूपं इति ॥ ७ ॥ सर्वं
स्यात्मत्वेन प्रतीयमानो देहादिवदहंकारो यद्यनात्मत्वेऽस्य स्यात्तदान्यस्येत्ममर्थस्य प्र
तीतेस्तत्त्वमसि वाक्यस्य निरालंबनमसंस्यादित्याशंक्याह ॥ विद्योतेर्यस्तु विद्योतास
त्वभिलक्ष्यते यतः ॥ सस्यात्स्वयमवस्तस्य तत्तो न्यो नुपमोऽमृषा ॥ ८ ॥ अतो यथो त्कं व
मर्थमवलंब्य तत्त्वमसीति वाक्यप्रवृत्तेः न निरालंबनसंशंकेति शेषः ॥ यतो विद्यासि
रूपः साक्षी त्वंतदसीति बोध्यते तत्स्वात्मैवोऽमवस्तस्यस्यात्स्वरूपव्यतिरिक्तो नुप
नस्तु सा धनाधीनत्वान्मिथ्यैवेत्याह ॥ सस्यादि ॥ ८ ॥ घटादावतिरिक्तस्यात्तु स्वस्य
व्यक्तत्वादात्मन्यविलप्यास्यादि त्याशंक्य जडत्वाजडस्याप्यांतिरो बोधप्रतीतेर्नै
वमित्याह ॥ दृशिरूपे सदात्मनि यदर्शनादृशौ नेमयि ॥ रूप्यं स्यात्तोत्तनोऽन्यः स्यादन्यत्वे तु
भवस्तनः ॥ ९ ॥ आत्मनि सदा स्फुरदात्मके दर्शना दृशौ नयोर्योगात् तत्तोतिरिक्तो नुभ

वोनास्तीत्यर्थः॥९॥ सुखदुःखादियुक्तत्वेनात्मनो भानाच्च निस्सङ्गत्वमात्मत्वमिसाशंक्या
ह॥ यत्तस्य स्तापोरखेदेहे स्से स्त निष्ठयो यथा॥ स त्वस्य स्त दूरे वेहस्त्रोः स विषय
स्त्वथा॥११॥ यथा देहे रवे स्तापो भवन्तू [illegible] विन्ना षाश्रितो स्तूपते स च सात्रयो स्तगा
त्मनो विषयो भ्युपगम्यते॥ तथैवेहापि व्यवहारभूमावन्तःकरणनिष्ठः सुखदुःखादि
स्तापः स्वीक्रियते स च चलदृह्वस्वाश्रयेण अन्तःकरणेन सह दृगात्मनो दृश्यत्वयावति
ष्ठते तस्मात् सुखदुःखादितापस्य स्वाश्रयस्यात्मदृश्यत्वोदासे निष्ठत्वं नाना
स्तीत्यर्थः॥१०॥ तस्यात्यात्मनः सुखदुःखादियुक्तोन्तःकरणादिस्पर्शाभावे फलि
तमाह॥ प्रति [illegible] किंचित् [illegible] खमिवेकरसोद्वयः॥ निस्सङ्गत्वः सदा मुक्तः सो
हं ब्रह्मास्मीत्येवलः॥११॥ ननु विज्ञानतः सर्वदेहेषु भेदस्फुरणान्नाद्वयत्वमसत्त्व
चैस्थानं प्रयतमेव स्यप्रामाणि कृत्वा संप्रवान्नैव नित्याह॥ विज्ञानं नैव विज्ञाता
परोन्यसंसर्गवर्जितः॥ विज्ञानानन्दपरो मुक्तः सर्वभूतेषु सर्वदा॥१२॥ स
दृयमात्मानां स्फुरत्पदे [illegible] येन प्रतिपद्यमानस्यापि ब्रह्मत्व निदर्शनीय

॥२१॥

भिमानाऽस्ति स विशेषत्वमियाद्गं स्यात्॥ यो वेसत्तु सहृष्टिस्वमात्मनो कर्तृतां तथा॥ ब्रह्मवित्तथा
मुक्तः स आत्मज्ञो न चेतरः॥१३॥ यस्य सर्वाभिमाने परिसज्य निर्विशेषमात्मानं प्रातुत्कर्षीत्या साक्षा
त्करोति स ब्रह्मविदुच्यते॥ अभिमानलेशमपि प्रजमानो नतत्पेसर्थः॥१३॥ सर्व विशेषपरि
त्यागेपि ब्रह्मात्मज्ञानस्यात्मसंबंधितादुर्वारित्या ग्रं स्यात्॥ ज्ञातैवात्मविज्ञेयः शुद्धो मुक्तः
सदेद्यपि॥ विवेकप्रसयो बुद्धेर्दृश्यत्वान्नाशवत्वतः॥१४॥ उक्तस्य विवेकात्मकस्य प्रत्ययस्य
नास्तिविषयत्वाभावात्त्वात्म्यपरिणामिबुद्धिधर्मत्वादात्मनि विशेषो ब्रह्मवेत्तुः पर्वः॥१५॥
स्वरूपं स्यपगतापिदृष्टेरात्मनो नाशवतीत्या ग्रं स्यात्॥ अन्तु सात्त्वा[illegible]त्मनो दृष्टिर्नो
त्पाधाकारकैर्यतः॥ जंन्यत्वप्रतिलेरसिद्धोहेतुत्विरया ग्रं स्यात्॥ हरूपया चान्ययाहष्ट्या
जेन्ये[illegible]स्याः प्रकल्पिता॥१५॥ अंतःकरणहृदेरात्महृष्ट्या प्रासवलात्तद्विवेकादा
त्मदृ[illegible] सर्वोऽप्यवहारः॥ वस्तुतस्त्वात्मदृष्टिनो नकश्चित्व्यवहारोऽस्तीत्यर्थः॥१५॥
किंच मिथ्याज्ञानमूलत्वात्कर्तृत्वादिप्रतिभानस्य मिथ्यात्वादकर्तृत्वोक्तं ब्रह्माहमि
ज्ञानस्य प्रमाणजन्यत्वेन बलवत्वात्तत्त्वसमविशे न कश्चित्व्यवहारोऽस्तीत्याह॥ देहात्मे
बुद्ध्यपेक्षत्वादात्मनः कर्तृता मृषा॥ नैव किंचित्करोमीति सत्या बुद्धिः प्रमाणजा॥१६॥

ले

ता५

दि

दूलस्य कर्तृत्वाभिध्यासस्य चाकर्तृत्वादिस्यात्॥ कर्तृत्वं कारकापेक्षमकर्तृत्वं स्वभावतः॥ कर्त्ता
भोक्तेति विज्ञानेन मे मैषा वृत्तिः सुनिश्चिता॥१७॥ पूर्वोक्तरीत्या वाक्याद्यापातनतो ज्ञानेऽपि साक्षात्
कारार्थं प्रसंख्यानं कर्तव्यमिति केचिद्वदंते तद्युक्तं॥ उक्तप्रकारेण श्रवणमननाभ्यां प्रमाणसंभ
वापोह्य स्वरूपेण तु स्वप्रसारादेव साक्षान्निश्चितप्रसं ख्यानादिदोषो नियोऽयोग्य मितिन
कल्पं विदृप्यि बुद्धिरूपसंघतेऽहाराणां॥ एवं श्रवणानुमानाभ्यां स्वरूपेण गते मितिः॥ नियोऽयोग्य
मिति घोषास संसो बुद्धिः कथं भवेत्॥१८॥ प्रागवस्थायां यथा तत्त्वज्ञानोत्पत्तेः सिद्धिर्नियो
ज्योग्यमिति बुद्धिः स्याद् ऐक्यसाधिकल्पितैवेयाह॥ सत्येति॥१९॥ ब्रह्मविदो नियोज्या ॥२२॥
दि बुद्धिर्न भवती तत्र निर्विकारत्वादिकं हेतुं तु वदन् प्रकरणार्थमुपसंहरति॥ यथा स
र्वान्तरं व्योम व्योम्नोऽप्यात्यंतरो महान्॥ निर्विकारोऽचलः शुद्धो जरोऽमुक्तः सदाद्वयः॥
॥१॥ ॥ प्रकाशस्य प्रकरणं द्वादशं॥१२॥ ॥ पूर्वस्मिन् प्रकरणे प्रसंगाद्दासनः शुद्ध
त्वमचलत्वं चोक्तं तदेवेस्पष्टीकर्तुं प्रकरणान्तरमारभते॥ अचक्षुष्ट्वान्न दृष्टिर्मे तथाश्रो
त्रस्य का श्रुतिः॥ अवाक्त्वान्न तु वक्तिः स्यादमनस्कोऽस्मि लिंगतः॥१॥ चक्षुरादिरहितत्वात्त

तदिंद्रियद्वारकबुद्धिवृत्तिरूपदृष्ट्यादिक्रियाविहितं वासात्मनोयुक्तं निश्चलत्वेनस्तुद्धत्समिसर्थः॥
॥१॥कर्तृत्वसत्ता तत्वयोरभावात् आत्मनो निश्चलत्वेनस्तुद्धता सिद्धेसाह॥ अप्राणस्य न
कमीस्त्रिबुध्यभावेनवदिता॥ विद्याविद्येलतो नस्तः चिन्मात्रज्योतिषोमम॥२॥ बुद्धिस
बंधाभावेन तत्वाभावो चिन्मात्रस्यात्मनो विद्याऽविद्यासंबंधाभावादपि सिद्धासु
द्धते साह॥ विद्येति॥ अत्र आत्मनो विद्याऽविद्यासंबंधेन स्तुद्धत्वमेव स्ताघयति॥ निसमु
स्वोशुद्धस्य कूटस्थस्याविचालिनः॥ अमलस्यात्मरस्य वमशरीरस्य सर्वदा॥३॥
षडूर्मिसंबंधाभावादपि सिद्धासुद्धते साह॥ जि
विद्याविद्येनस्यातामिति एवं णसंबंधः॥ ॥ अशरी
रस्वाद्योमे व्यापिनो मम॥४॥ नविद्यंते शरीरस्वाद्यो
घस्तावापिपासावाग्नो कमोहो जरामते॥ अनिषिद्धं द्रियनिषधद्वारेणातत्त
त्वान्नैतिद्रष्टव्यं॥५॥ अप्राणत्वादमनस्त्वाच्च तेतिद्रष्टव्यं
रवोऽस्पलक्षणं॥ अप्राणत्वादमनस्त्वात् स्पष्टैवत्वान्नमेस्थ छिन्नो लिंग त्वादसङ्गता॥ आ
दारासासामस्तु डिमासनिनिषेधति॥ अस्पृष्टैवत्वान्नमेसदा॥५॥
निसविज्ञानरूपस्यज्ञानाज्ञानेन मे सदा॥ दृष्टेय
सनोनिद्याविद्ययोरभावेरुसंरेलेमाह॥ दृष्ट्याद्दृष्ट्यादिनां भास्य स्वमपि दृष्टानोदृष्टेय
आत्मनो दृष्ट्यादयानसतो स्पन्नं दृष्टानीमासमे दृष्ट्याद्दृष्ट्यादिनां भास्य रूपरंजना॥ निसमेवा
तमभास्यत्वात्तत्तो तिरेकेदर्शयति॥ यातुस्यान्मान सीवृत्तिं चाक्षुष्कारूपरंजना॥ निसमेवा

दि५

व६

मनो दृष्ट्यपानिसयादृश्यतेदिसा॥ ६॥ च स्तु दीर्घत्वात्तावुत्तन्यायं दृष्टसंतरेषप्पतिदित्राप्ति॥
तथान्येंद्रियप्युक्तो याहत्तयो विषयो जनाः॥ स्मृति रागादिरूपा च केवलांतर्मनस्येपि॥ ७॥
केवलो च स्तूरादिनीरूपेसामनस्युत वर्त्तमानावृत्तिः सेवीपि दृश्येनात्मदृष्ट्येयति संबध्यः॥ ७॥
किं चस्य नावस्था यां विघमानावृत्तयो मनः परिणामात्मिकाः स्वव्यतिरिक्तस्येव दृ[illegible]ष्टुर्दृश्याय
पास्त्रिश्रीयंतेतथा जागसीतेपि स्वनोदृष्टयोस्वव्यतिरिक्तस्य द्रष्टुर्दृश्याः दृश्यत्वात् विशेषा
दिसारू॥ मा न स्यस्त दृश्येन दृश्यंते स्वमवृत्तयः॥ कूटस्थदृष्टिमात्रस्य तेष्मास्य दृष्टिनी

॥२३॥

लिद्विपूलितमाह॥ द्रष्टुर्दीप्तिस्ततो नित्यात्मनो नातो चाकेवला॥ ८॥ कूटस्थदृष्टिमात्रस्य केनी

८६

[illegible]॥ चेतसा दृष्टिरि[illegible] कयंति त्रान्यथा प्रद्येयोत्स्यप्तितिमरतः क

॥२३॥

रणा विवेकादिया हा॥ अनित्यासा विशुद्धेलिरघ्ने त्राविनेकतः मिथ्याभिमानादेव संसार प्राप्ति
रिसत्त्वमेव व्यनक्ति॥ सुविधुः स्वीतथा चाहं दृश्ययोपाधि स्मृतायां॥ ७॥ मेठ यामद्दृश्ये व
शुद्धयाशुद्धइसपि॥ मन्यते सर्व लोकोयं येन संसारमृच्छति॥ १०॥ वक्ष्यते तर्हि संसार निवृत्ति
रिसात्रा स्यमुमुक्षुः सिद्धयति॥ अत्र च स्तष्टादित्रास्तो त्त्वमबाह्यमप्यंतरं ह्यजं॥ नित्यामुक्त मि
हासानं मुमुक्षस्वेसदा स्मर[illegible]॥ ११॥ र दृजेतदनाम यो कश्चिन्मुमुक्षुः स्यात्स्वे सतति स्वमा

शु १ त्र

स्वानंमुक्तरूपे सदा स्मरेदिति सेवं च ॥११॥ यो हा मनः चक्षु [illegible] कत्वप्रनामा
माह ॥ अच स्फूष्ठादि गुण स्त्री श्वनेंद्रियाणि सदा मम ॥ आसमो यत्र प्राणो न [illegible] सव
वराहि यष्ठ त्तं तत्र प्राणमाणमाहा ॥ अ प्राणो ह्यमानोंड्इति चापूर्व वर्णा च [illegible] आसनो [illegible]
शेषवैनस्तु हृतेस्फ येतरमुदाहरे ति ॥ ब्रह्मादिना मप्नाव स्वस्य यतेम मक्ता [illegible] प्राणादि सव
वराहि यादवि कारि ता स्वस्थ भव स्तुद्धि रिसाह ॥ अ प्राणोह्यमनायस्मार् विकारी स [illegible]
॥१२॥ अविकारित्वमप्युक्तमत्रियत्वं फलं कथ्ययति ॥ विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समा [illegible]
स्त तो मम ॥ तर्हि विक्षेपः समाधिः कुतः स्यातामित्याशंक्याह ॥ विक्षेपो वा समाधिर्वा मनः
स्याद्विकारिणः ॥१४॥ आत्मनि पुनरविकारिणि मनः संबंधाभावान्न विक्षेपादिद्वयं [illegible]
स्याह ॥ अमनस्कस्य सुद्धस्य कथं तत्स्यात् द्वयं मम ॥ कथं तर्हि पुनरमनस्त्वम विकारित्वं
च सिद्धमित्याशंक्याह ॥ संबंधाभावात् मनस्त्वं व्यापित्वात् विकारित्वमित्याह ॥ अ
मनस्त्वा विकारित्वे विदेहाद्व्यापिनो मम ॥१५॥ कथं तर्हि जिज्ञासा च स्यात् तत्त्वस्माप्या
रिकर्तव्यमिति बुद्धिरासीत्तत्राह ॥ इसेतद्यावद् ज्ञातं तावत्कार्यं ममाभवत् ॥ एतच्च [illegible]

॥२४॥

नात्मनो नित्यमुक्तस्यादिग्रहणे तैः अतः समाधानादेर्न कार्यं तत्र हेतुं सूचयति ॥ नित्यमु-
क्तस्य शुद्धस्य बुद्धस्य च सदा मम ॥१६॥ यथोक्तात्मस्वरूपपरिज्ञाने पि समाधानादिक-
र्तव्यमिति शंकायां क्वचित्तदपवादत्वेन मित्याह ॥ समाधिर्वा समाधिर्वा कार्यं वान्यत्कुतो भवेत् ॥
तत्र हेतुमाह ॥ मां हि ध्यात्वा च बुध्वा च मन्यंते ये कृतकृत्यतां ॥१७॥ प्रत्यगात्मनो ध्यानद्वारा
साक्षात्कारे सति कृतकृत्यता याः प्रसिद्धत्वात् तद्व्यतिरेकेण सिद्धिरित्यर्थः ॥१७॥ परमा-
त्मध्यानादिना कृतकृत्यता याः सिद्धावपि कथमात्मध्यानादिना तत्सिद्धिरित्याशंक्य प्र-
त्यात्मनोऽपरोक्षमात्मानमेवमित्याह ॥ अहं ब्रह्मास्मि सर्वोऽस्मि शुद्धो बुद्धोऽसि ततः सदा भज-
जः सर्वतः एवाहमजरश्चामृतोऽस्म्ययः ॥१८॥ ननु प्रतिदेहं चेतनत्वे [illegible] समानेकत्व-
त्वब्रह्मत्वमिति चेत्तत्राह ॥ मदन्यैः सर्वभूतेषु भोक्ता कश्चिन्न विद्यते ॥ [illegible] विक-
र्त्वादिनाप्तासमानस्य हेतुत्वं ब्रह्मत्वमित्याशंक्याह ॥ [illegible]
च चेतांसि सोऽपि गुणोदयः ॥१९॥ आत्मनः सर्वविशेषरहितत्वे [illegible]
गात्वपुनर्ब्रह्मात्मत्वमित्याह ॥ न सन्दोहं न यासख्यानो [illegible]

॥२४॥

मूर्तत्रयं सदृशमूर्तं अमूर्तं मूर्तद्वयमसदृशमुच्यते। उभयं मूर्ता [illegible]
व्यापि संख्यादिकालविशेषसंबन्धरूपं सर्वविशेषशून्यत [illegible]
मानः स्यादित्याशंक्याह॥ न मे संख्या न रात्रिर्वा नाहर्वा सर्व [illegible]
वर्जितः॥२०॥ सदा चिदेकलानस्यात्मनो युक्तं ब्रह्मत्वमिति सर्व [illegible] यति [illegible]
मूर्तं वियुक्तं यथा खं सूक्ष्ममद्वयं॥ यथा खं व्याकाशं सर्वस्मात्स [illegible] राध्य
लक्षणमिति सूक्ष्ममालक्ष्यते॥ तथैव परिपूर्णमसंतं सूक्ष्मं चैतन्यमात्रं वोपलक्षणमि
ष्यते॥ तस्माद्ब्रह्मणो द्वितीयवादस्य नास्ति तो मे सदा योगाद्ब्रह्मैवाहमस्मीति सर्वः॥ तर्हि ब्रह्मणः का
र्यो ह्यस्यांतःस्थितिकत्वेन मे सदा कुतो ब्रह्माद्वितीयत्वमित्याशंक्याह॥ तेनाप्यस्मि विना
भूतं ब्रह्मैवाहं न चाद्वयं॥२१॥ आकाशेनापि विनाभूतं वस्तुतोपि रहितमेव ब्रह्मैव
ते॥ यन्न हारनस्य दृष्टांतत्वाद्वस्तुतो मे सदाभावाद्द्वयमेव ब्रह्मैव सर्वः॥ एकमद्वय
परमाकाशेन संबध्यते द्वितीयं ब्रह्मणोस्य पौनरुक्त्यं॥२१॥ ननु कथमद्वितीयं ब्रह्मरू
पत्वं तव युक्तं तत्रापि भेदप्रतीतेरित्याशंक्याह॥ भेदप्रतीतेरौपाधिकत्वाद्वास्तवमे

कृतमविरुद्धमितिदृष्टांतेन परिहरति॥ ममामासास्यच आसेति पितरो व्योमनोयथा स्वेतदा
ग कुस्यसुषिमेदमनतथा ममनिकल्पितः॥२२॥ एवं प्रसंगात्सावगतेरविद्यान [illegible]
शेषव्यवहारेपि प्रसंगात्सन्यवगते सति परमार्थतो न कश्चिद्दपि विशेषो [illegible]
मेदोपरस्तथा चैकोनानाचेति विकल्पितः॥ लेयं लातागतिर्नाम [illegible] कस्मिन्नकुतोपि
वर्त्त॥२३॥ तेयापारेयसंबंधान्निर्विशेषत्वमात्मनो सिद्धमित्याशंक्य निर्विकारत्वा
न्नैवमित्याह॥ नमेहेयं न चादेयम विकारी ततो ह्यहं॥ मुक्तो बद्धः पारे यमतुं [illegible]
रोयमित्याशंक्याह॥ सदा मुक्तः सदा शुद्धः बुद्धो गुणोद्भवः॥२४॥ यस्मादेवं [illegible]
चार्यस्यां नियमुक्तता दिलक्षणांसन्नासारस्थितः॥ तस्मात्तस्मात्सामासोनत्व
मद्वितीयं श्रवणमननजितिदिध्यासनोपेतः सर्वदाहं ब्रह्मास्मीति विधान्मुमुक्षुरि
त्याह॥ इत्येव सर्वदात्मानं विधा [illegible] समाहितः॥ यथोक्तं विधाफलं कथयति॥ वि
दित्वा मां स्वदेहस्थं ऋषिर्मुक्तो [illegible] भवेत्॥२५॥ उक्तं परमार्थतत्वं परिहारेण फलं प्रप
चेयन विपक्षेपसेवायं दर्शयति॥ [illegible] चो गीत्रा [illegible] पाप एवच॥ यदेवेवर
तत्यापे मन्यथा ब्रह्महा भवेत्॥

८१

१२५॥

उक्तस्यार्थस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयन् प्रतिपत्तिसौकर्यं सूचयति॥ वेदार्थो निश्चितो ह्येषः
समासेन मयोदितः॥ तत्र मुख्यमधिकारिणं दर्शयति॥ संन्यासिभ्यः प्रवक्तव्यः शुद्धा
तेभ्यः शिष्टबुद्धिनो॥२७॥ शास्त्राचार्यानुशिष्टबुद्धेरुपरेष्टृत्वमित्यभिप्रेत्याह शिष्टेति
॥२७॥ ॥इदं सच स्पष्टप्रकरणत्रयोरर्थं॥१३॥ ॥एवं स्मिन्प्रकरणे बुद्ध्यविवेकाद् प्र४
त्मनि सुखदुःखादिसंसारप्रतीतिः स्तत स्वरूपाग्रहस्य प्रामाण्यादरूं बलात्स्मीति त्तो नान्निहंता
लोनेन कार्यान्निसमुक्तो यं प्रसंगात्सेक स्वप्नदशानीं परोक्षस्वाहुः सुखदुःखादिसंसार
प्रतिभानस्य तापरोक्षत्वात् तद्बुद्ध्यविवेकनिबंधनः संसारप्रतीतिरात्मनि यारोप्य
बुद्धेरपरोक्षत्वं साधयति॥ स्वप्ने स्मयो घटादिहि रूपाभासः प्रदृश्यते॥ पुरानं तत्तदाको
रा धीर्दृश्य नुमीयते॥१॥ स्वप्ने स्मर्तौ च घटादिर्विषयजातस्याकारभेदो यस्मादुप
लभ्यते तस्मात्सर्वे जाग्रद्दशायामप्यवस्थायां च तत्तदर्थाकारा बुद्धिरेव दृष्टेति
कल्प्यते पूर्वमदृष्टायाः स्मर्यादो स्फुरणायोगात् ततो वृत्तिमतीं बुद्धिं वृत्तिद्वारेणानेकार्थ
संस्कारोपेतां साक्षात्साक्षी स्वप्नादावपरोक्षां प्रतिपालीसर्पः॥१॥ स्वप्नादौ बाह्यविषयाभा

नृ१

नृ२

॥२६॥

वात्बुद्धिरेव तत्तद्वासनावासिता दृश्यते चेत्तावता प्रकृते किं स्यादित्याशंक्य दृश्यो बुध्यादिसं
घातो द्रष्टुरात्मनो विवेकः सिध्यतीति सदृष्टांतमाह ॥ सिद्धा मदन्यथा स्वप्ने दृष्टेर्हेतोर्नसस्व
ये ॥ जाग्रद्दृश्यपि तत्तथा देहाद्द्रष्टुरन्यता वसः ॥ ३ ॥ बुद्धेर्घटाकारेण दृश्यमानत्वं दृष्टांते नस्य
प्रयति ॥ मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते यथा ॥ रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्य
ते ध्रुवं ॥ ३ ॥ ताम्रद्रवाग्निसंपर्काद्द्रुतस्य मूषानिषिक्तस्य दृढं निम्नमूषाभिघातेन त्रैसाप त्तो
मूषाकारापत्तावपि बुद्धेरमूर्त्तायास्ताम्रादिविलक्षणाया विषयव्याप्त्यापि कुतस्तदाका
रापत्तिरित्याशंक्य दृष्टांतांतरमाह ॥ व्यंजको वा यथालोको व्यंग्यस्याकारतामियात् ॥ सर्वा
र्थव्यंजकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥ ४ ॥ बुद्धेरन्वयमुखेन प्रत्यक्षत्वे स्वप्नस्मृत्योरसंगोत्कमनु
वदति ॥ धीरेवार्थस्वरूपा हि पुंसा दृष्टा पुरा दिवा ॥ यस्माद्बुद्धिरेव विषयाकारा जाग्रति
पूर्वोनुभावेन पुरुषेणोपलब्धा तस्मात्तस्याः स्मृतिस्वप्नयोरर्थाकारता यादृशी नम
विरुद्धमित्यर्थः ॥ तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति ॥ न चेत्स्वप्नेप्यप दृश्येत स्मरेत्तो ना
हतिं कुतः ॥ ५ ॥ यद्यर्थाकारा धीर्जागरितेन दृष्टाकल्पेन हि स्वप्ने दृश्येत तत्र बुद्धिर्व्यति
रेकार्थाभावा [illegible] रूपस्फुरणायोगात् ॥ यदि च पूर्वानुभवकाले बुद्धिरर्थाकारा

॥२६॥

नानुभूततार्थस्य पुरुषस्य स्मरणतः स्मृतेराकृतिर्न स्याद् बुद्धिव्यतिरिक्तार्थस्याकारप्रदस्य तत्रा-
सत्त्वात् बुद्ध्याकारस्यार्पितस्यानुभूतत्वे तदाकारप्रदत्वायोगात् तस्माज्जागरितेपूर्वानुभवे
चेप्सितो विषयाकाराया: सिद्धं प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥ यद्यंजकत्वादालोकवद्घटाकाराधि-
रिच्यते तदयुक्तं अर्थाकारसमर्पणेनापि स्वच्छस्वभावत्वेनापि व्यंजकत्वसंभवादित्याश-
ङ्क्याह ॥ व्यंजकत्वं तदरेवास्यात्स्वाघाकाररसूयता ॥ चेतनेन बुद्धेर्व्यक्तत्वे दृष्टे चेतनस्य परिणा-
मित्वमापद्येत इत्याशंक्याह ॥ द्रष्टृत्वं चेद्दृशौत्वस्य स्थितिः स्याद्विपर्यये ॥ ६ ॥ यथा बुद्धेर्विषया-
कारपरिणामस्य व्यंजकत्वं तथा बुद्धितद्वृत्तीनां धर्माधर्मवत्सु सत्सु चिदात्मनः स्वनिधिमात्रे-
णाव्यासिद्धस्ते साक्षित्वे द्रष्टात्मनो द्रष्टृत्वं तेन न परिणामित्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥ बुद्धितद्वृत्तिसा-
क्षित्वेन चेतनस्यापरिणामित्वेपि न ब्रह्मरूपता युक्ता प्रतिदेहं बुद्धिभेदेन साक्षिभेदा-
दित्याशंक्य साक्षिभेदे प्रमाणाभावात् नैवमित्याह ॥ चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु बु-
द्धयः ॥ मया यस्मात्प्रकाश्यन्ते सर्वस्यात्मा ततो ह्यहम् ॥ ७ ॥ चेतनस्य सर्वदेहे कत्वेपि दृश्यस्व-
बुद्ध्यादेरनेकत्वात् नाद्वितीयब्रह्मत्वेत्याशंक्य क्रियाकारकफलात्मकं दृश्यप्रपञ्चस्यानि-
र्वाच्यात्मना विकल्पित बुद्धिमात्रसातत्वे चेतनस्याद्वितीयब्रह्मत्वमविरुद्धमित्याह ॥ कर-

पांकर्मकर्त्ता च क्रियास्वप्ने फलं च धीः ॥ जाग्रत्येवं यतो दृष्टाद्दृष्टात्तस्मात्ततोन्यथा ॥८॥ स्वप्ने
करणादेः सर्वस्य बुद्धिव्यतिरेकेणाभावाद्बुद्धेश्च सुषुप्तावलीनात्ममात्रेणा जागरितेपि करणा
दिरूपेण बुद्धिरेव स्वप्नवद्दृश्यमानत्वात्तस्माद्बुद्धिसाक्षी साक्ष्यया बुद्धेरन्यथात्वक्रियाकारके
फले विलक्षणो लक्ष्यते ॥ तथा च द्रष्टृत्वस्य सर्वस्य मिथ्यात्वाद्बाधकत्वात्साक्षिणो द्वितीयब्रह्मत्वस्य
र्थ्यः ॥ ता बुद्ध्यादीनामात्मसंबंधित्वेन प्रतीयमानानां कथमनात्मत्वमित्याशंक्य आगमा
पायिबाधस्याद्विविदित्याह ॥ बुद्ध्यादीनाम् नात्मत्वे रूपोपादेयरूपतः ॥ आत्मन्यपि स्यादागमापा
यित्वमित्याशंक्याह ॥ हानोपादानकर्त्ता सा न त्याज्यो न च गृह्यते ॥९॥ आत्मनः स्वरूपे हा
नोपादाने योग्यत्वपितसंबंधित्वेन प्राप्तस्य बाह्यस्याभ्यंतरस्य च हानोपादाने स्यातामिति
त्वेन्नेत्याह ॥ स बाह्याभ्यंतरे शुद्धे प्रज्ञानैकरसे घने ॥ नाह्यमभ्यंतरं चान्यत्कथं हेयं गृह्यते
॥१०॥ हेयमुपलक्षणमुपादेयमपि सत्पिंद्रष्टव्यं ॥१०॥ वस्तुस्वभावानुसारेणात्मसंबंधिसा
स्य छपादेयं वा नास्तीसत्त्वे ॥ उदासीनो विद्वत्तिष्ठा[illegible]नुसारेणापि हानोपादानादिस्व
वरूपो न संभवतीत्याह ॥ य आत्मनेति नेतीति परापोहेन स्थितः ॥ स चेद्ब्रह्मविदामेषा
यानेलातः परं रूपं ॥११॥ कूटस्थं निर्विशेषं ब्रह्मात्मसंस्था हेतुस्वगम्यत्वात्तन्निष्ठस्य यार्प

॥२७॥ २
५५

॥२७॥

(८८)

स्वयमेवा   त्मविद्विवेक्तुमर्हतीत्याह ॥ अज्ञानावद्यातिक्रांतं ब्रह्मैवास्मि निरंतरं ॥ कार्यभि
नास्यात्कथं चाह विमर्शो देवमंजसा ॥१३॥ षड्भावविवर्जितं ब्रह्मैवास्मीति साक्षात्कृति
स्य कार्यवत्त्ववचने मनुष्यवेविदुःरहतोन्वसिद्धितीत्यर्थः ॥१२॥ पूर्वोक्तरित्या विमर्शेपि
विविदिषावाक्यसिद्धस्य वेदानुवचनादेस्तत्त्वस्थाद्यादिहेतुत्वेन ज्ञानोत्पत्तिहेतोर्व्या
पारस्य परित्यागो न संभवतीत्याशंक्य ज्ञानिनस्तदसंभवं दृष्टांतेन प्रतिपादयति ॥ पा
रगस्तु यथा नद्यास्तत्स्थः पारं वियासति ॥ आत्मज्ञोद्ये न तथा कार्यं कर्त्तुमन्यदिहेच्छति
॥१३॥ इहेति ओयो मार्गग्रहणं ॥१३॥ आत्मज्ञस्यापि ह्यनोपादानव्यापारांगीकारे को दो
षः स्यादित्याशंक्याह ॥ आत्मज्ञस्यापि यस्य स्याद्धानोपादानतायदि ॥ न मोक्षार्हः स वि
ज्ञेयो वांतो स्नो ब्रह्मणा ध्रुवं ॥१४॥ संध्याद्युपासते विप्रास्तेषु ब्राह्मणास्मृताः ॥ इत्या
दिस्मृते ब्रह्मविदोपि संध्यावंदनादिव्यापारो व्यवश्यं भवतीत्याशंक्याप्याप्य स्वरूप
साक्षात्कारेपि नाहोरात्रादिविभागः संभवति भ्रम्नाद्दिमिथुनःसाक्षात्कृते तस्मिन्न

वि

द्वितीये नाहोरात्रादिभागः संभवतीति किमुकर्त्तव्यं अतो न ब्रह्मविदः संध्यावंदना
दिव्यापारं सिद्धिरित्याह ॥ सादिसंहिजगत्साप्ये ह्मान्ताहनि रौवशा ॥ प्राण

स्ता१

तस्यापि चस्यालो कुतो ब्रह्मविदो द्वये ॥१५॥ ब्रह्मविदो ब्राह्यक्रियाभावेपि स्वात्मनि वि
स्मृतिं परिहृत्य स्मृतिर्मोक्षसाधकत्वेनापेक्ष्या स्यादित्याशंक्याह ॥ नेति ॥ विस्मरत्यात्मनो मा
विस्मरेद्वा ह्येतत्तु सचित्‌॥ स्मरणाविस्मरणयोरात्मन्यसंभवे हेतुमाह ॥ अलुप्तेति ॥
आत्मनि स्मरणा स्मरणयोरभावेपि मनः आत्मा इदं मा विस्मार्षीदिति तदभावो वात्म
नो वर्तमानमा विस्मार्षीदिति तदभावश्चांतःसर्पमात्मानं स्मरिष्यतीत्याशंक्याह ॥ मनो
पीति ॥ मनोपि स्मरतीत्येतदज्ञानमज्ञाननरुतत्तं ॥१६॥ प्रत्यगात्मनः स्वोत्मसनि स्म ॥२९॥
रणाभावेपि परमात्मनि स्मविष्यतीत्याशंक्याह ॥ सातुद्वैयः परोह्यात्मा सो विद्याक ५५
ल्पितः स्मृतः ॥ आपोटे विद्यया तस्मिन् रज्ज्वां सर्पइवाद्वयः ॥१७॥ यदि परमात्मा
प्रत्यगात्मनो यो द्वितः ॥ तर्हि सह द्वय द्वार विद्याकल्पितो रज्जुसर्पवदिदं तिर
स्युपगतः तस्याचरस्वांक ल्पिते सर्परज्जुज्ञाना त्तिरस्कार रज्जुरेव यथाल स्यते
तथा ब्रह्मात्म विद्यया व अविद्यानिवृत्ता तत्कल्पिते सर्वास्मिन्नापाकृते प्रत्यगा
त्माद्वितीयो वशिष्टो भवतीत्यर्थः ॥१७॥ प्रत्यगात्मनो वस्तुतो द्वितीयत्वे पितास्मिन्न

53

माहमित्यादि संज्ञास्य प्रतीयमानत्वात्तन्निरस्तये स्यादनुष्ठानमित्यादि वाक्यद्वयं नास्त्या
गनुष्ठानेति नोद्धृत सिद्धिरित्याह ॥ कर्तृकर्मफलाभावात्सबाह्याभ्यन्तरं समं ॥ ममा
हं चेति यो भावस्तस्मिन्नु स्यात्कुतो भवेत् ॥१८॥ आत्मविदो हि नाहंकार ममका
रयोरभावे हेतुमाह ॥ आत्मा ह्यनामी यद्युत्येष भावो विद्याप्रकल्पितः ॥ आत्मैकत्वे हि सो
नास्ति बीजाभावे कुतः फलं ॥१९॥ आत्मैकत्वे ज्ञाते सर्वातीतिविशेषः ॥ [illegible] ॥ केन प्रमा
णेन आत्मैकत्वं ज्ञातुं शक्यमित्याशंक्य वाक्यबलादित्याह ॥ द्रष्टृ श्रोतृ तथा मंतृ वि
ज्ञात्रेव तदक्षरं ॥ द्रष्टृ नान्यदेतस्मादस्माद्द्रष्टारमक्षरं ॥२०॥ तदेव प्रकृतमक्षरं
नं६ द्रष्टादिरूपेण वर्तते न तु तस्मादक्षरादन्यद्द्रष्टादि नामास्ति ॥ यस्मादेवं तस्माद्द्र
ष्टादिरूपेण प्रसिद्धोऽहं प्रत्यगात्मा ब्रह्मैवाक्षरमिति वाक्यवशादैक्यप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥
॥२०॥ अक्षरस्य सर्वात्मकत्वादात्मनश्चानतपात्वाद्रूपमेकत्वमित्याशंक्याह आत्मनोऽपि
सर्वात्मकत्वमक्षरात्मकत्वाविशिष्टमित्याह ॥ स्थावरं जंगमं चैव दृष्ट्वादिक्रियापरं
सर्वमक्षरमेवातः सर्वस्यात्माक्षरं ततः ॥२१॥ तर्हि स्थावरजंगमात्मकत्वेन सप्रपंच

॥२५॥

संभ्रांतात्मनः स्यादिदानीं क्वय सर्वविशेषशून्यं चिन्मात्रमात्मतत्त्वमिहास्ति ॥ अकार्यत्रे
ष मासानमक्रियात्मक्रियाफलं ॥ निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति स पश्यति ॥२२॥ आत्म
विद्योपिकमीश्वपगमोदस्ति कार्यशेषत्वमिहास्ति न स्यात् ॥ ममाहंकारयत्नेन घाः शून्या
एव स्वभावतः ॥ आत्मनीतिय द्दितीतमोघ्यस्थुस्थाः क्रि॥मीहितैः ॥२३॥ आत्मस्वरूप
सुकवानुसोधादात्मनिममाहंकारादिनामसत्वभातेतेतभेव ता नेन हलत्यसात्मके
मणां विपुलता आत्मन सत्वशेषत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥२४॥ देहव्यतिरिक्तात्मदर्शिनः सर्वे
षु पारलौकिकेषु कर्मस्वधिकारात् स्वपगमादस्यात्मविद्योपिकर्मशेषत्तेसाशं
क्यत स्यात्म विद्यायत्ता नात्वमिहास्ति ॥ योहं कर्तार मात्मानं न प्रावेनारमेव यः ॥ वस
नात्मक्षेपवोसौ योऽन्यथा त्वस्तमात्मवित् ॥२४॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमात्वेनात्मा नं जा
नाने आत्मज्ञो न चेत्तर्हि कः स्यादात्मविदित्याशंक्य योहं कर्त्रादिसाक्षिणमात्मानं वेत्ति
स एव सात्मविदिसाह ॥ योऽन्यथेति ॥२५॥ आत्मानं तदहंकारादति रिच्यते ॥ न हि ल
क्षिन्नात्मनि कथं कर्तृत्वमो न्ततप्रपेत्याशंक्याह ॥ यथान्यत्वेपि तादात्म्यं देहादिषा
त्मनोमतं ॥ यथा कर्तृविज्ञाना स्फुलकमात्मतात्मनेः ॥२५॥ आत्मनो देहादिभ्यो वस्तु
तोऽन्यत्वेपि तेषु देतो तात्म्यमाध्यासिकं

त १

॥२५॥

यद्याप्निमलं तथैवाकर्तृरसोत्कुं तस्यापरित्राणादसंस्कारी कर्तृतोक्तोत्तौ तस्मातीत्यर्थः॥२५॥
अहंकारविवेकादात्मनि कर्तृत्वादिर्भ्रान्तिर्न्निवर्तते॥ सद्वृत्तिकस्याहंकारस्यात्मन्यव्यतिरेकात्साक्षित्वसिद्धिरित्या
शंक्याह॥२६॥ छिःकृतिर्मतिर्नीतिः स्वप्नेदृष्टा जनैः सदा॥ तासामात्मस्वरूपत्वादतःप्रत्यक्षतात्मनः॥२६॥
दृष्ट्यादीनामंतःकरणासहितानां साक्षिविषयत्वात्ततो व्यतिरेकः साक्षिणः स्वप्ने सिद्ध इत्यर्थः॥ दृ
ष्ट्यादीनामंतःकरणसहितानां दृश्यत्वेन तत्साक्षिणो व्यतिरेकमुक्त्वा सुषुप्ते दृष्ट्यादीनामज्ञाना
त्ममात्रत्वेन अस्तमयाद्वितीयस्य तस्यापरोक्षचिन्मात्रत्वोपपत्तेस्तु घटोव्यतिरेकः स्यादित्याह॥
तासामिति॥२६॥ अहंकर्तृव्यतिरेकोपपादनेन तत्साक्षिणो ब्रह्मत्वं प्रतिपादने को लाभः स्या
दित्याशंक्य परेलोकसंबंधितयाप्पावामस्तमयाभावश्चेत्संनिप्रत्यद्विविधतयाभावद्वीप
कं दर्शयति॥ परलोकमयस्य नास्ति मरणमयं तथा॥ तस्यात्मत्वस्य ज्ञाप्याः स्युः सब्र
ह्मैरात्र विभिराः॥२७॥ भूतार्थत्वेन प्रसिद्धा ब्रह्मैरारायोपियदात्मत्वेन आत्मविदासौ
पैतैतदातस्यामयविधात्मयाक्षावाधितातिरित्यर्थः॥२७॥ तेषां ज्ञेयत्वे प्राप्यनीयत्वाद्रसे
युक्तमित्यों ब्रह्म विरक्तिःप्राप्यनाम्नायानैव प्रियारुः॥ ईश्वरत्वेन किंतस्य ब्रह्मेंद्रत्वेन
वा पुनः॥ तृष्णाचेत्सर्वतः छिन्ना सर्वदेन्यो दरिद्रता॥२८॥ कदाताहि ब्रह्मात्मतो

न२

फवतीत्याशंक्याह॥ अहमित्यात्मधीर्याच ममेत्यात्मीयधीरपि॥ अर्थशून्ये यदा यस्य
स आत्मज्ञो भवेत्तदा॥२८॥ शास्त्राचार्यानुगृहीतस्य पदार्थविवेकनतो यस्मिन्का
ले बुद्धिद्वये[illegible] प्रवर्त्तकं तस्मिन्नेव काले तस्य वा स्यात् यथोक्तानिर्धारितीत्यर्थः॥
॥२८॥ यथोक्तज्ञानोत्पत्त्यनंतरं ज्ञानवतो नास्ति कार्यशेषत्वमित्याह॥ बुध्याद्येषु
पायेषु च तपस्स्वपि विशेषता॥ यस्य चेद्दात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यं कथं भवेत्॥२९॥ अत
स्यादेः बुध्याद्यनुपायेषु विद्यमानेष्वपि चेतस्मिन्नसति यस्य शास्त्राचार्यानुगृहीत
स्यात्मनोनि[illegible]र्विवृतावशास्त्रमापामितिवन्निश्चितानगतात ततात स्य कृतार्थ[illegible]
न्न कथंचित्कार्यं संभवतीत्यर्थः॥३०॥ आत्मविदो नास्ति कार्यशेष इत्येतदनंतरमाह॥ प्रसे
त्रविमले व्योम्नि प्रज्ञानैकरसेद्वये॥ उत्पन्नात्मधियो ब्रूत किमन्यत्कार्यमिष्यते॥३१॥ आ
गंतुकनैसर्गिकदोषरहिते व्योमवन्निरवयवत्वादिलक्षणे चैतन्यतोऽवन्मात्रे कार्यकारण
विभागरहिते ब्रह्मण्यात्मत्वेनोत्पन्नज्ञानस्य कर्तव्यविशेषं नास्तीत्युक्तं कार्यशे
षेत्यर्थः॥३१॥ नन्वात्मविदोऽपि श्रेयःप्राप्तिमतिवेधरस्य शत्रोः संभववत्तत्तरिणार्थं

किंचिदनुष्ठेयं स्यादिति चेन्नेत्याह॥ आत्मानं सर्वभूतस्थं अमित्रं चात्मनोपि यः। पश्यन्निघृ
णसीनस्तं प्रीतीकर्तुं विभावसुः॥३३॥ यथाऽग्ने रूक्षस्वभावस्य सीतीकरणमशक्यं तथानि
विशेषब्रह्मविदः मित्रामित्रादिदर्शनायोगात् तन्नानुष्ठानशेषोपपत्तिरित्यर्थः॥३३॥ किंच
आत्मनः सोपाधिकस्य निरुपाधिकस्य वा कार्यशेषत्वमिति विकल्प्य आद्यमङ्गीकारोति॥
प्रमाप्रमाणानुकार्यात्मा ध्यायेवाक्सादिगोचरः॥ ध्यायतीव चलतीव चेत्यादि श्रुतिसिद्धमुक्तः स्वतो दि
सः॥ अयमर्थः यथा चन्द्रादिछाया जलपात्रानुविधायिनी तच्चलनादिकमनुकरोति तथात्मा
भासोऽप्यनुधारिगतोऽनुध्यविवेकात् सत्ताप्रापाप्यस्तरूपयानुकारी ध्यायतीव चलतीव चलती
वेत्यादिश्रूयते॥ तस्मादाभासोपाधिकः सन्कार्यशेषस्तत्र सेवेत्यर्थः॥ द्वितीयं दूषय
ति॥ चेत्स्वात्मा शुद्धो मुक्तश्च निश्चलो यस्मादालक्ष्यते तस्मान्नासौ कार्यशेषतां गन्तुम
र्हतीत्यर्थः॥३४॥ निरुपाधिकस्यात्मनो न कार्यशेषत्वे सेतदुपपादयति॥ अप्राप्यस्यात्मन
स्तस्य लब्धासे [illegible] सर्गिपोह [illegible]॥ व्योमवद्व्यापिनो ह्यस्य कथं कार्यत्वसंभवः॥३५॥
क्रियाशक्तिभागेन ज्ञानशक्तिभागेन चउपाधिनासंबंध [illegible] विधुरस्य स्वभावात् तस्या
संगस्य चैतन्यमात्रस्याकाशवदनवच्छिन्नस्य कर्तव्यं नेव संभवति॥ तस्मान्न

स्या २

निरूपाधिकस्य कार्यशेषत्वोपपत्तिरित्यर्थः ॥ २७ ॥ आत्मविशेषिकस्य चिरसमाधानवि-
धूननार्थं व्यापारः स्यादित्याशंक्य सर्वदा निर्विकारत्वात्तस्य नासमाधिरित्याह ॥ असमा-
धिं न पश्यामि निर्विकारस्य सर्वदा ॥ ब्रह्मरूपिणो विशुद्धस्य शोध्यं चान्यद्विपाप्मनः ॥ २८ ॥
तथापि शोध्यस्य पाप्मनः शोधनार्थे व्यापारः स्यादित्याशंक्य विशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्नै-
वमित्याह ॥ ब्रह्मणइति ॥ २९ ॥ अन्येन पश्यामि स्वयुक्तं गंतव्यस्यागमनसाधनस्य ब्रह्म-
विदा विज्ञातव्यत्वादित्याशंक्यानवच्छिन्नत्वात्सर्वगतत्वाच्च आत्मनो निर्गुणब्रह्मनिष्ठस्य
गंतव्यगमनसाधनं च नैव पश्यामीत्याह ॥ गंतव्यं चेतव्येवाह सर्वगस्याचलस्य च ॥
किं च गुणसान्निध्यवशाच्चात्मनोदृश्यकेशावस्थागतत्यादिविभागसिद्धिरित्याह ॥
नोर्ध्वं नाधः तिर्यग्वापि निष्कलस्यागुणात्मनः ॥ ३० ॥ आत्मनो गुणाद्विरहितत्वं कथ-
मित्याशंक्य चिन्मात्रज्योतिष्ट्वात्तस्मिन्गुणादिरहितो ज्ञानस्य सत्त्वे वा सत्त्वादित्याह ॥
चिन्मात्रज्योतिषो नित्यं तमस्तस्मिन्न विद्यते ॥ एवं लक्षणस्य मम मनिस्यमुक्त स्येदा-
नीमकालं ब्रह्मभावस्य कथंचिदपि कार्यं विधातुमशक्यमिति फलितमाह ॥ कर्थकार्यं मम

॥ २९ ॥ २५ ॥ २९ ॥ २३

वाधनित्यमुक्तस्य त्रिष्यते ॥३७॥ किं चात्मविशेषज्ञानासंबंधात्कार्याणां मनसा चक्षुरादि
ना च संबंधाभावादुभयविधक्रियासिद्धौ ॥ आसिक्रियानुरोधतेस्यात् ॥ अमनस्कस्य का
चिंता क्रियावानिंद्रियस्य का ॥ आत्मनो मनः प्राणादिस्वे प्रमाणमाह ॥ अप्राणो ह्यम
नाः शुभ्र इति श्रुतेर्वचः ॥३८॥ निर्विशेषस्य श्रुतिवचनसोपपार्थत्वाद् ज्ञानमूल
योर्मनप्राणयोरात्मविशेषानानन्तस्य क्रियोपपत्तिरित्यर्थः ॥३९॥ किंचैकालादिरहि
तत्वादात्मनः सर्वतथाविधमात्मानमवगच्छतो नैवकालादिरूपेक्षा क्रियापयुक्ता
लस्मान्नात्मविशेषस्य क्रियानुरोधतेयात् ॥ अकालत्वादिरशेत्वादिरङ्कारनिमि
त्ततः ॥ आत्मनो नैवकालादिरपेक्षा व्याप्यते सदा ॥४०॥ निमित्तं राजुद्धेनसेकमाणा
दि ॥४१॥ आत्मविशेषोदयेकालादिसत्वाद्युपेक्षकेमण्यपेक्षाभावत्वप्रयोगादितीर्थे
स्यादेवापेक्षा तस्य मुक्तस्तु तुल्यस्मरणादित्याशंक्य ब्रह्मात्मज्ञानलक्षणोलीर्थे सा
क्षात्कारमोहरूते स्नातस्य नास्ति तीर्थापेक्षेत्याह ॥ यस्मिन्देवाश्च वेदाश्च प

वृ१　　　　　　　　　　　मेहं

विनं ह स्नानमेकतां भजेत्तन्मनसंतीर्थेलस्मिं स्नात्वामृतो भवेत् ॥४०॥ एवं सकलार्थेला
पादकं बसनात्मज्ञानं केन लभ्यमित्याशंक्य परार्थविवेकवतामुमुक्षूणेति विवक्षितत्वोप
दार्थविवेकमुक्तमेव संक्षिप्य वक्तुमादौ स्थूलदेहव्यतिरेकमात्मनो निरूपयति ॥ न
चास्ति ग्राह्यादिरनन्यवेदनः परस्परेणापि चैनैव दृश्यते ॥ परेणाह स्यास्तु यथार सा
दयस्तथैव दृश्यत्वतत्त्वरैहिकाः ॥४१॥ एवं स्थूलदेहव्यतिरेकमात्मनस्तत्कारकं स्यो
को सूक्ष्मदेहव्यतिरेकं तेस्योपन्यस्यति ॥ अहं मयेषपायत्न निक्रियाः सुखादय
स्तद् [illegible] दिप्रेक्ष्यतः ॥ दृश्यत्वयोगाच्च परस्परपोते नेदृश्यतो यालिततः परोक्षवे ॥४२॥
स्थूलदेहवदहंकारादयः सूक्ष्मदेहात्मकोः व्यवहारे [illegible] न स्वतः सिध्यति ॥ नापि
तस्मादेवदेतोस्ते परस्परेणादृश्यंते अतः स्वतोन्योन्यतस्वग्रहणायोगात्तदा
कस्ततो व्यतिरिक्तः स्यादित्यर्थः ॥४३॥ अहंकारादिग्राहकस्य ततो व्यतिरिक्तत्वेपित
संबंधप्रतीतेः नियमत्वे सिद्धि रित्याशंक्य तसंबंधस्यापि साक्ष्यत्वानेवमित्या
हा ॥ अहंक्रियाद्यादि समस्तविक्रियासकृत्तं काकर्मफले न संहतो ॥ चितिस्वरूपे

त्वा२

वृ२

॥३२॥

वृ६

पासमंततोर्कवत्प्रकाश्यमानास्तितात्मनोच्यतः॥४३॥ बुद्धितद्वृत्तिसाक्षित्वेनावसि
तत्वमबद्धत्वमात्मनोयद्यपिसिद्धितथापिनब्रह्मत्वंलभ्यते। प्रतिसरूंभेदप्रतीतेरिया
शंक्यतद्भेदप्रामाण्याबाधकंब्रह्मात्मतेत्याह॥ हृत्रि॥ स्वरूपेणारिसवदिहिनाविय
धपाव्याप्येमनोस्यवास्थितः॥ ततोनेतस्मात्परो। स्तिवदितापरोपितस्मादतएवई
श्वरः॥४४॥ हिरण्यसाक्षीब्रह्मस्वभावश्चेदात्माकुतस्तर्हितस्यनाप्तिस्त्वादिवमेकेम
न्यंतेतत्राह॥ शरीरबुद्ध्यादिचान्यद्रूपतानिरात्मवादस्येनिराकृताम्‌या॥ परस्वसि
द्धोसविशुद्धिक्रमेतः सुनिर्मलः सर्वगतोसितोद्वयः॥४५॥ देहदृश्यस्यान्यनश्याद्‌नाना
होतायदिप्राप्नुत्वन्यायेनप्रतिपन्नातदाश्रुतिप्रत्यभिज्ञानोदिप्रमयाबोधादिराज्ञांताः
निराकृतोःप्रवर्तितसद्यायंसाक्षीसंसारहेतुधर्मोचर्मास्वकर्मपाःसकोशात्परो
व्यतिरिक्तोयतःसिद्धांतःसुनिर्मलोनवाध्यन्तोदृनस्यदृश्यतयातसंबंधरहित
स्वसिद्धतीत्यर्थः॥४५॥ बुद्धिशरीरयोरात्मदृश्यत्वेसर्वसंप्रतिपन्नस्वभावमात्रं
त्माप्तनमिथ्यालातयोर्दृश्यत्वमाश्रपितव्यमित्याह॥ घयादिरूपंयदितेनग्रस्तमनः

प्रवृत्तं बहुधा स्ववृत्तिभिः॥ अशुद्ध्याविद्रूपविकारदोषतामतेर्यथावारयितुं न पार्यते॥४६॥
बहुधा स्ववृत्तिभिः प्रवृत्तं मनो घटाद्याकारं यदि तेतत्पक्षे नभ्यसितेलराबुद्धिवदेव आत्म
नो दोषपरंपरा वारयितुं न शक्यते। साक्षित्वानभ्युपगमे सत्यपि स्वप्रकाशित्वादिस्यर्थः॥४६॥ त.२
घटादिरूपस्य मनसो हृदयत्वेपि सर्वप्रकृतस्यत्वादात्मनः संगादिदोषात्कुतः सुनिर्मलत्व
मित्याशंक्याह॥ यथा विशुद्धं गगनं निरंतरं न सज्जते नापि च लिप्यते तथा॥ समस्तभूतेषु
सदैव तेष्वयं समः सदात्मा ह्यजरोमरोक्षयः॥४७॥ कथमात्मनो विशुद्धत्वमित्याशंक्य ॥३२॥
मूर्तादिनिराकरणद्वारेण श्रुत्याह्यगात्मस्वरूपप्रतिपादनादित्याह॥ अमूर्तो मूर्तानि च कर्म
॥३२॥ नासनादृष्टिस्वरूपस्य बहिः प्रकल्पिताः॥ अविद्यया ह्यात्मनि मूढदृष्टिभिरित्यपोह्य नेतीत्यवशे
षितो हृदि॥४८॥ मूर्तादीनामात्मसंबन्धित्वेन प्रतीयमानानां कुतः श्रुत्या निराकरणप्रा
मित्याशंक्य स्वप्नस्वप्नभ्रमेरहात्मकानां सर्वेषां दिव्यादिः॥ प्रबोधे च रूपं मनसा पयो
गजं स्फटिको च सुसे स्य च दृश्यते यथा वत्॥ तथैव देहप्रतिमानतः एषु कूट त्रां त्रा दीरं च

द्वय त्वा २

५९

मनस्वदृश्यतः॥ अर्थवदित्यर्थाकारं मनसो रूपं दृश्यतद्रूपन्वयः॥ आदेहप्रतिमानं देहवास
ना॥४९॥ ननु अस्याप्रतीयमानसंसारनिरसनद्वारेणात्मा प्रतिपाद्यते चेन्निवृत्ते सं
सारस्य अनिवृत्तौ संसारस्य च विशेषणत्वान्नित्यत्वादिप्रसक्तिरित्याशंक्याह॥
स्वभावशुद्धे गगने घनादिके मलेऽपयाते सति चाविशेषता॥ यथा च तद्वदस्मृतिवारि
तद्द्वये सदाविशेषगगनोपमे दृशौ॥५०॥ स्वभावशुद्धत्वाद्दृशेः न कदाचिद्ध्वस्तनि
वृत्तिव्यतिरेकेण स्वरूपे विशेषः स्यात्तन्निवृत्तिस्तु मिथ्याप्रतियोगित्वादधिष्ठान
भूतदृगात्मव्यतिरिक्तान्न भवेदित्यर्थः॥५०॥ ॥इति स्वप्नस्मृतिप्रकरणं चतु
र्दशं॥१४॥ ॥किंचिदृक्छीयाः स्वभावशुद्धौ न भवेयात्मा किंतु संसारी सन्नेव ज्ञानध्या
नादिसाधनेन ब्रह्मभविष्यतीति मन्यंते तान्प्रत्याह॥ नान्यदन्यत्प्रभवेद्धि सभोन्यत् न्४
किंचिद्विचिंतयेत्॥ अन्यस्यान्यत्वभावेहि नाशस्तस्य ध्रुवो भवेत्॥५१॥ अन्यद्ब्रह्म
रूपं स्वरूपे स्थिते तस्मिन्नान्यद्ब्रह्म भवितुमर्हतीति तद्रूपस्थितं विरोधेनापि तद्रूप ध्या२
नष्टत्स्यान्यभावनाशस्यैव प्रादुर्भावो स्मादेवं तस्मादब्रह्मेऽहं संसारी ब्रह्मभविष्यामी

ण२ ॥घ१

नू५ ना१

तिन किंचिदन्यच्चिंतयेदित्यर्थः ॥ यदि ब्रह्मणोन्यस्यात्मनस्संसारीणो ध्यानादिन्यत्र
स्वभावस्साध्येत तदात्मस्य संसारिणः स्वरूपनाशावश्यंभावी स्यात्तस्मादात्मनो ब्रह्म
भावं मोक्षमिच्छता न ब्रह्मात्मभेदो वाच्यः ब्रह्मैवोस्मीति सर्वं कर्तव्यमित्याह ॥ अन्यस्येति ॥१॥
अन्यस्यान्यभावासंभवेन चेदन्येपि येन वा स्वात्मनि ध्यानं संभवति कथं तर्हि निदिध्या
सनविधिः स्यादित्याशंक्याह नेरते येपि परार्थविवेकसंपादनतदर्थः स्यादित्यभिप्रायः ॥
स्मरतो हृदयं तदहं रिपुरे■ चित्रमिवार्पितं ॥ यत्र येन च तौ सैयौ सम्बेस्त्र त्रसंसको ॥ आह ६ ॥
॥७॥ नीलपीतादि स्मरतो यत्रांतःकरणोलहृदासनामयपुरे चित्रमिवार्पितमुपलक्ष्यते येन चे ॥७॥
तेनेन तद्दृश्यते तौ सत्वं सेत्र दृश्ये सर्वमात्मविवेकेनात्मव्यातिरिक्तार्थः ॥५॥ अंतःकरण
कौ६ स्याप्रत्यक्षत्वात्कथं तत्रस्थं नीलपीतादि स्मरतो दृष्टं ज्ञातुमित्याशंक्याह ॥ फलानां चानुप
लयच्छक्ते कर्त्रादिकारकैः ॥ स्मर्यमाणं हि कर्मस्थं पूर्वकर्मैव तत्ततः ॥३॥ कर्त्रादिकारकैः युक्तं
सुखादिफलावसाने च यद्येतत्पूर्वमनेन तत्तदिदानीं स्मर्यमाणं कर्मस्थं दृश्यमितया
दृष्टितमेवेदं दृश्यते यस्मात्स्वदृष्टस्य सतीमाश्रयतेन चेतनेनानुभूयते तस्मात्स्वमपि चित्ते ना२
नू२ मेतयातो चैतन्यान्तरेण गम्यते अ■न्यथांतःकरणे स्मरणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥४॥ केचिदात्मैव

दृष्टादृष्टयस्वेच्छाश्रयेऽदृष्टं ततः स्वाश्रायेवासनामयं रूपं स्वरूपमेवदृष्टापद्यतीतिनां
तःकरणस्य प्रयस्तितेच्छा च सतितानप्रयासात्॥१३॥ स्वान्यसंवेदृष्टं दृष्टत्वात्स्वयं
वत्सदा॥ दृष्टस्य यो मेरेपिपारिणामित्वेन सा जात्यमात्रां क्यात्॥१४॥ [illegible] पाद्यर्थासि दृष्ट्या
जातीयानेकीवत्सात्तेनान्यथा॥१६॥ यदितयोरजोसातीयत्वमिष्यो विलक्षण
त्वं नेष्यते तर्हि धीनरेव साक्ष्यत्वादात्मान स्यात्परिणामित्वादित्यर्थः॥१४॥ ननु
नेभवसेव आत्मा साक्षी ब्राह्मण्यादिजातिमतस्तस्य विधी[illegible]शेषत्वादिष्याद्वं
क्यात्॥ स्वात्मबुद्धिमपेक्ष्यासौ विधिनो स्यात्प्रयोजकः॥ जात्यादिः शावकत्वेनेनतद्
म्भीनात्मतान्यथा॥१५॥ असौ जात्यादिः स्वात्मिन्नात्मबुद्धिना साम्याध्यासमपेक्ष्य
विधिनो प्रवर्त्तकः स्यात्॥ यथा शावो मम माता पिता मम मेत्याध्यासानुसारेण सं
स्कारप्रयोजकोऽदृष्टते॥ न तथ्याससाभावे संस्कारप्रयोजकत्वं तस्य उपलभ्यते
तेन शावत्वादेवजात्यादिरात्मधर्मो न भवति अन्यथा जात्यादिमत्वे घटवदात्म
नोऽनात्मत्वप्रसंगादित्यर्थः॥१५॥ नाध्यासात्तत्त्वेमोक्षाय विदुषोऽपि क्रियानु

५९

मनश्चवृत्त्यतः॥अर्थवदित्यर्थोकारं मनसोरूपं दृश्यतत्वस्यन्वयः॥देहप्रतिमानंदेहवास
ना॥४९॥ननु श्रुत्या प्रतीयमानसंसार निरसनद्वारेणात्मा प्रतिपाद्यते चेन्निवृत्तसं
सारस्य अनिवृत्तसंसारस्य च विशेष नवार नित्यत्वादिप्रसक्तिरित्याशंक्याह॥
स्वभावशुद्धे गगने घनादिके मलेप याते सति चो विशेषता॥यथा च तद्वत्श्रुतिवारि
तद्वये सदा विशेषा गगनोपमे हृशौ॥५०॥स्वभावशुद्धत्वाद्दृशेः नकदाचिदध्यस्तनि
वृत्तिव्यतिरेकेण स्वरूपे विशेषः स्यात्तन्निवृत्तिस्तु मिथ्याप्रतियोगिकत्वाद्धिष्ठान
भूतदृगात्मव्यतिरिक्तानत्तवेदित्यर्थः॥५०॥ ॥इति स्वप्नस्मृति प्रकरणं चतु
र्दशं॥१४॥ ॥किंचिदेकदेशीयाः स्वभावशुद्धौन भवेत्या स्मा किंतु संसारी सन्नेव ज्ञानध्या
नादिसाधनेन ब्रह्मभावं प्राप्नोतीति मन्यंते तान्प्रत्याह॥नान्यदन्यत्प्रभवेद्धि स्मात्मा न्यत्
किंचिद्विचिंतयेत॥अन्यस्यान्यत्वभावेहिनाशस्तस्य ध्रुवो भवेत॥१॥अन्यद्ब्रह्म
रूपं स्वरूपे स्थितेनेत्यर्थः अन्यद्ब्रह्म भवितुमर्हतीति तद्रूपस्थितविशेषाभावात्मापितद्रूप
न एतस्यान्यभावनायां स्यैव प्रभस्तु रभावो स्मादेवं तस्मादद्वैतात्संसारी ब्रह्म सविष्यामी

णा२ ॥घा१

जायादीन्संपरित्यज्य निमित्तं कर्मणां बुधः ॥ कर्मसु तु विरुद्धं यस्स्वरूपं शास्त्रतः स्मरेत्
॥८॥ आत्मैकः सर्वभूतेषु तानि तस्मिंश्च रक्षयेत् ॥ पर्यगाच्छोमवत्सर्वं वस्तुकं हीति
मद्रिष्यते ॥९॥ व्रणस्नाघोरभावेन स्थूले देहे निवारयेत् ॥ शुद्धापापतयालेप
लिंगं चाकायमिष्यतः ॥१०॥ आत्मा द्विलक्षणः स्मर्तव्यः किंवा ज्ञानस्वरूपमिसाज्ञाक्य
यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मान्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्स
ते ॥ स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धं ॥ इति मंत्रद्वयं व्याचे
रोति ॥ आत्मैकइत्यादिना सर्वदोषविनिर्मुक्तो निर्विकारो द्वितीयस्त्वात्मा
शास्त्राचार्यद्वारेण संदानुसंधानयोगमुमुक्षुणोपास्यः ॥११॥ यश्चैकमात्मानं
योवेत्ति सः ब्रह्मविदां उत्तमो भवतीत्याह ॥ वासुदेवो यथात्मा च स्वदेहे चाविवीस
मा तद्वद्वेत्ति य आत्मानं समं वस्तु वित्तमः ॥११॥ आख्यसे निलयः स्वरस्थो
ल्पसे समेमात्मानं भगवानुत्तवाच्यस्त्वरस्य स सर्व वृक्षापाहृ श्रीनावासुदेवो
स्मीति ॥१२॥

(६४)

उ॰ह॰॥

तत्कृतं तस्योपाधिविशेषममाहंकाराभावान्न तथा मुमुक्षोर्युक्तमुपाधिविशेष
ममाहंकारोपलक्षितेऽहं रित्याशंक्याह ॥ यथा मन्य शरीरेषु ममाहंतां न हिष्यते ॥ अ
स्मिन्नप्यापि तथा देहे धीसाक्षीत्वाविशेषतः ॥११॥ ममाहं मोक्षो वा ममाहंता साक्षी
मात्रस्य न्यदेहेषु यथा हि नेष्यते ॥ तथा स्वदेहेऽपि नेष्यते साक्षित्वस्याभयत्र तुल्य
त्वादित्यर्थः ॥१२॥ मुमुक्षो रागद्वेषादिदोषस्यात्मसंबन्धित्वेन प्रतीतेर्न ममाहं
कारादिराहित्यमित्याशंक्याह ॥ रूपसंस्कारतुल्या धी रागद्वेषौ भयं च यत् ॥ गृ
ह्यते धीश्रयं तेस्मात्ते ज्ञाता शुद्धोऽभयः सदा ॥१३॥ नीलपीतादिसंस्कारेण
तुल्यो भवसाधिराश्रयो यच्यो रागद्वेषौ न या रूपादिवासना या रागद्वे
षयो भयस्य तु स्वादेश्च अन्तःकरणनिष्ठत्वेनानुभवादात्मा शुद्धः इति ध्यती
सर्थः ॥१३॥ ननु न सदात्मनः शुद्धिर्युक्ता किंतु यं यं नापि स्मरन्नेव भावमिति स्मृ
तेरशुद्धोऽपि शुद्धं ब्रह्म भावनया ब्रह्मभावि ष्यतीत्याशंक्याह ॥ यन्मनास्त

॥ उ॰ह॰॥

भा॰२

(67)

नमोन्यत्वेनात्मत्वात्स्तोत्रियात्मनि॥ आत्मत्वे चानपेक्षत्वात्सापेक्षं हि न तत्स्वयं॥१४॥
यस्मिन्नेदंत्वादौ मनोयस्येति यन्मनाध्यायी पुमानुक्तः सतन्मयो भवत्यन्यत्वे सति॥
ध्यानादि क्रियायास्तत्राधीनत्वसंभवात् आत्मत्वस्यात्मस्वरूपावस्थाने स्थमो
सस्थावोस्तो नैव क्रियास्वात्मन्यपर्यवतिष्ठ वितुमुत्सरु तेस्वात्मरूपस्या चतुर्वि
धक्रियाफलेविलक्षणत्वात् आत्मत्वस्य तत्क्रियापेक्षत्वाभावात् नामोरुमात्रेणाध्य
वहितत्वाच्चेन तत्र क्रियापेक्षा युक्ता यदि हि चक्रियासापेक्षं केवल्यमिष्टं तर्हि २६
तयात्मरूपसिद्धतिक्रियापेक्षस्यानात्मत्वादिति सर्व्वः॥१५॥ चिरदकरसाखा
२१५ द्विमागोविमलोभावात्र्वेसरासुइत्सेमात्मनः अद्वयमियात्॥ स्वमिवेरासर साक्षसिर
निमक्ताजैरमलो॥ एवं विचाचदेषांतति स्तोर्हिजायते न रुपली त्यादी मतीति स्तत्र
वत्युमिषां स्यात्॥ चक्षुरादिप्रयोगो सा विपरीता विभान्यते॥ पाण्ड्यर मन्वमा
लमनोरक्षितं नत्सपंचयति॥ रुद्रयत्वादरमिषयषनात्म चमौ घटादिवत्॥ तथा न्येप्र
सयाज्ञेयादोषाश्चात्मामलो स्मृतः॥१६॥ प्रियस्य पुत्रादेन परिणामार्हत्वं दोषारामादयः॥१६॥

अहमादेरात्मधर्मत्वाभावेपि नात्मनो विशुद्धत्वं सिध्यति विकारित्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चेत्याशं
क्याह ॥ सर्वप्रत्ययसाक्षित्वाद्विकारित्वसंगतिः ॥ विक्रियावत्त्वेपरिछिन्नत्वे च सर्वसा
क्षित्वानुपपत्तेरित्याह ॥ विक्रियेत यदि द्रष्टा बुद्ध्यादिवदनित्यता ॥ १७ ॥ आ
त्मनोपि बुद्ध्यादिवदल्पप्रकाशकत्वमेव ज्ञानस्य सापेक्षतया धीनेन्द्रियोत्पत्ति विनाशि
त्वादित्याशंक्याह ॥ नहि द्रष्टिर्लुप्यते द्रष्टुः सूर्यस्येव तु ॥ नहि द्रष्टुरिति श्रुतेश्च तत
स्माद्द्रष्टा सदैकरूपः ॥ १८ ॥ युक्तेपश्येती युक्तसाक्षीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यस्मादात्मा शुद्ध
स्वभावोपि सन्नुपाधिसंबंधादन्यथा प्रतीयते तस्मादात्मानं ब्रह्मत्वेन प्रतिपत्तुमुपद
र्येविवेकं कुर्यादित्याह ॥ संघातो वास्मि भूतानां करणानां तथैव च व्यस्तो वान्यतमो वा
स्मि कोवास्मीति विचारयेत् ॥ १९ ॥ विचारफलं परापरविवेकं दर्शयति व्यस्तो नाहं सम
स्तो वा भूतमिन्द्रियमेव वा ज्ञेयत्वात्करणत्वाच्च ज्ञाता न्यो स्मात्घटादिवत् ॥ २० ॥ परापरवि
वेकं संक्षेपतोदर्शयित्वा इदानीमवस्थात्रयविवेकद्वारेण तत्साक्षित्वं स्तुतिं स्या
द्विगमप्रकारेणोद्दीपयति ॥ आत्माग्नेरिंधनाबुद्धिरविद्याकामकर्मभिः ॥ दीपिताप्र

२७॥

॥२७॥

ज्वलद्घटाद्वारैः श्रोत्रादिभिः सदा ॥२१॥ आत्मैवाज्ञानिर्दिष्टस्तैरीप्यते व्यवहार
योग्यः क्रियते यया सा बुद्धिरविद्यादिभिः प्रेरितागवासनिःस्तरीर्घप्रसान्न्याये
न परिणामते तज्ज्ञानं रहितमित्यर्थः ॥२२॥ तदा चात्मा स्थूलोऽर्थदर्शिफवतीत्याह ॥ दक्षिणा
क्षिप्रधानेषु यदा बुद्धिर्विचेष्टते ॥ विषयेषु निराधीस्त्र आत्मा ...गिनिः स्थूलभुक्तदा ॥२३॥
दक्षिणस्याग स्यश्रेष्ठत्वप्रसिद्धेः दक्षिणाक्षिग्रहणं प्रधानमित्यवसेयम् ॥२३॥ उक्तज्ञा
नेन तावान्तरफलमाह ॥ यतैरन्विंधीतिरूपादिग्रहणे समरन्नः ॥ अयं रागद्वेष आत्माग्नेः
जाग्रद्दोषेनेलिप्यते ॥२४॥ जागरितावस्थायामिन्धमित्यक्तः स्वप्नावस्थामुपन्यस्य
स्यति ॥ मानसं तु गरेष्व क्तो अविद्याः कर्म वासनाः ॥ पश्यते तेजसः आत्मा स्वयं स्या
तिः प्रकाशितः ॥२५॥ सुषुप्तं दर्शयति ॥ विषया वासना वापि चोद्यन्ते नै...कर्मभिः ॥ वद
यदा बुद्धिस्तदा ज्ञेयः प्राज्ञ आत्मा घनन्यवस्त्रकृत् ॥२६॥ अन्यदात्मव्यतिरिक्तं विषय
संस्कारं न पश्यतीत्यनन्यदृष्टरुच्यते ॥२७॥ अवस्थात्रयसाक्षिणं तुरीयं निरुप
विज्ञप्तिमात्रमात्मानमुदाहरन्ति ॥ मनोबुद्धीन्द्रियाणां च ह्यवस्थाः कर्मचोदिताः ॥
चेतन्यैनैवपश्यन्तेररविर्णविषयादिषु ॥२८॥ यथात्मा निर्विकारः साक्षिरूपस्तथा बु
द्धिनाकर्ताप्यतेतत्राह ॥ तत्रैवं सतु बुद्धिर्वै आसाप्तासावश्यापस्य रायकर्त्ता वा साप

वा४

दर्शी स्तामभेदेरेवापि धीयते॥२७॥ तस्मिन्नात्मनि निर्विकारे भेदे नाव स्थात्रये व्यस्तेसति
ये स्यात्मनः सुखदुःखप्रतिभासा सा पोबुद्धयो स्वीक्रियते सता श्वेतु न्याभासेन प्रका
शायु न्भिर्विकारोपि भेदः न्नास्ता चायोपदे शारहितेरे बद्धीनाक नेति व्यपदिश्यतइ
त्यर्थः॥२८॥ मूर्तत्वव्यपदेशं क्षदर्शयित्वा सर्वमूर्तत्वे सर्वत्वव्यपदेशमपि निर्विकार
स्यात्मनोदर्शयति॥ सर्वं सरति॥ सर्वज्ञोप्यत एवस्याखेन भासा वभासयन्॥
सर्वं सर्वत्रियाहेतो स्स वेहत्वं तथात्मनः॥२९॥ आत्मनि सर्वज्ञत्वादिव्यपदेशाः स्युप
तश्चेतत्थे वा त्मापरमार्थे तं स्यादित्याशंक्याह॥ सोपाधिरिति॥ सोपाधिश्चेवमात्मा
त्वो निरुपाख्यानुपाधिकः॥ निष्कलो निर्गुणः शुद्धस्तं मनोवाक्च नाश्रुतः॥ [illegible] २९॥
निंपाधीकस्य निरुपाख्यत्वं व्यनक्ति॥ निष्कलमिति॥२९॥ मनोवाक्य नाश्रुत इत्युक्तं व्यनक्ति
करोति॥ चैतनो चेतनो नो पिकर्त्ता कर्ता गतो गतः॥ बद्धोमुक्तस्तथा चैकोनेकः शुद्धो
न्यथेति वा॥३०॥ भेदप्राप्त्येव निवर्त्तेतेवा चो धीभिः सहैव तु॥ कस्मात्सर्वो चाधियश्चात्मा
प्य निवर्त्तेरन्त्याशंक्य परमार्थतः प्रवृत्तिद्वाराभावादित्याह॥ निर्गुणो वाक्क्रियाभावा
द्विशेषाणां ह्यभावतः॥३१॥ विशेषाणां गुणादय आत्मनि शब्दप्रवृत्तिहेतुनां षष्ठ्या
दीनां बुद्धीप्रवृत्तिहेतुनो चरूपादीनां परमार्थतो भावादात्मन्यपि न रूपेरन्ते स [illegible]

॥३८॥

२६

॥३८॥

[illegible]

73

=द्रष्टेति वेदान्तसमयोक्तिः॥ अत्र स्वात्र यस्य साक्षिणमात्मानं सत्तादिलक्षणं ब्रह्म[illegible] जानीयादित्यर्थः॥ ३॥
वें४

व्यवहारस्तत्र सिध्यतीत्यर्थः॥ ३१॥ आत्मा किंलक्षणः समारोपितषड्भावादिद्वारेण प्र
तिपत्तव्यः स्यादित्याकांक्षायामाह॥ व्यापकं सर्वतो व्योमं तैः सर्वैर्विवर्जितं॥
यथा तद्वद्विहात्मानं विद्यात् सूक्ष्मपरंपरं॥ ३२॥ एवमात्मानं ज्ञात्वा पुनरवस्थात्र
यात्मिमानेपरित्येज्ञेदित्याह॥ दृष्टं हि तो स्मरति तस्मिन् [illegible] नेतु[illegible] जेत्॥
दृष्टं जागरितं तस्मिन् दृष्टं स्मरति स्वप्ने हित्वा सर्वं जागरितादि स्यते[illegible] नतेम
स्मात सर्वपतनः सुषुप्त्यसज्जेत्॥ कोसौ सत्त्वे सपक्षायामाह॥ सर्वद्रष्टा ज्योतिषा
युक्तो दिनकृत्स्वावेद्यथा॥ ३३॥ सर्वसाक्षिप्रसंगात्मा ज्योतिषा ब्रह्मणा स्वय
मेको ध्रुतः॥ सन्निते व त्रयाव्वेरत मापथा त्तेषु सुषुसंवर्जयेदित्यर्थः॥ ३३॥
उक्तमेव स्यागमर्कररंप्रा केरयति॥ रूपस्मृत्येष कारार्थीमसत्यायस्यमोचेरत्॥
स एवात्मा समारूढा सर्वभूतेषु सर्वगः॥ ३४॥ यच्च स्मरादिना रूप्यते तन्न जाग
रितं रूपमुच्यते स्मरतिः स्वप्नः संस्कारजनोरंघाकारः सुषुप्तं तमोरूपत्वात्ते
षां येषां प्रत्ययानां तेय स्य बोधः स एवात्मा निर्विशेषो नवधिन स्यति ज्ञात्वा पदेपादि
एंद्रष्टादि त्यजेदित्यर्थः॥ ३५॥ आत्मा चेदुक्तस्वभावो ऽभ्युपगम्यते कुत स्तत्र स्वसा

मस्मा४
ये५

रप्रत्ययो जायते तत्राह ॥ आत्मबुद्धिमनश्चक्षुष्यालोकसंगमात् ॥ विचित्रो जाय
ते तद्द्वैः प्रत्ययो ज्ञानलक्षणः ॥ ३५ ॥ अविद्यापरिकल्पितोपाधिनोऽत्मनः स्ववि
वेकानुपलब्धेरनर्थात्मको विचित्रः संसारप्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥
अज्ञानपरिकल्पितोपाध्यविवेकादात्मनो विविचित्रः संसारोऽनर्थकः स्यादिति
स्थितमुमुक्षुरुपायं तत्परित्यजति ॥ विविच्यास्मात्स्वमात्मानं विद्यात् शुद्धं परं पु
रं ॥ द्रष्टारं सर्वभूतस्थं समं सर्वमयात्मनि ॥ ३६ ॥ पञ्चम्या तु ष्याहरित्यते ॥ ३६ ॥
वेद्यमेवात्मस्वरूपे विविच्येत्युक्तिः ॥ समस्तसंवेगरहितं विमलं व्योमवत्स्थितम् ॥ नि
ष्कलं निष्क्रियं सर्वं तन्निःसंदेहं विवर्जितम् ॥ ३७ ॥ समस्तशब्दस्य सर्वशब्दस्य च ब्र
ह्मस्मात्मात्र्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वादपुनरुक्तता ॥ पत्र विधिमुखेन निषेधमु
खेन च विशेषणानि निर्दिश्यन्ते । तान्यशेषाण्येव साक्षिणि त्वंपदार्थे तत्पदा
र्थे च ब्रह्मण्यनुसंधायैकतुल्यलक्षणत्वमनयोर्निश्चित्य तत्त्वमसि वा
क्यादरुब्रह्मैतन्निश्चिनुयादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मात्मत्वेन ज्ञातव्यमित्याके

विषये ऽपि मुमुक्षोर्निरस्यति॥ सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञः कथं ज्ञेयो मयेत्यतः॥ विमृश्यैवं
विज्ञानियाज्ञातं ब्रह्मत्वेन वेत्ति वा॥ ३८॥ यो हि सर्वेषां प्रत्ययानां साक्षी प्रत्यगात्मा स कथं
वर्त्तते॥ स किं घटादिवद्ज्ञेयः उत न ज्ञेयः स्वयमेवं विमृश्य ब्रह्म प्रत्यगात्मत्वमविषयत्वे
न ज्ञातं ननु विषयत्वेनैव वेदनानीयातं वाग्रोए स्वार्थे प्रयुक्तः द्वितीयस्तु बाह्यप्र
प्रत्यगात्मान्यपि समानमविषयत्वेन ज्ञानं निश्चयस्तनयतीत्यर्थः॥ ३९॥ उत्तरार्धे
स्याविमर्शे ब्रह्मणो ऽज्ञेयत्वपक्षस्तावन्न संभवतीति सोधयति॥ अदृष्टदृष्टं विज्ञा
तं तत्त्वमित्यादिश्रुतस्तु नानेत्वेशेयं मया न्यैर्वा परब्रह्म कथंचन॥ ॥ य
दि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपमिति ह्येय स्मान्नात्म
नोपदेष्टा रदृष्टमित्यादिश्रुतेस्वज्ञेयत्वं ब्रह्मात्मनोर्न युक्तमित्यर्थः॥ ३९॥ सप्र
सविषयत्वेन ब्रह्मात्मानौ ज्ञातौ न यस्यामतमित्यादिश्रुसवष्टंभेन स्पष्टयति॥
स्वरूपाव्यवधानाभ्यां ज्ञानालोकस्वभावतः॥ अन्यज्ञानानपेक्षत्वाज्ज्ञातं
ब्रह्म मया सदा॥ ४०॥ परं न्यहं ज्ञात इत्यादि व्यवहित अंधं तत्राज्ञानादिव्यवहारो न स्व
रूपमितिस चैतन्ये संभवति॥ स्वतः स्फुरणादित्यर्थः॥ ४०॥ ज्ञानस्वरूपस्यना

भद

75

न्यू१

■ज्ञानापेक्षसेतद्दृष्टांतेन साधयति॥ नान्येनुज्योतिषा कार्यं स्वेतात्मप्रकाशने॥
स्वबोधान्नान्यबोधेच्छा बोधस्यात्मप्रकाशने॥४१॥ दृष्टांतस्य दार्ष्टांतिकस्य
वचनेरूपेस्यं विवृणोति॥ न तस्य बोधान्यतोपेक्षा स्वरूपप्रकाशत्वेतु॥ इतरदृ
ष्टांतस्य दार्ष्टांतिकस्य च न प्रकाशांतरापेक्षा स्यात्॥ प्रकाशांतरदृश्यानप्रका
शत्वास्तिके प्रश्नन॥४२॥ नन्वादित्यस्य घटादिप्रकाशकत्वं■वदात्मा प्रकाश

यथा६

कत्वमपि संभवति॥ तथात्मा बुद्ध्यादीनां प्रकाशकः स्वरूपेणापि प्रकाशयिष्यती

॥०॥ ॥४०॥

त्याशंक्याह॥ व्यक्तिः स्यात्प्रकाशस्य प्रकाश■त्मसमागमात्॥ प्रकाशस्व
के कार्यः स्यादिति मिथ्या न चोच्यतः॥४३॥ यतो दृष्टांतासिद्धिः॥ ततो दार्ष्टांतिके
मपि न सिध्यतीत्यर्थः॥४३॥ केस्माद्वारादिप्रकाशकोर्केकायो मुख्यवस्तुन प्र
वतीत्याशंक्याह॥ यतो मत्वोपनेद्यस्यैतत्कोयं मिथ्यते॥ स्वरूपवादिकत्वान
प्रकाशोजायतेरवेः॥४४॥ कथ्यते हि प्रकाशस्वभावस्यादित्यस्य प्रकाशवित्र
त्वमात्मन स्वबोधमात्रस्वभावस्य बोधरत्वं व्यपदिश्यते तत्राह॥ सत्तामात्रेप्र
काशस्य कर्तादित्यादिरिष्यते॥ घटादिव्यक्तितो यद्वत्तद्बोधात्मनि■ष्य
तां॥४५॥

तस्य ४

स्वगतविक्रियामंतरे पादित्वस्यात्मनः स्वप्रकाशकत्वमिसेतद्दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥
बिलासर्पस्य निर्याणे स्वयं चेष्टे सप्रकाशकः ॥ प्रयत्नेन विनोलद्दृशालात्मा बोधरूप
तः ॥४६॥ उपाधिविशेषाविकर्तृत्वव्यपदेशात्तदभावेतत्स्वाभावात् ॥ उपाधिनिबंधनमे
वकर्तृत्वमिति निरूपयितुमपरमुदाहरणमाह ॥ रश्मौ वस्तुष्वासत्तायो तद्वद्बोधात्मनिष्य
ता: सात्येव यदुपाधौ तु ज्ञाते सर्पइवोत्थिते ॥४७॥ यथा प्रकाशस्य संनिधौ निर्व्यापारो
पि सविता प्रकाशको व्यपदिश्यते । यथा दाहस्य संनिधावुद्दमस्याग्नेः सत्तामात्रेण स
दग्धोच्यते । तथा बोधस्वरूपेपि बोध्यसंनिधिमात्रेण बोद्धृत्वमिष्यतां । यस्मादु
पाधौ [illegible] सत्येवात्मा ज्ञातोच्यते यथा बिलादुत्थिते सर्पे प्रकाशकः सविता कथ्य
ता । तस्मादुपाधिनाेव कर्तृत्वव्यपदेशो [illegible] पचारिकस्तु व्यपदेशः सिद्ध्यतीत्यर्थः
॥४७॥ [illegible] औपाधिकं सातत्वमुक्तो लदृष्टांतेनैकत्वेन दिखतोसीसाहा ॥ सातोय
नोपि तेहं [illegible]ः कर्त्ता स्वामकवद्दृवत् ॥ यथायमात्मा स्वगतप्रयत्नरहितोपि सत्से
वोपाचौ ज्ञाताव्याख्याल ॥ यथायमात्मा स्वगतक्रियारूल्योपि संनिधि[illegible]
मात्रेण कारकोपि प्रवर्त्तयन् क्रियाणां कर्त्ता भवतीत्यर्थः ॥ यथा स्वामिकः स्वगत

७४

३ दौ ५

[illegible] तः २ [illegible] २

चलन विकल्लोल्लोरस्य प्रेरकोऽहमस्त्यात्मा निश्चलोपि तदा भासोपेतस्य मोहादेः
परिणामापेक्षा यो कर्ता भावेदित्याह ॥ अत्रा मकवदिति ॥ यस्मादयमात्मा परमार्थतो न के
स्यचिदपि ज्ञाता कर्त्ता वा ततः स्वस्वरूपेण स्वेन स्वयमात्मा न ज्ञेयो नाप्यज्ञेयो नानुकार्यो
नापि प्राप्योऽहं यो वेत्ति सर्वं वि[illegible] ऽन्यतातस्य सिद्धेत्याह ॥ स्वरूपेण स्वयं ना
त्मा ज्ञेयोऽज्ञेयो पुवानतः ॥४८॥ आत्मा नित्ये यवाध्य भावमुक्तमेवसाधयति ॥ विदि
ताविदिताभ्यामन्यदेवेति श्रुतेः सनातन ॥ यथात्मनि ज्ञानत्वे कर्तृत्व कारणात्सर्वमेव कल्पितमु
क्तं तथा बन्धमोक्षः चिन्मोपि भिन्नः सुखी दुःखी इत्यादयो भावास्तत्र कल्पिता वस्तुतो न सन्तीत्या
ह ॥ बन्धमोक्षादयो भावास्तद्वदात्मनि कल्पिताः ॥४९॥ बन्धमोक्षयोरात्मनि कल्पितत्वे हे
तुरूपकं हेतुमाह ॥ नाहो रात्रे यथा सूर्ये प्रभारूपाविशेषतः ॥ बोधरूपाविशेषान्न बोधाबोधौ
तथात्मनि ॥५०॥ उक्तं वस्तु परिज्ञानेन फलं कथयति ॥ यथोक्तं ब्रह्म यो वेद हानोपादानव
र्जितं ॥ यथोक्तेन विधानेन स सत्यं नैव जायते ॥५१॥ यथोक्तप्रकारेण [illegible] प्रकारान्तरेणापि
संभावितमिति [illegible] ब्रह्मात्मज्ञानेन मुमुक्षोः स्यादित्याह ॥ जन्मसंप्रवाहेषु पुनितो नैव ब्र
ह्म [illegible] उद्धर्तुमात्मानं ज्ञानादन्येन केन चित् ॥५२॥ ज्ञानादेव मोक्षो नोपाया
न्तरादित्यत्र प्रमाणमाह ॥ सिध्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्मा
णि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥५३॥

इति श्रुतेः प्रकरणोपसंहरति ।। ममाहमित्ययं तस्य सर्वतो विमुक्तदेहस्य परमं ।।
१९२ सुषुप्तस्येवास्यानुमितिः प्रवृत्तिर्विमुच्यते स्मिन्नद्वितीये निश्चितो भवेत् ।। ५७ ।। सर्वतः सर्वात्मना
ममाहमित्ययं तमिथ्याज्ञानसंस्कारो निराकृतस्य सम्यग्दृष्ट्या स्वस्य स्वरूपाविधानमाने स्यस्व
यस्य विमुक्तदेहस्य द्वयमनवच्छिन्नो बाधितलक्षणमस्मात् इति अस्मिन्नद्वितीये मुमुक्षुर्नि
श्चितो भवेत्तरो विमुच्यते । विमुक्तस्य वचनः स्वाराज्ये स्थितो भवतीत्यर्थः ।। ५४ ।। पुरातना
न्यद्यन्यत्प्रकरणं पंचरत्नकं ।। १५ ।। ।। पूर्वस्मिन् प्रकरणे स्वयूथ्यपक्षप्रतिक्षेपमुख
न ब्राह्मलोकेवलज्ञानमेव स्वरूपावस्थानलक्षणमोक्षसाधनमिति साधितं ।। अथ चेतनास
र्वेतो किंकिमेति प्रतिषेधेन मुमुक्षुं स्वाराज्ये स्थापयितुं प्रकरणांतरं प्रकुर्वन्नादौ स्थूलशरी
रमात्मेति लोकायतमतं प्रस्तौति ।। पार्थिवः कठिनो धातुर्द्रवो देहे स्मृतो ह्यपः । पक्तिचेष्टा
५४ वकाशाः स्युर्वह्निवाय्वम्बरोद्भवाः ।। १ ।। यो हि देहे कठिनो धातुर्दृश्यते स पार्थिवो विवेकिभिरिष्टः
यश्च द्रवो धातुस्तत्रोपलक्ष्यते सोऽम्मयो ह्युपगतः । ये च पक्तिचेष्टावकाशास्त्वत्र प्रतीयन्ते ते क्र
मेण वह्नेर्वायोरम्बरस्य चोद्भवतो ह्युपगम्यन्ते तस्माद्भूतपंचकसंघातस्य स्थूलदेहस्य बाह्यान्
तवदात्मत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ।। १ ।। इन्द्रियाण्यात्मेति सपरीक्षा । लोकायतस्तं मन्यते ।। घ्राणादी

नीतरूपार्थाश्च पृथिव्यादिगुणाः क्रमात्॥ घ्राणं पार्थिवं गंधादिषु गंधस्यैव व्यंजकत्वात् कुंकुमवत्॥ एवं र
सनमाप्यं रसादिषु रसस्यैव व्यंजकत्वात्॥ अस्योदकवत्॥ चक्षुस्तैजसं रूपादिषु रूपस्यैव
व्यंजकत्वात्॥ दीपवत्॥ त्वग्वायवीया स्पर्शादिषु स्पर्शस्यैव व्यंजकत्वात्॥ व्यजनेवायुवत्॥
श्रोत्रमाकाशीयं शब्दादिषु शब्दस्यैव व्यंजकत्वात्॥ वेणुविवरवत्॥ इति भौतिकत्वानुमानात्॥
घ्राणादीन्यत्र लक्षणमिंद्रियाणामित्यर्थः॥ यथा तैजसस्य रूपस्य प्रकाशको दीपादिस्तैजसो दृष्टः तथा
यदिंद्रियं यज्जातीयमर्थं प्रकाशयति तत्तज्जातीयं भवितुमर्हतीत्यनुमानं ज्ञातव्यमिति॥ ॥७२॥
रूपालोकवद्विषयहि सन्नातीयार्थमिंद्रियं॥ ७२॥ इंद्रियाणां करणत्वादनात्मत्वं कार्यकथने
नैकार्यदात्वनियमं च कथयति॥ बुद्ध्यर्थान्याहुरेतानि वाक्पाण्यादीनि कर्मणा॥ तद्धि क ॥७२॥
ल्पार्थमंतस्थं मनस्तत्कारणं पूर्ववत्॥ ७३॥ आकर्मणेवचनादानविहरणोत्सर्गानंदाख्याय नेषां
मिंद्रियाणां विषयविकल्पार्थं क्रमेण गंधादिज्ञानसिद्ध्यर्थमेकादशमं मनस्तदंतस्थं आक
रणीफलादौ हस्तेविन्यस्ते पुनरास्वादमाने वा युगपदनेकार्थसंप्रयोगादवेकृतं ज्ञानप्रस
ङ्गादित्यर्थः॥ अथ बुद्धीनामात्माकरणत्वात्प्रदीपवदिति बौद्धप्रत्याह॥ निरवयवोऽर्थापदेवबुद्धि
स्तो सर्वाप्यनुपाविनी॥ ज्ञानात्मोक्तः स्वरूपप्रज्योतिषो व्यंजयन्सदा॥ ७४॥ सा च संवेद्य
रूपी वस्तु मन्स्ययमित्याह॥ नामि तिरूपालोकयोर्भास्यभासकयोर्भेदोपलब्धात्मा सर्वा

र्थमाहिकां बुद्धिस्वरूपेणान्योन्तिमा व्यंजयन्नबुद्धेः सदा विलक्षणः सिध्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ परा
बुद्धेः रात्मा प्रकाशकोऽपि मलतः तदात्मतयासंसर्गादिबुद्धिरूपधैत्याशंक्याह ॥ व्यंजकस्तु यथा
लोको व्यंग्यस्याकारतां गतः ॥ व्यतिकीर्णोऽप्यसंकीर्णस्तद्वन्मे प्रत्ययैस्सदा ॥ ५ ॥ घटादीनामा
लोको व्यंग्यस्य घटादेः समानतां गतः व्यतिकीर्णवदुपलक्षितोऽपि वस्तुतोऽसंकीर्णो यथा तथा ॥
तद्वदात्मा प्रत्ययैर्बुद्धिपरिणामैर्बुद्ध्या च संकीर्णवदुपलभ्योऽपि वस्तुतोऽसंकीर्णः शुद्धः सिध्य
तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ बुद्ध्यादेरत्यंतविलक्षणो निर्व्यापारस्तदात्मा कथं बुद्ध्यादि प्रकाशयेदित्याशंक्याह दृष्टां
तेनोत्तरमाह ॥ स्थितो दीपो यथायत्नः प्राप्तं सर्वं प्रकाशयेत् ॥ शब्दाद्याकारबुद्धीस्तु प्राप्तास्तद्व
त्प्रपश्यति ॥ ६ ॥ तथापि सुखित्वादिस्फुरणादात्मनः शुद्धिरसिद्धेत्याशंक्याह ॥ शरीरेस्थि
संघात आत्मत्वेन गतां धियं ॥ नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां विशिंषंति सुखादयः ॥ ७ ॥ श
रीरादी संबंधिनीं धियं सुखाद्या विशिंषंति नात्मानमिति कुतो निश्चयसिद्धिरित्याशंक्या
ह ॥ शरीरे दुःखादिनात्मानं दुःख्यस्मीति हि पश्यति ॥ दृष्टान्तो दुःखिनोऽहं स्यादिति दृष्टत्वाच्च
न दुःख्यस्मि ॥ देहावयवगतेन दुःखेनात्मानं दुःख्यस्मीति यस्मादुपलभ्यते न तत्स्मादहं
रिपात्मत्वेन गता बुद्धिरेव दुःखिनीति तद्दृष्टान्तः दुःखिनोऽहं स्यादिति लिंगेन दुःखी भवितुमर्हे
तोऽहं दृष्टान्तवत् स्वदुःखित्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

दृष्ट्वा चानन्दः स्यात् सा विशेषेण स्वरूपं पश्यति ॥ दुःखी स्याद् दुःख्यस्मि नादुःखिनोऽस्मीति नावा ॥ दुःखपरिणाम
वत्वेऽस्मि स्पष्टमेव दुःखी स्यात् ॥ किं वा परिणामिनो दुःखिनः साक्षी त्वात्मा स्वयं दुःखीति विवेक्तव्यम् ॥
अत्राहो अधीरु मितिवदहमित्यभिमानस्य भावाया पि संभवात्तत्र स्तुतो दुःखीति तिमिवाद् द्वितीयप्रया
ह ॥ संरुते गारिमिदृष्टा दुःखी दुःख स्यान्नैव स्तु ॥ धीरुस्तादिभिद्रष्टा वयवेः प्रापादि ष्टिश्रेदियस्य
युक्ते यद्दुःखलस्य सोऽस्ती नैव दुःखी भवितुमर्हति ॥ मध्यस्थस्योदासीनस्य लोके कार्यान्वयादर्श
नादित्यर्थः ॥ ॥ दुःखी नो द्रष्टृत्वेऽपि दुःखी चेत्तमाऽऽत्मनो युक्तमिति शंकते ॥ च प्रवर्तकम कर्तृत्वस्याचैतन्
नेकमेवतत्त्वाय पापाचरूपेण संयुक्त याद्द्रष्टलेतस्यैव मुखावस्थानेन द्रष्टृत्वे तस्यात्मनो निर्दुःखत्व
दृष्टत्वे च स्यादित्यर्थः ॥ गोलकाख्यापस्य रूपेणास्य स्वरूपत्वे शतिमत्वो भास्यमुखनिर्विस्ये
दृष्टमिति दृष्टान्तः स्याश्य यथा लोपपत्तेनं तत्स्वतोऽनुगुणमुदाहरणमित्याह ॥ नेति ॥ न चक्षुषश्च सा
वयव त्वाद्दुःखाव्यवस्था युक्ते त्याह ॥ संहतं च तत्तोनात्मा द्रष्टृत्वात्कर्मितां व्रजेत् ॥ १० ॥ आत्मानुनानेका
त्मको नापि रूपादिभिः संहन्यते ॥ ततो द्रष्टृत्वेन समानत्वान्नेकमितां गंतुमर्हतीत्याह ॥ ततइति ॥ १० ॥
आत्मनोऽपि ज्ञानादिभिरनेकात्मकत्वाज्ञास्यमानसकर्तृत्वं स्यादिति शंकते ॥ ज्ञानयत्नाद्यनेकत्वेमात्म
नोऽपि मतंयदि ॥ विज्ञानघनश्रुत्यात्मनो ज्ञानैकस्वभावत्वान्नानेकात्मत्वं ततो ज्योतिर्वदस्य न स्व
कर्मेतेति दृष्टयति ॥ नैकज्ञानगुणत्वात्तु ज्योतिर्वत्तस्य कर्मता ॥ ११ ॥ दृष्टान्तं व्याचष्टे ॥ ज्योतिषोद्योत
कत्वेऽपि यद्वदात्मप्रकाशनात् ॥ द्व्यबोधो येरेष्वेवं ज्योतिर्ज्ञायोगि समम

॥४३॥ ल६ ॥४३॥

तू२ तू१

स्वादात्मानमात्मनैव पश्यतीति दार्ष्टान्तिकमाह ॥ सदेशैवं समत्वाद्धा आत्मानं नैव पश्यति ॥१२॥ स्वरूपे
णाऽऽदर्शेनाभावाच्चात्मानमात्मा न पश्यतीत्यपि स्वगुणस्य ज्ञानस्य कर्मतायास्तीसाऽस्या
त्मा न स्वीयप्रकाशगोचरो वस्तुतोऽवगन्तव्य इत्याह ॥ यद्धर्मीयः पदार्थो न तस्यैव यास्य कर्मता ॥ नात्मा
त्मानं रूपयानीत्थं नैव प्रकाशयेत् ॥१३॥ उक्तन्यायं बोद्धव्यत्वेऽप्यतिदिशति ॥ एतेनैवात्मना
त्मानो ग्रहो बुद्धेर्निराकृतः ॥ बुद्धेरात्मनः स्वरूपस्यात्मना स्वेन ग्रहणीयत्वोक्तदृष्टान्ते न निराकृ
तो न सिद्ध्येदित्यर्थः ॥ एकांशेन ग्राहकत्वं मध्यान्तरेणांशो ग्राहकत्वं बुद्धेः सिद्धमित्याशंक्याह ॥ अंशो
ष्वेवं समत्वाद्धि निर्भेदत्वान्न युज्यते ॥१४॥ अंशोपितस्यानिरंशत्वात्कौ न संभवतीत्याह ॥
निरंशत्वात् ॥१४॥ शून्यवादनिराकरणम् ॥ शून्यतापि नायुक्तैवं बुद्धेरन्यनेनेक्ष्यता ॥ उक्तौ
तौ घटवत्तस्याः प्राक्सिद्धेः स्वविकल्पतः ॥१५॥ यथैकस्या बुद्धेर्ग्राह्यग्राहकता न युक्ता एव
मपरोक्षतया प्रतीयमानायास्तस्याः शून्यतापि न युक्तेति न घटादिरिवान्येन
साक्षिणा ग्राह्यता बुद्धेरुक्ता ॥ न सस्तस्याः साक्षिणोऽपि पर्यवसानान्न शून्यतायोगे सर्वं ॥ किं
च तस्याः बुद्धेर्ग्राह्यग्राहकरूपविकल्पापेक्षायाः प्रागेव तस्य सिद्धेः साक्षिणा स्वसिद्धेर्न शून्य
ता बुद्धेः अन्यथा परामर्शाभावादित्याह ॥ प्रागिति ॥१५॥ किं चैवं यद्यस्यान्वयकारणं दृष्टं त
त्स्मात्प्रागेव सिद्धमेव न्वयथा घटादेरन्वयकारणं मृदादि तस्मात्प्रागेव दृष्टं तथा सदनु

विद्धस्यापोर ज्ञातस्य कारणं सदपि एवमेव सिद्धमस्तीत्याह ॥ अविकल्पं सदस्येव यत्स्फुरं स्यादि
कल्पतः ॥ विकल्पोत्पत्तिरु लुत्वाघद्यस्यैव च कारणं ॥१६॥ समस्तविकल्परहितं ब्रह्मरूपं विकल्पस्य
कारणमित्याशंक्याह ज्ञानद्वारेणास्य कारणत्वमाह ॥ अज्ञानं कल्पनामूलं संसारस्य नियाम
कं ॥ हित्वात्मानं परं ब्रह्म विद्यान्मुक्तं सदा स्वयं ॥१७॥ तर्हि ब्रह्मकिमज्ञानविशिष्टमद्रष्टव्यं नेत्याह ॥
हित्वेति ॥ अज्ञानं सकार्यं हित्वा तत्साक्षिणं आत्मानं तत्त्वमस्या[illegible]दि वाक्यात् ब्रह्मत्वास्मीति सतत लक्षणं
ब्रह्मविद्यादित्यर्थः ॥१७॥ संसारनियामकमज्ञानं हि तद्बोधो ब्रह्मत्वेनात्मा साक्षी तर्हि किं संसार

॥राम॥ ॥५४॥

तस्य कारणं [illegible]मज्ञानं किं लक्षणं तत्तेवाक्य विवेकः स्यादित्याशंक्याह ॥ जाग्रत्स्वप्नौ तयो
बीजं सुषुप्ताख्यं तमोमयं ॥ अन्योन्यस्मिन्नसत्वाच्च नास्तीयत त्रयमज्ञेत ॥१८॥ अन्यो
न्यव्यभिचारित्वात् यथा रज्जुसर्पवद्वस्तु न भवतीति ज्ञात्वा सर्वमेतत् त्यजेदित्यर्थः ॥१८॥ नन्वेवं स्था
त्रये सत्यपि नात्मनो ब्रह्मत्वं कर्तृत्वेन प्रतीतेरित्याशंक्याह ॥ आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकादि विस
करात् ॥ क्रीतिः स्यादात्मकर्मेति क्रियाणां संनिपाततः ॥१९॥ अर्थादिस्यादिमिद्रे नेद्र आलोकादि
ग्रहेत ॥ तेषामात्मादीनां संकराज्ञाता तस्या स्या साक्रियाणामुदयाशेसेनोत्सेकमेति क्रीतिः
स्यान्नस्मादात्मनः स्वतो नि ष्क्रियत्वात् निष्क्रियब्रह्मत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥१९॥ अन्यव्यापा
रस्याप्यन्यत्रारोपं दृष्टांतमाह ॥ निमीलोन्मीलनं स्थाने वायव्येतेन चक्षुषः ॥ प्रकाशो [illegible] वार
नस्याविंदु [illegible] न स्तः प्रकाशतः ॥२०॥ यंगोलकस्थाने निमीलोन्मीलने दृष्टे ते वायुकार्ये

॥शिवा॥ ॥५४॥

क्रियात्मकस्य नायोस्तदाश्रयत्वसंभवात् न च कृषस्तस्य प्रकाशकत्वात् क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः
तथापि तत्रारोप्यते। यथा मनसि बुद्धौ च चलनाचलनेन स्वतो विद्यते प्रकाशरूपत्वात् तथाप्या
रोप्यते चलेपि मनसि स्थिरा बुद्धिरिति व्यपदेशः। दृश्यतां दर्शिनोरिव पर्थे॥२०॥ मनोबुद्ध्योः सारं धारणाय
मे प्रदर्शनेपदेशं दर्शोति कं निगमयति॥ संकल्पो ध्यवसायो तु मनोबुद्ध्योर्यथाक्रमात्॥ नेतरेत
रच मेतत्सर्वं चात्मनि कल्पितं॥२१॥ आत्मनो देहपरिमाणत्वान्नानवच्छिन्नो बहुत्वं संगच्छते न
चैतत्र सर्वकल्पितमिति दिगंबरमतमाशंक्याह॥ स्थानावच्छेददेशः स्यादिन्द्रियाणां तदात्मता॥
गताधीस्तादृरूपद्वयमन्ते देहमात्रत्वे स्वेष्यते॥२२॥ इन्द्रियाणामन्यत्र प्रतीत्यपेक्षा वा देहावच्छे
दाग्रहो नैतेन तेषां देहपरिमाणत्वं सेन्द्रियदेहतादात्म्यगता बुद्धिरिति सापि न व्यपरिमाणा॥
तापग्नेयत्रात्मा देहमात्रत्वं वक्तव्यं स्यादिन्द्रियत्वे। स्वरूपेणात्वनेतरत्वं अन्यथा घटादिवद् नियखा
दिप्रसंगादित्यर्थः॥२२॥ दिगंबरमतं निराकुर्वतामुपदेनतपरिमाणत्वमात्मनोदर्शितं तदस्य
माणः श्राव्यः श्लोकेन॥ स्पर्शिके हि दृष्टान्तरसर्थचर्ममात्रं निरन्तरं॥ तद्दित्तिज्ञानेन्द्रे यं चरेद्धतदित्रिस
णस्याद्विलपरिहृत्य स्वरूपस्पर्शगुरुत्वं दृष्टिं विलुमस्यर्थमुक्तं॥ चर्ममात्रमिसत्रमात्रं वा स्यादिसा
किं चित्दृधिष्ठानेनास्तीत्युच्यते स्वरूपस्पर्शगुरुत्वेपवर्त्तित्वलक्षणाध्यसत्वबुद्धिः स्यादिसा चकथ
त्रो स्वरूपवच्छेदे नोत्पद्यमानत्वान्नेवमित्याह॥ निरन्तरमिति॥ यदि स्पर्शिकेन्द्रामेयचकथ
कथ्या। — तरवेद मितिप्रेसप्तित्रोमिस्साशं स्याह॥ साङ्ख्याद्दीपवत्तद्वीसंक्षेपाः तिः पुरुषोर्थता॥२३॥

तोर२

४६

॥शिव॥
॥४५॥

तस्य स्थायित्वप्रतिभासस्याबाध्यमानत्वम् । मलस्य वा ज्ञानस्य वा विद्यमानताप्रतिभासस्य
निवृत्तिरेव मुक्तिरित्याहुः ▭ तच्छ्रुतिरिति ॥ २३ ॥ नैयमतं दूषणविभागज्ञानाय विविच्य
कथयति ॥ स्वाकारान्यावभासं च येषां रूपादि विद्यते ॥ येषां नास्ति ततस्त्वान्य एवासंग
ति रुच्यते ॥ २४ ॥ स्वाकारान्यस्यान्येन ज्ञानेनावभासो स्यास्तीति तत्त्वाच्यते ॥ तदि
दं रूपादि येषां बाह्यार्थवादिनां विद्यते येषां च ज्ञानमात्रवादिनां ज्ञानादन्यद्वस्तु नास्ति
चेत्राद्यपि तदपि विज्ञानं वस्तुतो नास्ति स्वन्यमनसं सर्वं मिथ्येत्यरोप्यते ॥ तेषामेवंस्य
बाह्यार्थवादस्य संगतिरघ्रमानतोच्यते प्रथममित्यर्थः ॥ २७ ॥ के प्रवा बाह्यार्थवादस्याघ
रमानेत्याक्रमेणाह ॥ नाद्याकारत्वतोऽन्यत्वे सः समस्य भावस्य राक्षणात् ॥ क्षणिकत्वेनत्वेयुस
वेद्यासंभवात् ज्ञसेरेव विज्ञानस्य बाह्याकारत्वप्रसंगात् विज्ञानवादापत्तेः बाह्यार्थवादा
सिद्धिरित्यर्थः ॥ किंच चैत्रानुभूते मैत्रस्य स्मरणदर्शनात्तन्मम स्यभावस्य सरसप्रसंजे
त्क्षणिकत्वोऽनुभवितुः स्मर्तुश्चैक ▮ स्यासंभवादित्याह ॥ स्मृतिरिति ॥ किंच बुद्धेः संस्का
राधायकत्वमपि नोपपद्यते क्षणिकत्वाद्वा संस्काराधानकाले अनुभवस्यानाशात् तथा
च प्सं संस्कारजन्या स्मृतिरित्याह ॥ क्षणिकत्वाच्च संस्कारवैवाद्यत्ते बुद्धिधीः ॥ २५ ॥
किंच आधारस्य स्थायिनोऽभावादपि संस्कारसमर्पकसंबन्धेन हि सिध्यतीत्याह ॥ ॥

॥शिव॥
॥४५॥

तृ४

रि

प्र१

आधारस्या[illegible]सत्त्वाच्चतुल्यता निर्निमित्तता॥ यदुक्तं सादृश्यप्रयुक्तास्यायित्वं तु॥रिति तत्राह॥ तुल्यतेति॥ गुणावयवसामान्याप्राप्तावाहृष्टु स्वासत्त्वात्तुल्यतानलस्यते प्राचीनस्य नभोनुषंगाद्दिस्यर्थः॥ यदि पूर्वापरक्षणयोः सादृश्ययुक्तस्यायीकस्थिरास्थीयते तत्रा ह॥ स्थानेवाक्षणिकत्वस्य हानस्यान्ते तदिष्यते॥२६॥ तत्पक्षे न क्षणिकत्वस्य हानपरा म्रस्यति॥२६॥ यत्तु क्षणिकत्वादिभावनया स्थायित्वादि तन्निराकरोति॥ मुक्तेरिति तत्राह॥ ग्रांतेस्त्वायत्नासिद्धत्वात्साधनान्तरं नर्थिकम्॥ एकैकस्मिन्न समाप्तत्वाल्लोकाते स्वन्याने पेक्षया॥२७॥ संततेरवस्तुत्वादेकैकस्मिन्क्षणे च पत्रमापावस्य स्वारसिकत्वान्मु क्तोत्रांतेस्साधनापेक्षयर्थः॥२७॥ किंचास्मिन्पक्षे लोकेपि साध्यसाधनप्राणि नासिद्ध्यतीत्याह॥ अपेक्षायदि भिन्नेपि परसंतानं इष्यतां॥ कार्यकारणक्षणानामत्यंत विलक्षणत्वोपि भिन्नेपि क्षिराद्दौरुध्यादरपेक्षा यदि विद्यते तर्हि परसंतानेनेस्सिकातादे किमित्यपेक्षा नेष्यतां॥ तथा च स्विकनाप्यापि रध्यो जायेतेत्यतिप्रसक्तिरित्यर्थः॥ प्र सिद्धवद्दर्शेन अतिप्रसंगपरिहाराशंकामनुवदति॥ सत्वार्थक्षणिकस्मिन्न तथा पन्यानपेक्षता॥२८॥ सर्वजनस्यार्थे कार्यकारणभावलक्षणो विषयेदृध्यद्दीर

मित्यादौ प्रसिद्धं यदेकं क्षणिकं क्षीरादी तस्मिन्ननेवापेक्षा कार्यस्य दध्यादेः सिद्धेर्नयत्र
क्वापि प्रसिद्धिविरोधात्तथा च कुतो ऽतिप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ प्रसिद्ध्याश्रयेणापि तत्वान्या
पेक्षा न युक्ते स्यात् ॥ तथापीति ॥ २८ ॥ तत्र हेतुमाह तुल्यकालसमुत्पन्नयोरितरेतरयो
गिनोः ॥ योगाद्वा संस्कृतोऽयमस्तु सोऽन्यं वीक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥ एककालमात्रविनोर्योपजं
न्यांकुरयोः परस्परसंबंधोऽतयोर्मध्ये उपजन्यसंबंधाद्योऽकुरः संस्कृतो नेति न्यायमापन्नोऽन्यसा
न्यपेक्षं जन्यमपेक्षितुमर्हतीति प्रसिद्धं क्षणभंगुरत्वादेतुमपि न कालतामिथः संबंधाप्रा

॥४९॥

वादुपकार्योपकारकत्वानुपपन्नेनापेक्षा युक्तेत्यर्थः ॥ ३० ॥ यथाक्षणभंगुरपक्षे मोक्षा
नुपपत्तिरुक्ता तथा तत्पक्षेऽपि ब्रह्मात्मनोरनाधेयातिशयत्वात्तुल्ये मोक्षानुपपत्तिरि
त्याशंक्याह ॥ मिथ्याध्यासस्तु यत्र स्यात्तन्नाशस्तत्र नो मतः ॥ यत्र ब्रह्मण्यन्यविध
याकर्तृत्वादिमिथ्याध्यासो भवति तत्राहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानोत्थज्ञानेन निवृत्तिद्वाराय
योक्तोऽध्यासनिवृत्तिरेव अस्मत्पक्षे मोक्षोऽभिमतः ॥ ननु योऽयमारोप्यरूपः संसारस्तेन तस्माद

89

२१

असत्पक्षे वस्तुतो नाशेयातिरिक्तायत्वेपि नास्ति मोक्षानुपपत्तेरित्यर्थः॥ अन्यवादे दोषांतरमाह॥ सर्वना
शाभावेयस्य मोक्षः तस्य फलं वद॥३०॥ अधिष्ठानाशेप्ययोः अपिना शून्यभावात्फलासि
द्धिरित्यर्थः॥३०॥ सर्वनाश एव मोक्षो बलादापतति परमार्थस्यास्तित्वे मानाभावादि
त्येतं शंक्याह॥ अस्ति तावत्स्वयं नाम ज्ञानवात्मान्यदेव वा॥ भाना भावत् न तस्य नाशो
वेद्याधिगम्यते॥३१॥ सर्ववादिभिः स्वयंप्रकाशं ज्ञानमात्माअन्यमित्यादिव्यपदेशो
स्वीकृतं परमार्थवस्तु तावदेकमस्ति तस्य च लौकिकभावाभावो वापि ते तो नाभावो
धिगम्यते नापीत्यर्थः॥३१॥ तस्यापि केनचिद्रूपाभावाभातीसाशंक्यतस्य सत्वप्राप्तेः
स्वपक्षनिवृत्तिरसमस्तप्राप्तिश्चेत्याह॥ येनाधिगम्यते भावस्तत्तस्यास्त्वनचेद
वेत्॥ भावो भावोऽसिद्धत्वे लोकस्यस्यान्नचेष्यते॥३२॥ सतोधिगंतुरंगीकारे
लोकस्य विभागज्ञानानुपपत्तेः स्वानुभवविरोधिः स्यादित्याह॥ नचेदिति॥३२॥
ननु येनापि भावाभावविभागज्ञानमस्ति वस्तु किंचिदिति ज्ञातुं शक्यतेतत्थापि
कथमीदृशमिति विशेषतस्तदधिगंतुं शक्यमित्याशंक्याह॥ सदसत्सदसच्चे
ति विकल्पात्प्राग्यदिष्यते॥ तदद्वैतं समत्वात्तु नित्यं चान्यद्विकल्पितात्॥३३॥॥

घ२

मोक्षासे (द्धि)

नप

॥४७॥

तरद्वैतमित्यत्र सदसदादिवैषम्यहेतोरभावाद्वैविलिहेतुमाह ॥ समत्वादिति ॥ तस्यैवद्वि-
नाभावे हेत्वंतरमाह ॥ नियतं चेति ॥ सदसदादिविकल्पितादित्यर्थः ॥
द्वैते हेत्वंतरमाह ॥ अन्यदिति ॥ ३३ ॥ नानारूपैर्द्वैतं प्रतीयमानं कथमिदमद्वैतमि-
त्याशंक्याह ॥ विकल्पो न वर्तते ॥ सत्स्वप्नदृश्यवद्दृश्यतां ॥ द्वैतस्य प्रागसत्वाच्च स-
र सत्वादि विकल्पनात् ॥ ३४ ॥ द्वैतस्यासत्वं मिथ्यात्वं विकल्परूपेण सद्भेदेनाद्व-
तो ज्ञायमानत्वात् सदसत्वादिकल्पनात् प्रागसत्वाच्च स्वप्नवदेव ॥ व्यमतो भिन्नत्वोक्ता-
र्थवाल्कल्पनाकालमात्रभावित्वाच्च समतत्वमिथ्यात्वं द्वैतस्यासिद्धमित्यद्वैतमवि-
रुद्धमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ न्यायतो द्वैतस्य मिथ्यात्वमुक्त्वा श्रुत्यापि तन्मिथ्यात्वं सिध्यती-
त्याह ॥ वाचारंभणश्रुतेश्च विकाराणां हि भाववत् ॥ मृत्योः स मृत्युमित्यादेर्भ्रममायि-
ति च स्मृतेः ॥ ३५ ॥ वाचारंभणं विकारो नामधेयमिति वाक्यात् कार्यं तत्त्वं प्रतिपाद-
कात् ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्यादेर्निंदाश्रवणात् ॥ विकारसत्यत्वे तद्योगात् ॥ वि-
काराणामाकाशादीनां यतो मिथ्यात्वमवगम्यते तस्माद्द्वैतोयत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥
किं च दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यय स्वपत्र्यमामेवेश्वरं परात्परं प्रहूति विद्य-
त्त्मात्मत्वेन ये प्रपद्यंते ते मायामेतां तरंतीति भगवद्वचनात् ॥ मायायाः सकार्यायाः

॥४७॥

ब्रह्मात्मज्ञानेन निरस्यत्वसिद्धेरपि सिद्धमद्वैतमित्याह ॥ ममेति ॥ ३५ ॥ द्वैतस्य मिथ्या-
त्वेऽपि अशुद्धिहेतोरस्याविद्यात्मनो विशुद्धिरपि सिद्धेत्याह ॥ विशुद्धिरिति एवास्य
विकल्पाश्च विलक्षण[illegible] ॥ उपादेयो न हेयो न आत्मा नान्यैरकल्पितः ॥ ३६ ॥ विक-
ल्पो द्वैतं ततो हेयोपादेयरूपाद्विलक्षणो वा [illegible]न स्वेनान्यैर्वा स्वयमुपादेयो हे-
यो वा फल्गु विलुप्त सहजेन तस्मान्निर्विशेषो विशुद्धश्चिद्धातुरात्मेत्याह ॥ विकल्पाश्चेति ॥
किंच आत्मा न केनचिदपि कल्प्यते तद्विषयत्वात् अतोऽपि सर्वविशेषशून्य शुद्धः सि-
द्ध इत्याह ॥ अन्यैरकल्पित इति ॥ ३६ ॥ कस्मादात्मा कल्पितो न भवतीत्यत आह स्व-
कल्पनाहेतोरज्ञानस्य वस्तुतस्तत्राभावादित्याह ॥ अप्रकाशो यथादित्ये ना-
स्ति ज्योतिः स्वभावतः ॥ नित्यबोधस्वरूपत्वान्नाज्ञानं तद्वदात्मनि ॥ ३७ ॥ यथा-
त्मनो न कल्पितत्वं तथा तस्यावस्थान्तरमपि नास्तीत्याह ॥ यथा विक्रियरूपत्वा-
न्नावस्थान्तरमात्मनः ॥ अवस्थान्तरवत्त्वे हि नाशोऽस्य स्यान्न संशयः ॥ ३८ ॥
विपक्षे दोषमाह ॥ अवस्थान्तर इति ॥ ३८ ॥ मोक्षे स्यादवस्थान्तरत्वात्कथमस्यावस्था-
न्तररहितत्वमित्याशंक्याह ॥ मोक्षावस्थान्तरं यस्य कृतकः स च लोकसंत[illegible] ॥ यस्य

वादिनो मते मोक्षो वस्त्वंतरमात्मानं स्वीक्रियते तस्य पक्षे हेतुकत्वात्। सो मोक्ष
स्वत्वो विनाशी स्यात् तेन न स मोक्षो सवेदित्यर्थः॥ मा ऽस्तु वस्त्वंतरं मोक्षो
ब्रह्मणा संयोगो वा प्रकृते वियोगो वा स्यादित्याशंक्याह॥ न संयोगो वियोगो
वा मोक्षो युक्तः कथंचन॥ ३९॥ तत्र हेतुमाह॥ संयोगस्याप्यनित्यत्वाद्वियोगस्य
तथैव च॥ न तु न संयोगादिलक्षणो मोक्षः। किंतु संसारिणः संसारदेशात् सर
मात्मदेशागमनं वा परमात्मनः साधकोपकारायतन्निकटदेशागमनं वा मो
क्षः स्यादित्याशंक्य तयोरनित्यत्ववद्विक्रियावत्त्वान्नैवमित्याह॥ गमना
गमने नैव स्वरूपं तु न हीयते॥ ४०॥ स्वरूपस्यानिमित्तत्वात्सनिमित्ता हि चापरा॥
स्वपक्षे मोक्षस्य नित्यत्वमाह॥ स्वरूपं तिति॥ तस्य हान्यभावे कारणं निरूपे स्पष्टे
ना कार्यत्वे हेतुमाह॥ स्वरूपस्येति॥ अपरे पुनर्वस्त्वान्तरादयः सनिमित्तत्वा
त्कार्यत्वेनानित्या एव वक्तव्या इत्याह॥ सनिमित्ता हीति॥ स्वरूपस्यानिमित्तत्वं साधय
ति॥ अनुपात्तं स्वरूपं हि स्वेनात्यक्तं तथैव च॥ ४१॥ नतः स्वरूपस्य नान्येन
वानोपात्तं स्वरूपत्वेन नित्यलब्धत्वात्तथैव स्वेनान्येन वा न सत्त्वं स्वरूपत्वेन
सत्तुमयोग्यत्वात्तस्मादनिमित्तत्वान्नित्यमेव स्वरूपमित्यर्थः॥ ४१॥ रामा॥

चि॰१

आत्माकेनै[illegible]द्रूपिरालुमुपादातुं वा शक्यो न सवति स्कर्कमुपपादयति ॥ स्वरूपला
भ सर्वस्य सत्तु शक्यो घनेन्यतः ॥ म हेतुं वा ततो निस्यो विषयता एथकृत्वतः ॥४२॥
सपीर रज्जुवत् आकाशादः सर्वस्यात्मलाद्वात्मातेन सत्तु शक्यो ने सत्रे हेतुमाह ॥
अनन्य इति ॥ परमार्थतोन्यस्याभावेनेनासनोहि यत्वास्मावदादयत्वमपिनास्ती
त्याह ॥ म हेतुं वेति ॥ हेमवादे यत्वयोरभावे हि श्रुष्ठस्वित्वलफलितमाह ॥ ततइति ॥
आत्मनो रानाशन योरयोगे हेतुद्वयमाह ॥ अविषयत्वेति ॥४३॥ आत्मनो नित्य
वे हेत्वंतरमाह ॥ आत्माप्येवाच्च सर्वस्य नित्य आत्मैव केवलः ॥ यस्मादात्मानिसः
अन्यत्सर्वमनित्यमात्मा प्येवादिस्यूपपत्तेः ॥ आत्मैव स्यात्तु न च मोक्षः ॥ [illegible]स्मात्मु
मुमुक्षूणा ससाधनेकर्मत्याज्यमित्याह ॥ सञ्जेत समाक्रिया स्सर्वाः साधनैः सह ॥
मोक्षवित् ॥४४॥ इत सर्वमोक्षवित्क्रियाः सर्वप्रवृत्तिनामात्मापि वादि च साधुपप
त्तयः ॥ स्वरूपस्याहित्वमनिमित्तत्वाच्चास्यो लाभः संभवतीत्याह स्याह ॥ अलाभा
नात्मलाभस्तु स्वजत्तस्मादनात्मतो ॥४५॥ स्वालानकल्पितात्मैको राशो मेवपर
मोस्या लाभो नामतस्मादुसंसाने न तन्मलो शानेनिवर्तनैं अेरु कारायो मेव

न९

॰स्मजेत्वादित्यात ॥ आत्मलाभः परो लाभ इति शास्त्रोपपत्तयः ॥ आत्मलाभान्नपरं विद्यत इति शास्त्रं = ४ ॥

न६

न्तमंपरित्यजेदित्यर्थः॥४४॥ संख्यास्तु त्रिगुणमचेतनं प्रधानं पुरुषस्य भोगापवर्गा
र्थं महदादिरूपेण परिणमते॥ तद्विकारस्य संसारो मास्तु तद्विवेकान्नब्रह्मा
त्मज्ञानादिति मन्यते तत्र प्रथमं परिणामासंभवमाह॥ गुणानां समभावस्य अनु
न्नो न ह्युपपद्यते॥ अविद्यादेः प्रसुप्तत्वात् चान्यो हेतुरिष्यते॥४५॥ सत्वरजस्त
मसां गुणानां साम्यं हि प्रधानं तस्य समभावस्य प्राधान्यलीनस्य तत्त्वेन नाम च्युतिः
पूर्वावस्थात्यागेन अवस्थान्तरापत्तिस्तल्लक्षणो विधो नैव परिणामो घटते॥ तस्याम
वस्थायामविद्यायाः धर्मादेश्च लीनत्वादीश्वरस्य चानभ्युपगमादभ्युपगमेपि
तस्य पुरुषत्वेनोदासीनत्वादन्यस्य सर्वस्य प्रधानकार्यत्वादित्यर्थः॥४५॥
सत्वादीनां गुणानामन्योन्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वमाशंक्याह॥ अन्तरे तरहेतुत्वे प्रवृत्तिः स्या
त्सदा न वा॥ यदि गुणानामन्योन्यप्रवृत्तिहेतुत्वं तदा प्रवृत्तिर्महदादिरूपसृतिः
सदा स्यात् सर्वदा सत्वात् चेदेवं कदाचिदपि प्रवृत्तिर्न स्यात्॥ हेतोरप्रयो
जकत्वादित्यर्थः॥ क्रमेणोत्पत्तिस्थितिसंहाराणां प्रसिद्धत्वान्न योगपद्यमित्या
शंक्याह॥ नियमो न प्रवृत्तीनां गुणेष्वात्मनिवास्मवत्॥४६॥ यस्मादुत्पत्त्यादीनां

प्रवृत्तीनां नियामको गुणत्रयो वा तत्साम्ययोर्वा न कश्चिदुपपद्यते ॥ तस्मादनेतासां नियमः संभ
वेदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ कथंचित्प्रधानप्रवृत्तेरभ्युपगमेऽपि दोषो दुर्निवारः स्यादित्याह ॥ वि
शेषाबद्धमुक्तानां तादर्थ्येन च युज्यते ॥ प्रधानस्य पुरुषापेक्षत्वे सति सर्व धारण्या
बद्धान्मुक्तांश्च प्रति विशेषो न युज्यते ॥ तेन सर्वान्प्रति नर्तनमेकमपि प्रतीक्षितस्य य
वस्येत्यर्थः ॥ किंच शेषश्चेष्टितः सर्वथा वक्तव्यः ॥ स च नासंगत्वात्पुरुषस्य तत्प्रधाना
प्युक्तो निर्विशेषत्वान्नेतरोऽपि प्रधानात्स्वयोजकत्वादिति न तयोः संगतिरित्याह ॥ अर्थापी
नो स्वसंबंधो नार्थस्तूनो नेतरोऽपि वा ॥ ४७ ॥ प्रधानस्य पारार्थ्यासंभवे हेत्वंतरमाह ॥ प्रधानस्य
च पारार्थ्यं पुरुषस्याविकारतः ॥ न युक्तं साख्यशास्त्रेऽपि विकारेऽपि न युज्यते ॥ ४८ ॥ विकारे
पि पुरुषस्य त्वनित्यत्वप्रसंगान्न तादर्थ्यं प्रधानस्य युक्तमित्याह ॥ विकारेति ॥ ४९ ॥ प्रधान
पुरुषयोः संबंधाभावमुक्तं प्रपंचयति ॥ संबंधानुपपत्तेश्च प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ मिथो युक्त
तदर्थत्वं प्रधानस्याचितित्वतः ॥ ५० ॥ न हि पुरुषस्य निर्विकारस्य प्रकृत्या संगतिः संग
च्छते नापि प्रकृतेर्जडत्वाच्चिदेकभावेन पुरुषेणोदासीनस्वभावेन संबंधः सिध्यतीति तथा
च तयोर्मिथस्संबंधाभावान्नोपाधितापत्तिरित्यर्थः ॥ ५१ ॥ विकारत्वपुरुषस्याप्त्यव्य
नक्ति ॥ क्रियासत्तो विरमनाशित्वं ज्ञानमात्रे च पूर्ववत् ॥ यदि पुरुषस्यैको चित्क्रियासंघे

सा२

त्रि२

बा२

ततश्चास्य सत्क्रियावादिनां द्रष्टृत्वं क्षीरादिवदापद्येत ॥ नित्यश्च पुरुषोऽभ्युपगम्यते ॥ तेन
तस्य निर्विकारित्वमिति सर्वः ॥ न तु देहादिवत्पुरुषस्यापरा क्रिया न स्वीक्रियते ॥ किं तु ज्ञा-
नलक्षणैव क्रियाभ्युपगम्यते तत्राह ॥ ज्ञानेति ॥ यदि जन्यज्ञानत्वं पुरुषस्येष्टं तदाऽपू-
र्वैव द्रष्टृत्वं अजन्यज्ञानत्वेन न तादर्थ्यं प्रकृतेः सिध्यतीत्यर्थः ॥ यदि पुरुषत्वं वि- ग्राष४
ट५ नाऽपि प्रधानप्रवृत्तिरिष्यते तदा निर्निमित्तप्रधानप्रव्यापारस्य निर्मोक्षः प्रसज्येत
नै६ सदा व्यापारप्रसंगादित्याह ॥ निर्निमि[illegible]प्य निर्मोक्षाः प्रधानस्य प्रस[illegible]ज्यते ॥५०॥ न७
॥५०॥ सांख्यपक्षे बंधमोक्षव्यवस्थाभावेऽपि वैशेषिकादिपक्षे [illegible]व्यवस्थापपत्तिरित्याशंक्या ॥५०॥
ह ॥ न प्रकाशस्य प्रत्यक्षत्वं ज्ञाने नैवं सुखादयः ॥ एकनीडे सतो ग्राह्यग्राहाः स्युः कणादिव- द५
त्मनो ॥५१॥ यथा प्रत्यक्षत्वमग्निनिष्ठेन प्रकाशेन न प्रकाशस्य एकाश्रयत्वात् ग्राह्यग्राहके
त्वायोगात्तथात्मगताः सुखदुःखादयो न तज्ज्ञातेन ज्ञानेन ग्राह्या ॥ काणादादिमता
वितुमर्हति ॥ एकाश्रयत्वादेव ग्राह्यग्राहकत्वस्य तेषु दुर्घटत्वात्तस्मात्काणादादिमता-
नुसारिणां मतेऽपि कुतो बंधमोक्षव्यवस्था सिध्यतीत्यर्थः ॥५१॥ एकाश्रयत्वात् ज्ञा-
नसुखादीनां भास्यभासकत्वा[illegible]नुपपत्तिरित्युक्त्वायुगपत्ते

षामसंभवात् विभास्यभासकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः॥युगपद्व्यासमेतत्वात्सुखज्ञानयोर
ति॥मनोयोगैकहेतुत्वाद्ग्राह्यत्वं सुखस्य च॥५२॥मनोयोगस्यैककार्यप्रतिहेतुत्वादने
कगुणोत्पत्तिहेतुत्वानभ्युपगमात्सर्वसंयोगानामेककार्यस्य नष्टत्वात् युगपत्समवेत
त्वेन घटते नापि समवाये प्रमाणमस्ति ततो न ज्ञानेन सुखादयो ग्राह्या इत्यर्थः॥ घटत्वेन चात्मना सा
निरवयवत्वादात्ममनसोरिव मनसा सह संयोगः संयोगविभागवत्त्वे घटादिवद्विकारित्वम
नित्यत्वं च दुर्वारमापद्येतेत्यर्थः॥५३॥ यथा ज्ञानसुखयोर्युगपज्जन्माभावात् ग्राह्यग्राह
कत्वानुपपत्तिरित्युक्तं तत्र सुखादीनां विविलक्षणत्वादेकस्मिन्काले जन्मैव्यतेष
कस्यात्ममनःसंयोगस्यानेककार्योत्पत्तिहेतुत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात्॥ अतो न तेषामेकग्रा
हकत्वसिद्धिरित्युक्तिरित्याह॥ तथा ह्येषां तु भिन्नत्वाद्युगपज्जन्म नेष्यते॥ ज्ञानेन दुः
खादीनां ग्राह्यत्वमात्मत्वसमवेतत्वमेव तेषां ज्ञानेन ग्राह्यत्वं क्यज्ञानेन तेषां
विशेषविरत्रीनोभेदसिद्धिः॥ गुणानां समवेतत्वं ज्ञाने चेन्न विशेषणात्॥५५॥ गुण
देवविशेषयेत्ति॥ ज्ञानेनैव विशेष्यत्वात्॥ ज्ञानाप्यवं स्वरूपेण तथा॥ सुखज्ञानतेमये सेव
तवाज्ञानासवत्वेन॥५६॥ ज्ञानसंस्कार

व१

जनितस्मृतिविषयत्वादपि ज्ञानाप्यत्वं सुखादेर्वैवलव्यमित्याह ॥ स्मृतेरिति ॥ किं चैतन्मते
ज्ञानादेः स्वयंप्रकाशत्वादात्मसमवेतत्वमात्रेणानतसिद्धिरित्याह ॥ नवेति ॥५४॥
ज्ञानासुखादीनामात्मगुणत्वाभ्युपगमे मास्य सासकत्वानुपपत्तिरज्ञानं च तेषामा
त्मगुणत्वमात्मनो निर्विशेषत्वादित्याह ॥ सुखादिनेत्यमेवात्मनस्तैर्विकारतः ॥ सर्व
गतत्वेनाविकारित्वाद्विकारस्य च गुणत्वे ससंप्रतिपन्न हृष्टातोप्तावात्मनोयुपावत्वमि
त्यर्थः ॥ किं च गुणगुणिनोः प्रवर्तासत्त्वगीकारादात्मान्तरस्य मन [illegible] वात सुखैः प्रायः
कुतो न स्युः ॥ विशेषाभावात् अदृष्टादेरप्यात्मीयत्वासिद्धेर्नियामकाभावादित्याह ॥
कस्यचिदन्यस्य कस्मान्मनसो वा विशेषणतः ॥५५॥ किं च ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यं परैरिष्यते
तद्युक्तमित्याह ॥ स्यान्मालापरिशयो तुल्या नंच ह्योर्युतौ वलेत् ॥ अथैकस्मादेव संयोगात्
घटज्ञानं तज्ज्ञानं चेत्यन्तो मालायाः स्यादिति मन्यसे तर्हि मनःसंयुक्तात्मसमवायलक्षण
सामग्र्यास्तुल्यत्वात् तज्ज्ञानविषयं ज्ञानान्तरं तथैव स्याद्वृद्धज्ञानान्तराणि च तथैव स्युः ते सा
मग्र्यापि सत्त्वादित्याह ॥ युगपद्वापि चोत्पत्तिरप्यनपेतान्तरस्य ततो ॥५६॥ अनवस्था

पा४ ॥५१॥ सो६ ॥५१॥

तरत्वाच्च बंधो नात्मनि युज्यते ॥ एतश्च वैशेषिकादिकल्पना नयुक्तेत्याह ॥ अनवस्थेति ॥ नाशुद्धिश्चात्म सं-
गत्वादसंगो हीति च श्रुतेः ॥ ५७ ॥ आत्मनि परमार्थतो बंधाभावे नवसरमार्थतो मोक्षोपि नास्तीति व-
क्तुं च ग्राह ॥ ५७ ॥ इतश्च पारमार्थिकमात्मनि बंधादिकं न सिध्यतीत्याह ॥ स्वक्षेकागोचरे स्य-
स्व न लिप्यत इति श्रुतेः ॥ तेनापि तर्हि बंधमोक्षादिव्यवस्थानैवस्तु स्वेति साम्यमात्रं कले ॥ ए-
वं तर्हि न मोक्षोस्ति बंधाभावात्कथंचन ॥ ५८ ॥ बंधमोक्षापवादिका शास्त्रियाग्यं क्याह ॥
ग्राह्योनर्थक्यमेरस्यात्तबुद्धेर्वतिरिष्यते ॥ बंधमोक्षस्वतन्त्राज्ञः स यथोक्तोन चान्यथा
॥ ५९ ॥ मोहपरिकल्पितत्वात्तन्निवर्त्तने न ग्राह्य साफल्यं ग्रीब यन्नुत्तरमाह ॥ नेत्यादिना ॥
अज्ञानकल्पनामूलमित्यादिनाय थापर्वत्रात्मज्ञानं निबंधनो बंधस्त ज्ञानप्रयुक्त-
श्च मोक्षोपि तेन वैचासो बंधमोक्षस्वात्मस्वपगतत्वान्न परमार्थिको बंधमोक्षो नासंभवती-
त्याह ॥ स यथेति ॥ ६० ॥ अज्ञानमूलबुद्धिधर्मत्वात्सत्त्वोपाने धर्मिदात्मनीसक्तमुप-
पादयति ॥ बोधात्स ज्योतिषादीसाबोधमात्मनि मन्यते ॥ बुद्धिर्नान्यास्ति बोद्धेति सैषु प्रत्रां-
तिर्हियते ॥ ६१ ॥ चिदात्मा स्वात्मा सात्मानं बुद्ध्युक्तः स च ज्ञानकार्यं प्रतांसात्मा सां बुद्धिमविवे-

२

धिगता १

५१

५२

संसरतीत्यर्थः॥ ६०॥ बुद्धेर्बौद्धस्य प्रतीयमानत्वेऽस्वाभाविकत्वं किंनस्यादित्या
कादासत्वेन गतः संसरतीत्यर्थः॥ अविवेकोप्यनाद्योयं संसारो नो
त्रो स्यात्॥ बौद्धस्यात्मस्वरूपत्वान्नित्यत्वं तत्रापि चर्यते॥ अविवेकोऽप्यनाद्योयं संसारो नो
न्यरक्ष्यते॥ ६१॥ आत्मस्वरूपस्यैव बोधस्य विवेकाद्युद्भवव्यासक्त्वरयमविवेकः
सादिरनादिर्वेति विकल्पयामास॥ अविवेकोपीति॥ अथ अस्मात्मज्ञानेन तस्यैव निवृत्ति
र्नसंसारस्य सातत्रो स्यात्॥ संसार इति॥ ६२॥ बंधस्याज्ञानात्मकत्वे फलितमाह॥
मोक्षस्य बौद्धस्यान्योन्यास्य नुपपत्तिनः॥ ज्ञानात् ज्ञाननिर्वृत्या तत्को
र्वस्य बंधस्य ध्वस्तिरेव मुक्तिरन्यो मोक्षो नयुज्यते॥ अस्य मोक्षस्यानुपप
नैवम् कौटि स्पर्शः॥ येषांपुनर्बौद्धादीनां स्वल्पसारन्यवस्तु प्राप्तिर्मोक्षोऽभ्युपगम्यते तेनो
पवमोक्षो विवादिभिः घतः॥ स्वरूपस्यान्यसाधनेन अवस्थानायोगात्स्वरूपनाशो युज्यते
फलितो भावादित्याह॥ येषां व स्वपरा प्राप्तिर्मोक्षो नाम अस्तुते मतः॥ ६३॥ माफल्यं स्व
[illegible] निर्मोक्षावस्थायां तेरापतिः स्यादित्यात्रो स्यात्॥ अवस्थातरमप्येवमविकारा

॥५२॥

२५

वी

५२।

२५

नुयुज्यते॥ आत्मनो विकाराभावस्यासिद्धिं शंकित्वाह॥ विकारित्वयनित्वं स्यात्ततो ना
शाघटादिवत्॥६३॥ विरातसिद्धांतात्त्वाबंधस्य मोक्षस्य तदुभयसाधनस्यात्मस्व
रूपस्य च कैवल्यनोः ■ श्रुतिन्यायानुभवनिरुद्धाद्वितत्त्वमसासामानाधिकेरार्दत्यो
न प्रभवंती स्याह॥ तस्माद्दोतिरतोन्यादिबंधमोक्षादिकल्पनाः॥ तेषां पुनरेतौः कल्प
नानाद्वैत्योः स्युरित्येताद्व्याह॥ सारव्यकाणादबौद्धानां मिमांसाहितकल्पनाः॥
॥६४॥ एतेषां कल्पनाः सर्वाः प्रातिर्हितिपर्वेणा संबंधः॥६५॥ तासां प्रतीतिं सदैव
प्रमाणयुक्तिविरुद्धानामनाद्वैतेन्यसंफलितमाह॥ शास्त्रयुक्तिविरोधात्तासां नाद्वैते
व्याः कदाचन॥ तासु युक्तिविरोधमेव स्फारयति॥ आक्ष्यते आलद्यादव्लरोषास्तासां
सहस्रशः॥६६॥ इत्थं सांख्यादिकल्पनानाद्वैत्याद्व्याह॥ अतिनिरोपपत्ते श्व
पान्यतोन्यानि चेत्यतः॥ यान्यतोन्यानि शास्त्राणि पृथिव्यां विविधानि वै॥ शोक
नीयानि विद्वद्भिर्धर्मशुद्धिमभीप्सुभिः॥ यावेदबाह्या स्मृतयो याश्च काश्च कुदृ

रूपः॥ सर्वास्ता निष्फलाः प्रेयात्मा निष्ठाहिताः स्मृताः॥ इत्यादिनिंदावचनाद्रूपिय
योक्तकल्पनानामनारत्तैर्व्यते सर्वथाः॥ यस्मादेवं द्वैतकल्पना निंदितास्तस्माद्
द्वैतशास्त्रादन्यशास्त्रोक्तीस्यक्वाद्यां बुद्धिं विवेकाय मुमुक्षुः संततं कुर्यादित्यो
हः॥ सकलोह्यन्यशास्त्रोक्तीमेतीं कुर्याद्दृढां बुधः॥ ६६॥ कथमतिं कुर्यात्कुत्र चेत्य
पेक्षायामाह॥ सुखासनस्थी पुरस्तात्सहितः सर्वं मनोजिवं॥ वेदांतस्येवतत्सार्थं व्याख्यस्या

॥५३॥

पिमनेतथा॥ ६७॥ उक्तं परपक्षनिराकरणं समयोजनं संक्षिप्य कथयति॥ इति
प्रणुग्धोहयवाद्वैतकल्पनानिरासमेवाद्राक्षतथाहियुक्तितः॥ अपेतशोकाः परबाहतः
स्थिरा मुमुक्षबोधानपथस्युरिष्यतः॥ ६८॥ ब्रह्मात्मज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थसा
धनत्वेऽप्यतितीयस्वरूपानुवादपूर्वकं दर्शयन्मुमुक्षणान्तं निष्ठत्वमावश्य
कमिति दर्शयति॥ स्वसाक्षिकज्ञानमतीव निर्मलं विकल्पनाभ्यो विपरीतमद्वयं॥
अवाप्य सम्यग्यदि निश्चितो भवेन्निरन्तयोनिर्हत्तिमेति शाश्वती॥ ६९॥

(१३)

इदानीमुक्तज्ञानाधिकारिणं संक्षिप्योपन्यस्यति ॥ इदं रहस्यं परमं पुरायणं च पेतदोषेर
भिमानवर्जिते ॥ समीक्ष्य कार्यमिति राजेव सदा न तेलवहेच्छा द्धर्ममतिर्हि कृतज्ञ ॥ ७० ॥
एवमतियत्नलभ्येन ज्ञानेन किं फलं प्राप्यते तत्राह ॥ अनेकजन्मांतरसंचितैर्नरो विमु
च्यते ज्ञाननिमित्तपातकैः ॥ इदं विदित्वा परमं च पावनं लिप्यते व्योमवदेव कर्मभिः ॥ ७१ ॥
यथोक्तज्ञानमाचार्येण कस्मै दातव्यमित्यपेक्षायामाह ॥ प्रशांतचित्ताय जितेंद्रियाय प्रक्षीण
दोषाय यथोक्तकारिणे ॥ गुणान्विताया अनुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे ॥ ७२ ॥
सर्वदेति दीर्घकालत्वं सततमिति नैरंतर्यमुच्यते ॥ तत्रेदं यथायोग्यं संबध्यते ॥ ७२ ॥
यथोक्ताधिकारी गुरुणा श्रावितं तत्समस्यादिवाक्यः सन्नेकं ब्रह्मस्थानमवगच्छति ॥ किं
वा फलं प्राप्नोतीत्यपेक्षायामुक्तमेव संक्षिप्याह ॥ परस्य देहे न यथाभिमानिता परस्य तद्वत्
परमार्थमीक्षते च ॥ इदं हि विज्ञानमतीवनिर्मलं संप्राप्य मुक्तोऽघभवे च सर्वतः ॥ ७३ ॥
न हि स्वदत्तस्यान्यदेहे यथाममाहंभावो भवति तथा परमार्थमहं ब्रह्मेति ब्रह्मा सर्वं
विज्ञानयतद्वत्स्वदेहेऽपि सर्वानर्थरहितो निःस्पृहो नातीव सर्पः ॥ ७३ ॥ किं मिति यत्नेन हि ष्य

न ४

परिस्फुटं क्रियते यस्मै कस्मै चिदुपस्थिताय करुणावता गुरुणा विद्यादातव्येत्याशंक्या
ह ।। न हि रुग्णो भैषज्यं कर्तुमस्ति कश्चन स्वरूपलाभ सहतो हि नान्यतः ।। न देयमेतद्दास्वि
शान्यतो धिक स्वस्वरूपलाभस्य परिक्ष्यपत्नतः ।। ७४ ।। स्वस्वरूपं ब्रह्मात्मस्वलक्षणालक्ष्य
ते येन तद्ब्रह्मात्मज्ञानं स्वरूपलाभं ततो वक्ष्यमाणोक्तसाधनस्य मुमुक्षोः श्राविनतत्व
मस्यादिवाक्यस्य पदार्थविवेकतो निर्विचिकित्सं समहं ब्रह्मेति साक्षात्कारस्वरूपज्ञान
।।५४।। वान्याद्भूत् सन्नेमोक्षकारणमितिसिद्धं ।। ७४ ।। ।। इति पार्थिव प्रकरण बोधषा ।। १६ ।। ।।५४।।
परपक्ष प्रति संपन्नस्य नोत्तो नोनं मोक्षसाधनं स्वपक्षानुरा चेनापि व्यक्तीकर्तुं प्रक
रणांतरमारभमाणो देवता मत्ते: ज्ञोनप्रासावतरंगसा चेन तद्योतनेनु प्रकरणार्थं
सूचयति ।। आत्मा ज्ञेयः परो ह्यात्मा यस्मादन्यं न विद्यते ।। सर्वज्ञः सर्वहकु शुद्धस्त
स्मे ज्ञेयात्मनेनमः ।। १ ।। नन्वात्मनो ज्ञेयत्वं घटादेरिव न विद्यते । ज्ञातुरन्यस्याभावा
दित्याशंक्य घटादेरूपादिमत्त्वेन चक्षुरादि ग्राह्यत्ववदात्मनो रूपादिराहित्यान्न
चक्षुरादिसापेक्षत्वमिति विविक्षत्वाह ।। परो हीति ।। तस्य स्वप्रकाशत्वं चक्षुरा

भामतेयत्ति १

द्विविषयत्वं चोक्तं ॥ अद्वितीयत्वमाह ॥ यस्मादिति ॥ तस्यैव सामान्यविशेषाभ्यां सर्वत्रा
प्रतिबद्धज्ञानत्वेन तदस्य स्वरूपं दर्शयति ॥ सर्वेद्य इति ॥ तर्हि सर्वसंबंधाद् शुद्धिः स्या
स्यत इत्यत आह ॥ शुद्ध इति ॥ ज्ञेयासक्तं शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं ॥ गुरुरूपमेके रपि रवतापेत्तो
रविज्ञानाप्रासाविततरंग साधनवेदनीयिनं गुरुरूपं परां प्रणमति ॥ एतस्य प्रमाणाद्वै
दीपस्तैः प्रकाश्यते ॥ ब्रह्मवेदरहस्यैस्तैः स्तोत्रैः संप्रणतोस्म्यहं ॥ २ ॥ सामान्येनाचा
र्यपरंपरां नमस्कारं कृत्वा विशेषेण स्वगुरुं नाम नमस्कार एवं कं मुहुः प्रतिज्ञां करोति
यद्वा वसुमती शुद्धसंपत्ता प्रणवध्वांतकल्मषः ॥ प्रणम्यतान्गुरुं स वक्ष्ये ब्रह्मविद्यावि
निश्चयं ॥ अथ किमर्थं ब्रह्मविद्यादिनिश्चयो वक्ष्यते तत्राह ॥ आत्मलोभात्परं
नान्यो लोभः कश्चन विद्यते ॥ आत्मलाभस्य मा मा नित्यत्वं सूचयति ॥
यद्यथा विद्वान्वाराश्च स्मात्तो [illegible] स्थापितयाः क्रियाः ॥ [illegible] ॥ श्रुतयः स्मृतयो
यस्मादात्मज्ञानेन पापपर्वस्यंतित [illegible] क्रियाः ॥

नू५गु४

186

क्रियमाणाः चित्तमुद्धिहरात्तत्रैव निष्ठां प्राप्नुवन्तीत्याह ॥ अपि विति ॥ ५४ ॥ पु
त्रादिन्यामत्रादास्सन्लोपस्य परत्वेपि पुत्रादिपदेस्यागेन आसन्लोपोपाया आ
यणामपुक्ते तस्याप्यासमस्तु स्वरे तुल्यादि सा मध्यन्त्याह ॥ आमो यो पिदि यो लो
पः सुखायत्वा विपर्ययः ॥ यो पितुत्रादेरर्थस्य लोपः स्यार्थे सन् सर्वेरासने: सुखाय
ष्यते सकरा चिद्विपर्ययो विपरीतो भवति। पुत्रासेरवकरा विदुःखरेतुबदर्थानादिस्यर्थः।) आ

॥५५॥ सन्लोपस्य लोपात्तरापस्याणरलमुत्त स्फोरयति॥ आसन्लोपः परः प्रोक्तो नित्यत्वाद् ॥५५॥

व५ हलवेदिन्ति: ॥५॥ तस्य नित्यत्वं कुतो गम्यते तत्राह ॥ स्वयं लब्धस्वभावत्वाल्लोपस्तस्य न वी
क्ष्यते ॥ पुत्रादिलोपस्य साधनाधीनत्वेन अनित्यत्वविशेषमाह ॥ अन्यापेक्षस्तु
यो लोपः सोन्यद्दृष्टिसमुद्भवः ॥ ५६ ॥ अन्यदृष्टिसमुद्भवत्वान्नित्यः पुत्रादिलोपः
तर्हि कासावन्यदृष्टिस्तत्राह ॥ अदृष्टिस्त्वविद्यास्यात्तन्नाशो मोक्षउच्यते ऽत्र ले
सपो मोक्षः ज्ञान मतरेणा वे मणो व स्यादिति चेन्नेत्याह ॥ ज्ञानेनैव तु सा पीस्या

न्यौ २

द्विरोधित्वान्न कर्मणा ॥ ७ ॥ ज्ञानेन अज्ञानस्य सकार्यस्य विरोधित्वात्तन्निवृत्तिलक्षणो मोक्षस्ते
नैव भवति न कर्मणा कर्मज्ञानयोर्विरोधाभावादित्यर्थः ॥ ७ ॥ कर्मणा सकार्याविद्यानिवृत्ति
रूपो मोक्षो विरोधाभावान्न साध्यः ॥ ॥ तथापि स्वर्गादिवन्मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वं स्यादि
त्याशंक्याह ॥ कर्मकार्यस्त्वनित्यः स्यादविद्याकामकर्मरेणाः ॥ न मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वं
किंतु ज्ञानैकलभ्यत्वमित्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह ॥ प्रमाणं वेद एवात्र ज्ञानस्याधिगमे स्मृ
तः ॥ ८ ॥ ज्ञानैकार्थपरत्वात्तु वाक्यमेकं ततो विदुः ॥ कर्मणो निःसफलत्वं ज्ञानस्य च मोक्ष
फलत्वमित्यस्यार्थस्याधिगमे प्रमाणं ॥ तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते ॥ ब्रह्मविदा
प्नोति परमित्यादिवेद एव न वलो विद्वद्भिः स्मृतः ॥ ८ ॥ ननु तत्त्वयनविस्पष्टालस्य वेदस्य
परमपुरुषार्थसाधनज्ञानैकपरत्वात्तु वेदस्यैकमेकं वाक्यं प्रमाणिका विदुरित्यर्थः ॥ किंत
र्हि तेन ज्ञानेन ज्ञेयमित्याशंक्याह ॥ एकत्वं ज्ञानसन्नो ज्ञेयं वाक्यार्थप्रतिपत्तितः ॥ १० ॥
सर्ववेदज्ञानेमिस्य वेदान्तवाक्यार्थप्रतिपत्तिद्वारेणात्मनो ब्रह्मैकत्वं विज्ञेयमित्यर्थः ॥ १० ॥
मन्वात्मनो ब्रह्मणा सहैकत्वमयुक्तं ॥ अपापापायत्वादेरागमादर्शनादावागमादित्याशं

नू२ न२

क्याह॥वाच्यभेदास्तु नरेऽरऽन् कल्प्यो वाच्यो हि लक्ष्यते॥ तद्भेदापर्यायवाचकशब्दभेदो वाच्यो
पस्थितोऽस्य चाकल्प्यते नाप्योपि चार्थोपि न्न॥ श्रुतिरपर्यायशब्दभेदश्रवणादेव कल्प्यते
तथा चान्योन्याश्रयादपि वाक्कल्पितस्य वाच्यवाचकभेदस्य नाद्वितीयब्रह्मासि विरोधि
तेऽस्येव॥ तत्रयं वाद्दं नामरूपकर्मे यादिषु ये वा मातिरिक्तं त्रयं प्रोक्तं तत्तेन कृतमेवेद
र्येऽस्या दिति शंकिते॥ त्रयं नैव तत्ततः प्रोक्तरूपं नाम च कर्म च॥१०॥ असदेतत्त्रयं तस्मा
दन्योन्येनैव कल्पितं॥ प्रागुक्तादन्योन्याश्रयत्वदोषादन्योन्यापेक्षया समीहितमेत
त्रयं न प्रमाणं तु शक्यं किंतु लोकप्रसिद्धं मिथ्याभूतमन्यघातेनेन बोद्धं तद्विरोधीति तित्सिद्धा
त वाद्यारे॥ असदिति॥ अन्योन्यापेक्षयाह एतस्य कल्पितत्वे दृष्टान्तमाह॥ हेतावपीय
■ पाशब्दाच्युतोऽन्यबुधिया बहिः॥११॥ यथाहीं शारदं वर्णभेदस्सरुस्वाक्ष्वाकारः॥
शब्दादेवच्युतोऽन्यलबुध्याद्ब्यादौ निषिद्धो मिथ्याकल्प्यते न हि शब्दो बुद्धिस्थ
स्याकारविशेषस्येपीसाराद्वन्यतबुधिया हरतास्य सत्यस्वसत्तीस्वर्वः॥११॥ १५॥

॥५६॥ नू२

म१

कं ३

दृष्टांतोत्तरेणाद्राष्टीति कः स्वप्नं पश्यति॥ दृष्टं चापि यथारूपं बुद्धेः शाश्वतात्मनो॥ एवमेतज्जगत्सर्वं
ज्ञानबुद्धिप्रकल्पितं॥१२॥ यथा च पित्तिपरादोषेण तारूपे दृष्टं बुद्धेः क्षिप्तं सद्धि द्वारागस्य शुद्ध
व्यवहारायसमर्थः स्वभवति एवमेव सर्वं जगन्नामारूप कार्मे संघात बु[illegible]द्धो मिथ्या
ज्ञानेन परिकल्पितं रज्जुसर्पादिवन्मिथ्या एवेत्यर्थः॥१२॥ जगतो मिथ्यात्वे पर्वलित
माह॥ असदेतत्ततो युक्तं संविन्मात्रं न कल्पितं॥ सर्वं जगत्कल्पितं चेत्तर्हि शून्यवादः स्यादेतमेव
चिन्मात्रं स्यात्मनः सर्वकल्पनास्पदत्वेन कल्पितत्वादियात॥ संविदिति॥ वेदान्ताचार्यैर्दरात्मस्व
तिपत्तिहेतुत्वात्कल्पितत्वमाशंक्योक्तं॥ वस्त्वापि सर्वं बाह्याद्वैद्याचान्यस्तु कल्पितः॥१३॥ आ
त्मैवाविद्यायामाश्रयाचार्यैर्दरूपेण स्वप्नानाविधितिहेतुत्वं प्रतिप[illegible]घुतेव[illegible]चलो विकल्पैर्दृश्यं
वो सेवत व्यतिरिक्तस्तु कल्पितो मिथ्येवेत्यर्थः॥१३॥ कथं पुनरात्मैवाधीवेदा वेद्यं च सा त्रा
न्स्वप्नदृष्टांतेन साधयति॥ येनैवेत्ति सवेदं स्याद्भवेत सर्वं तु मायया॥ येन पश्यति तच्च
क्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते॥१४॥ येन स्वप्नगतो वक्ति सा वाग्घ्राणं तथैव च॥ रसनं स्पर्शनं चैव

अ ६

वमनश्चान्यत्तथेंद्रियं ॥१५॥ कथमेकरूपं ज्ञानमनेकधा वेदादिरूपेण भिद्यते तत्राह ॥ कल्पितोपा
धिभिरेवैतन्निजं ज्ञानमनेकधा ॥ स्वप्नेपार्थिव ज्ञातकमेवं चैतन्यमनेकधा ॥ भिन्नमिव तत्र दृष्टां
तमाह ॥ आधिभेदाद्यथा क्षेत्रे मणेरनेकस्य जायते ॥१६॥ तथा ज्ञानस्यापीति शेषः ॥१६॥ एवं स्वमाने
निर्भेदस्य ज्ञानस्यमपरिवाविभाकल्पितोपाधिभेदाद्भेद एवं व्यवहारास्पदत्वमुक्तो जाग
रितेपि ज्ञानस्य सर्वव्यवहारास्पदत्वमुपपन्नमिति दृष्टांतिकमाह ॥ जाग्रतश्च तथा
भेदो ज्ञानस्यास्य विकल्पितः ॥ कथं भेदस्य विकल्पितत्वं तत्राह ॥ बुद्धिस्थव्याकरोत्य
र्थं कर्तात्मव्याघ्रवत्क्रियः ॥१७॥ आ मोक्षकत्वं ज्ञानकर्तृको बुद्धिपरिकल्पितत्वं
विवेकादनेकत्वप्रपंचे स्वात्मनि कल्पयतीत्यर्थः ॥१७॥ स्वमुद्दिश्य तेनोक्तमर्थं निगमयति ॥
स्वमेव बहुस्ये बोधे चेबहिः स्वांतस्तथैव च ॥ बाह्यमभ्यंतरं चसर्वं अन्योन्यापेक्षया कल्पितमि
त्येतद् दृष्टांतरूपेण दर्शयति ॥ आलेख्याध्ययने यद्वत्तद्वदन्योन्यधियोभवेत् ॥१८॥ यथा
लेख्यान्यक्षराणि तेषामध्ययनं ततश्चालेख्यनमित्येवं सर्वेषां नामरूपनामवर्णानां
लेखनाद्यसंभवात् ॥ तथा च तत्र तत्र हि स्वान्योन्यधियो भवेत्

मिथ्यैव नाहं हर्त्तुं हन्तुं द्रोनिरघातिः ॥ बुद्धौ च वासनामयं स्थितं ततो बहिरूपाय व्यवहारायमसा
रयत्स न्योन्यापेक्षत्वेन वस्तुत्वायोगाद् तं मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ १०॥ तदेव स्पष्टयति ॥
परस्परकल्पये महूतं कामः सन्यपाकेतुः ॥ यत्कामस्तत्क्रतुर्भवतीत्युक्तं यत्तेनापद्यते ॥ अपी
अभिलाषमात्रं कामः केतुरस्य वसौ योत्तरकालमेव गृहीत्तिर्हेतुरिति विशेषः ॥ ततसं
स्कारद्वारा पुनर्भेदविकल्पनं एवमन्योन्य धियोर्हेतुहेतुफलात्मनः संसारस्येत्यर्थः ॥ ११॥
अन्योन्यापेक्षयासंसारस्य हेतुफलितमाह ॥ अविद्याप्रभवं सर्वं असत्तस्मादि
दं जगत् ॥ तस्मादिदं यच्चित्तं प्रत्येति ॥ तद्दुनाह दृश्यते यस्मात्सुषुप्तेनं च दृश्यते ॥ १२ ॥ अप
याविद्यानिमित्तमनिर्वाच्यं जगदुच्यते ॥ न हि जगद्धेतुरविद्याकोहरूपी कोहरूपी च विद्यात
निवृत्तिहेतुः वेन वा तयोर्गम्यत्वं तत्राह ॥ विद्याविद्ये श्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्यधियोर्न हि नः ॥
४२ यस्मादेकत्वाभिमानरूपे यास्मिन्नेवान्यत्वबुद्धिरविद्या संसारहेतुरन्यथा ॥ विद्यातु प्रलास
नोरेकत्वबुद्धिः स्वतोऽप्रासाप्रमापामपक्षते ॥ तस्मात्सान कोऽप्यवरणादिहोरपात्तमस्या

श्री गु२

दिसुश्यातात्पर्येण मुसाद्यतस्स्यात्॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रे विद्या विधीयते॥२१॥ शास्त्रे
सर्वप्रयत्नेन विद्या चेन्मुमुक्षुणा यद्येतत्तर्हि किमिति न मुमुक्षुस्तत्संपद्यते चित्तशुद्ध्यभावादि
त्यभिप्रेत्य कर्तव्या चित्तशुद्धिरित्याह॥ चित्ते शारद्बिंदुस्माच्छुद्धे विद्या प्रकाशते। तर्हि
कैरुपायैश्चित्तशोधनियत आह॥ यमैर्नियमैः स्वनियमैस्तपोभिस्तस्य शोधनं॥२२॥ अहिंसाब्र
ह्मचर्यादयो यमाः॥ तपः ज्ञानेन स्वाध्यायादयो नियमाः॥२३॥ तपोभिरित्यादि॥ अयं चेयति॥
ज्ञासीरादीत पञ्चयोर्हि हि मुमुक्षुतमं॥ तदेव तपोनिवसितं निश्चरयति॥ मन आदि
समाधानेन तन्नेदरूपविशेषणं॥२४॥ यमनियमादिभिरुपायैः श्रवणादिभिः स्वसंस्कृत
चित्तावस्थात्रयात्तेसास्विषां विविच्य ब्रह्मत्वेन वास्योऽज्ञानीयादित्याह॥ रूपं जागरित
विद्यास्वप्नस्वप्नं तरेवतु॥ सुषुप्तसंज्ञं तद्भावं चैव मात्मानं परं पदं॥२५॥ अवस्थात्र
यहेतोरात्मनः स्वस्वरूपेणादिलक्षणे जस्तत्त्वसंयुक्तमित्याह॥ न्यनात्मनोऽवस्थात्रय
हेतुत्वमित्याह॥ सुषुप्त्याख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोः॥ आत्मत्वे हि सति बीजे

॥५८॥

मुक्तिरित्याशंक्याह ॥ स्वात्मबोधप्रबुद्धस्याद्वीजं राधं यथापूर्वं ॥२५॥ अप्येवमनुसादृं
स्यादित्यर्थः ॥२५॥ सुषुप्तस्य तमसो दाहेपि स्वप्नजागरितयोर्दर्शनप्रयोगे व्यतनः स्या
दित्याशंक्याह ॥ तदेवैकं विधाज्ञेयं मायाबीजं पुनः क्रमात् ॥ तदेकमेव मायाख्यं बीजं जाग
रितविश्ववैश्वानरस्वप्नतैजसहिरण्यगर्भसमनासुषुप्तप्राज्ञाव्याकृतप्रकारेण चत्रि
धाविधि ॥ गतं ॥ तत्पुनः श्रवणाद्यनुष्ठानक्रमेण समुत्पन्नाद्वाक्यादेव ब्रह्मात्मसाक्षात्कारात्
द्दीपितोन्यावर्तते ॥ तथा च तमसो दाहातिरेकेण स्वप्नादिदेहप्रयोगे नयनो न क्रियते स्वभावादि
स्तमोमात्रात्वात्तन्निवृत्तौ निवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ यथोक्तस्य तमसो स्वातंत्र्यादप्रोक्षितमाश्रय
दर्शयति ॥ मायोपादानभूतानां विकारोपि न तु चैकोऽज्ञलाकेवलः ॥२६॥ कृत्स्नस्य द्वितीयस्यासंगस्या
आ॥४ त्मनस्तदाश्रयत्वं कथमित्याशंक्याह ॥ अविकारोपीति ॥ आत्मस्वभावालोचनयातत्त्वतमसो
ऽसंसर्गोपि तमः स्वभावालोचनायां तस्यासांतिर्यांतरासावात् तत्रैव तस्याश्रितत्वं कुर
स्याद्वितीयाप्यासातमः संबंधादेव सच लोकेनवबोध्यते ॥ तत्तसात्रस्य सलिलसंब

रिक्षा ॥ २

घटादिव्यवहारेतो ब्रह्मैवैक मनाघनिर्वाच्यामायानां संबंधारन्यथा भातीसर्पवैः॥२६॥उक्तमेवह
दृष्टांतदार्ष्टांतिकरूपेण प्रपंचयति॥बीजं चैवयथाभिन्नं प्राणस्वप्नादिभिस्तथा॥स्वप्नज्ञा
नतरुस्मशरीरघृतद्दृशस्माज्जलेद्दुवत्॥२७॥यथैकमेवाविघातपंचीजमव्याहतेहिरण्यग
र्भविराडात्मस्वरूपाचित्रभिन्नतयाहिरण्यगर्भादिदेहेषुचिदाभासोभिन्नस्तद्वदिवे
कारात्माभिन्नसाक्षीतद्वदेवभिन्नोलक्ष्यते॥यथानानाविधेषुसलिलेषुप्रतिबिंबितचंद्रमं
डलेभिन्नमुपलक्ष्यते नचैवस्थूलसूक्ष्मदेहेषु मोहकल्पितेषु चिदाभाससर्वदात्मो
पितदविविक्तोभिन्नोभातीसर्पवैः॥२७॥नश्वासनोमायाकल्पितेषुप्राणादिषुव्याहतेचे
तस्यव्यापारवत्त्वमपितद्देहस्यादिस्याद्यस्यदृष्टांतेननिरस्यति॥मायारक्षितनमारुह
मायाध्यक्षकोयथाप्रकैरा॥अगघस्तिहद्देवालाप्राणस्वप्नादिगोचलः॥२८॥प्राणा
दिसंबंधमगीदेसोकासोपिवस्तुतोनास्तीसाहि॥नरूस्तिनितदारूढोमायायाव्यन्यो
यथास्थितः॥नप्राणादिर्ननद्धृत्वातथाह्यैन्यैहशिः॥२९॥परमात्मस्वरूपोसमनोपि

सदा१

मायासंबंधोपरिहार्यः स्यादित्याशंक्याह ॥ अबद्धं चक्षुषो नास्ति मायायामायाविनोपि वा ॥ बद्धा
स्यस्यैव सा मायामायाप्रयेवनतोस्येवत ॥३०॥ लोके लोकवद् प्रतिबद्धदृष्टेर्नोस्ति मायार्दशनं मायो
विनोर्दर्शने सत्यपि अवस्तुत्वनिश्चयान्न तत्कृतो मयादिर्भवति ॥ किंतु बद्धस्यैव सा तत्स्यादिमाया
सासतो सत्यतया रूपे विषादादिहेतुत्वेन निक्षिप्यते ॥ मायावेनालसमो नाल बद्धे [illegible] तो प्रसक्तो स्मीति
ज्ञाना ॥ इहहानमायाचैवमायातत्कार्यं बंधविनिर्मुक्तः स्यादित्यर्थः ॥३०॥ साक्षाद्दृष्टा
त्मसाक्षात्कारे मोक्षो विमायातत्कार्ये बंधविनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः श्रुतिसिद्धः अद्वयः स्यादित्याह ॥
साक्षादेव स विज्ञेयः साक्षाद्ब्रह्मेति च श्रुतेः ॥ भिद्यते हृदयग्रंथिरित्यादिश्रुतेः ॥३१॥ यत्साक्षा
दपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतर इति श्रुतेः ॥ अपरोक्षमेव ब्रह्मानपेक्ष्यार्थतत्त्वदेव बंधमोक्षः भिद्य
ते हृदयग्रंथिरित्यादिश्रुतिः ॥ नातः ॥ इत्युच्चेदेवेदिस्य प्रसक्त्यस्मस्तिनचेदिहावेदीन्महती वि
नष्टिरित्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः ॥३१॥ साक्षात्कारोत्मनि विज्ञानं मुक्तमाक्षिपति ॥ अत्र प्रादित्वतो
नो स्पष्टहणं चेंद्रिये संवृत ॥ सुखादिष्वस्त्वया चान्यता बुद्ध्यावापि न रूपं स्मरेत् ॥३२॥ न त
म स्यादिवाक्यार्थ रूपबुद्धिष्टत्तो प्रतिबिंबितं परमात्मा स्वतो परोक्षः स्फुरति इंद्रियको वा

स॰४

॥ हं॥

मावेपीतिपरिहरति॥ अहंद्रूयोपियद्यौरात्स्वंदेविंयंयथांमस्ति॥ सर्वमेपीतथेवात्माकुम्भावे
वसुगत्वेते॥३३॥ उक्तोबोधोगच्छेतेवेत्तदमुः स्यादिसा॥ ओस्यह ष्ठोतेनन्विराचवैरे॥ मानो
विंवयथाचोष्णप्तजनेहह्वंनचोमस्तः॥ तुदौवोचौनतेऊ मस्तपैवस्यादिघर्मतः॥३४॥
विघर्मेत्वबुद्धेदृष्टत्वां॥३७॥ नप्तेवलेआस्त्रीयबुद्धावेवविशुद्धचिद्धातुः परमात्मापरि
स्फुरतिकिंतुलौकिकीघपीबुद्धिबृत्तिषुआत्मास्वतोयरोक्षः साक्षितयास्फुरतीसा
ला॥ चस्वस्तुलोचियावृत्तिपीतांपरस्यवेन्नुसहकु॥ हृष्टदृष्टोसवेहसास्तुतेः श्रुतातत
यासुतेः॥३५॥ नहेहेदृष्टारपहवेःनसुतेःस्मोतारसुपुर्यादिसादिसुतिरन्वोनुकू
लतिरस्येयति॥ तपोति॥३५॥ किंवलामिनसोहत्तिपरस्य मंतामतेरहस्तेः॥ विज्ञाता
लुस्वशोक्तेर्वा तपा रणस्वात्मनीसनः॥३६॥ किंवलामिसादानचापि सर्वत्रश्रुतिरवि
रुद्धेदाहृतेर्व्यो अलुसहस्कमलुसद्य जित्ते मिसत्र [illegible] प्रमाणमाहु॥ तथाशाह्यादि
ति॥३६॥ तस्यस्वतोपरास्पस्यानिकारिखमिवशष्टेनसिद्धं अत्रैस्तेनोस्तेनोप

॥ हं॥

वति। अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेति श्रुतेश्च शुद्धत्वं सिद्धमिति भावः॥ ध्यायतीव
विकारित्वं तैः लेलायतीति श्रुतिः॥ अत्र स्तेनेति श्रुत्यैवैतत्याख्यातं तस्य तेः॥ ३७॥ ननु
सुषुप्ते लोपाभावात् जागरितस्वप्नयोस्तत्सद्भावादात्मा विक्रियी स्यादिति न्यायेन॥ तस्य
लोपासु सुषुप्तेस्तत्त्वबोधो घटविकारत्वात्॥ ज्ञेयस्यैव विशेषस्तु यत्र वेति श्रुतिमतः॥ ३८॥
बोधशब्दे नावस्थात्रयमुच्यते। तत्राप्यात्मनो ऽसत्त्वे तु रविकारतेति॥ ननु सु

षुप्ते नाशोऽविशेषमिति परामर्शो बोधे च जाग्रतो भीषणानुभवस्तत्कथमवस्थात्र
य निर्विशेषचिद्रूपत्वे साक्षी स्यादिति॥ ज्ञेयस्येति॥ सुषुप्तेऽपि तस्य ज्ञानातिरिक्तस्या
सत्त्वमवस्थाद्वये तु तस्य सत्त्वेऽपि सत्त्वं नियामिकमात्र॥ यत्र वेति॥ ३८॥ यद्वत्सा
सनः स्वलोपरी सर्वे नि विकारित्वं च तदिदानीं स्पष्टयति॥ व्यवच्छानादि पारो द्दयंलोय
दृष्टेरन्यासनाः॥ दृष्टेरात्मस्वरूपत्वात्स्वयं प्रसत्तत्सम्भूतं॥ आदीय स्मात्परो न दृष्टि
रूपं पंस्वग्रहत्तत्स्मात्त्र परमार्थतस्तत्त्वमात्रेषु राहिरि बोन्यज्ञानापेक्षा स्वी सातिनहि

२४ न्य

दीपांतरापेक्षा यद्वद्दीपप्रकाशने॥ बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्न बोधोऽन्यस्त्वेष्यते॥४०॥ एवम
परोक्षत्वमात्मनो विरुद्धं तस्याविकारित्वे विकारी कुर्वन्नितिविशेषत्वमाह॥ विषयित्वे
विकारित्वेनानात्मत्वान्न तीष्यते॥ न हेयो नाप्युपादेय आत्मा नान्येन वा ततः॥४१॥ स
-शुद्धतोऽस्यनिर्विकारित्वं नैकपातो मेहि दृश्यनात्वान्न हेयस्य चर्मानुष्ठानसिद्धिरिसात्म
नयामोनानेस्यायामेवमितिरनुष्ठानं चैवनह्मोनान्वस्यायामित्याह॥ सबाह्याभ्यंतरो
जीर्णो जन्ममृत्युजरातिगः॥ अहमात्मेति यो वेत्ति कुतो न्वेव बिभेति सः॥४२॥ आ
त्मनो वियावन्नीवादिश्रुतिचोदितान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि सति स्याद्व्यासमा
गानैतच्छिये: कर्मेव विलादेरपोहनात्॥ पूतस्य ब्रह्मलोकरूपस्य विधिबोधनं प्रतिपा
दनेन तस्मात्पूर्वमेवाग्निहोत्रादिकर्मप्र्वैब्रह्मात्मज्ञानेनेन कर्मानुष्ठानप्रयोजनं स्य
वर्षिल्वमा स्वप्निसादेरानिमाने स्यापास्तब्रादिस्पर्शः॥ अपि कामादिपोवर्णेस्या
द्धितेस्यान कर्मस्यागोपपत्तिरित्याशंक्याह॥ तेस्य स्थूलादिशान्त स्पस्य:त्वमेवेतो

॥ ई१॥ ॥ ई१॥

नौ ३

ह १

तु निस्रयात्॥४३॥ तद्धला[illegible]च्छूलादि लक्षणं स्वमेवेति तत्त्वमसि[illegible] वाक्यानि स्व याद्

चिकारित्वेन प्रसिद्धं स्यात् गलतीति वो वोसस्याकर्मोपपत्तिरित्यर्थः॥४२॥ रणिला

रे रवो हेयुक्तिमात्॥ एवं देहपरित्यागेनास्यादीनां प्रहाणतः॥ देहस्यैव तु ज्ञास्यादि स्तेस्या

व्येवेद्दीनासता॥४४॥ तत्रापि देहस्यासत्वात् तज्ञासादेः प्रहाणत्वमित्याशंक्या

ह॥ तस्यापीति॥ पर्वदेहवद्वर्त्तमानदेहस्यापि आगमापायित्वेनानासत्त्वान्ते ज्ञ

स्य ज्ञासादेः प्रहाणमित्यर्थः॥४५॥ ज्ञातादिष्वासत्त्वाभिमानस्य प्रसिद्धत्वेन ओहे

त्वे माध्वी क्याह॥ नमनाहे वेसतो विद्याज्ञाती तादिघ्नासेतु॥ ओसत्त्वाने नहयः स्यात् तु राणो

मितिसुते॥४५॥ यतः ज्ञातीरादीषु वस्तुतो नासत्त्वागमापायित्वं स्यात्सेनोऽविद्यावस्तास्म

मा घयन्मानस्तस्मात् सुरापानादिषु वोपनिषदितिसुतेः देहान्मरणोनस्य तत्वयच भित्यर्थः॥४६॥

ज्ञानाहं कुनेकर्मत स्योजन्तं वो ज्ञास्यादी स्यत्तद्वालेन साधयति॥ दृश्याहाजो चकोषीणा

पारज्ञोऽथ निवर्त्तेना॥ यथा ज्ञानस्य संभावोतद्ज्ञास्यादी कर्मणा॥४७॥ प्रसासाज्ञाप

मूले संसारो यस्मात्तस्मात्तु लासतीनास्मो कामादियुक्तो धर्माधर्मादि तारासंसार

ति ब्रह्मात्मसत्तानेन कामादिरहितो मुक्तो भवतीत्याह ॥ यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं तत्प्रतिपद्य
ते ॥ यदा सर्वात्म हृत्स्थाः कामाः प्रमुच्यंस्ते मलस्तदा ॥४७॥ कामप्रभवं निहत्यात्मा स्वेपि कुर्व
स्ते निवृत्ति रिसाध्येत्याह ॥ आत्मस्वरूपविद्येः कार्यत्क्रियादिभ्यो निवर्त्तन ॥ न साध्यसाधने
नात्मात्मा विसत्स्वं स्वः श्रुतेर्मत ॥४८॥ यद्यपि क्रियाकारकफलेभ्यो निवर्त्तनमात्मनः स्वरूप
बोधे द्वारा क्रियते ॥ तथापि तस्य साध्यसाधनान्यतरां[illegible]वात्क्रियासत्त्वात्मत्वमि
त्याशंक्य विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादिरूपस्य परमानंदश्रुतेमैवमित्याह ॥ न साध्यमिति
॥४९॥ आत्मस्वरूपावस्थानेन लक्षणस्य मोक्षस्य वस्तुत्वे च क्रियाफलविलक्षणत्वात्
मुमुक्षोराम्यादि सर्वं कर्म वर्ज्येदिति[illegible] लितमाह ॥ उत्पाद्याप्यविकार्याप्यसंस्कार्य
यं च क्रियाफलं ॥ नातोन्यत्कर्मणः कार्यं त्यजेत्तस्मात्ससाधनं ॥५०॥ ससाधनं कर्म सर्व
मोक्षं मुमुक्षुणा कर्त्तव्यमर्थं दर्शयति ॥ तापात्तवादिनिसत्तावादात्मार्थता च्यवाख्ये हि ॥ सर्व
लोकानित्यतोपीति संसारात्त्वीगुरुमाश्रयेत् ॥५०॥ किं लक्षणं गुरुमुपगच्छेदित्याकांक्षाया
माह ॥ शांतं प्राज्ञं तथा मुक्तं निःक्रियं ब्रह्मणि स्थितं ॥ ग्रहो रामयणीयस्ते प्रमाणमाह ॥ श्रु

(१२)

तोराचार्यानान्वेदतद्धिद्धितिस्मृतेस्तस्थाप्य ५१ ॥ उक्तमामाप्मानुरोधेनोक्तविशेषणस्य गुरो
राश्रयणेफलं सूचयति ॥ सगुरुस्तारयेत्तं शिष्यं शिष्यगुणान्विता ॥ बलविद्यापूर्वेनाशु
स्वांतध्वांतमहोदधि ॥ ५२ ॥ युक्तसमाहिता ॥ अमानित्वादयः शिष्यगुणाः ॥ ५३ ॥ कथंपुनरु
क्तलक्षणोगुरुःसम्यग्ज्ञानेनोपायत्नेनशिष्यंसंसारसागरे ▮ तारयेदित्यपेक्षायांप्रथम
पदार्थविवेकंकारयतीत्यभिप्रेत्यपदार्थसंक्षेपतोदर्शयति ॥ दृष्टिः स्पृष्टिः श्रुतिर्घ्रातिर्मति
विज्ञातिरेवच ॥ उक्तेयोऽ▮ स्वप्नेपिघंतेचिद्रूपत्वेप्युपाधिभिः ॥ ५४ ॥ दृष्ट्यादिषु अर्थाभिः पाधि
विशेषान्नभिन्नतेसोऽसंख्यार्थेदृष्ट्यादिनात्मा ॥ दृष्ट्यादीनां स्वा
न्यासाचरस्यतिनाक्यादीनांचिद्रूपत्वाविशेषात् ॥ चिद्रूपत्वेपीति ॥ ५५ ॥ दृष्ट्यादिनां स्वा
कबुद्धिवृत्तिरूपाद्वाराकाल्पनिकोभेदः सिद्धोनीयात् ॥ बुद्धिरित्यपेक्षायामिसाह ॥ अपापा
रस्यै ▮ ष्विन्नर्वैन विलमीसमीवचेतकंपदार्थंबुद्धिरित्यपेक्षा सर्वं जानातिसर्वदा ॥ ५६ ॥
भूतिहिनाक्विनिर्यदीप्यत्र विर्ययाः ॥ सुगवेगः सर्वहेरेगुरुः सर्वं जानाति सर्वदा ॥ ५६ ॥ तया
यथाहियोन्नगतिस्वरस्मि सिर्निसंदीप्यततया स्वभावता हन्मेतिनाराउन्युयाविरुद्धतया
यमासापूर्वीतहष्ट्यादिसान्सितेनसेरादीप्यमानोवर्त्ततोसचसर्वकार्यकारणांचकल्पितो
व्याप्नोतिसर्वंचसामान्येनपश्यतिसर्वत्रसामासत्वात्सचायुदेतीस्यवासभिरुदेसिघ्या

श्रुद्धिं ५

न्याद

नाप

पि औपाधिकत्वे५

न्नप

॥६३॥

तिसर्वं च सर्वस्मिन्नपि कालेऽस्वाभासतया विशेषतो ज्ञानातिरेकं पदार्थसिद्धिः सिध्यती
त्यर्थः॥५४॥ उक्तेऽस्मिन्दृष्टान्तं कथयते स्य संसारोपलेपपरिच्छेदप्रतिभा सर्वसाक्षी भूया
त्॥ अन्यदेहस्थितिः शरीरस्य स्तावन्मात्रो व्यतिरिक्तपा॥ जले होमः पापमातिरिक्तं तद्भूमौ चविष्यते॥५५॥
अविद्यया शरीरपदं गतस्तावन्मात्रममाभिमानो मन्यमानो मे देहः सर्वपरिच्छिन्नं संसारिणं चात्मा
नं पश्यतीत्यर्थः॥ तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति॥ जलेति॥ यथा जलं चन्द्रादिविम्बप्रतिविम्बस्थानं
परिच्छेदं स्वलेनाश्रित्य व्यवहारस्तथात्मनः सर्वव्यवहारातीतस्याविद्याकल्पितोपाधिभिः सर्वो
व्यवहारः तस्माद्दोषेऽपि परिच्छेदव्यवहारस्योपाधिकतया स्वतो सो शुद्धो परिच्छिन्न इत्यर्थः॥ ६३॥
॥५५॥ आत्मनः स्वयं ज्ञानादिरूपस्याविद्याकल्पितः संसारव्यवहारस्तत्त्वाचार्यप्रसादादि
विज्ञपदार्थः॥ शमदमादिशुक्तो बस्थात्रयसाक्षिणमवस्थात्रयादिविलक्षणमसत्वेन ग्रासमु
नेमुमुक्षुः हरिस्मरन्॥ दृष्टा बौद्धानि भिन्नानि स्मरणान्तेऽपि विनाशयञ्च॥ अथोन्मीलन्या मनो दृष्टिं ब्र
ह्मप्राप्तो सन्न ध्रुवागः॥५६॥ बौद्धं च ब्रह्मादीनामुपलेभ्यं नष्टरादिकमुपसंहृत्य अनन्तरं वा
सनारूपमन्यत्तदपि वासनारूपेण मोमात्रोऽनया प्रविश्य विनायतमो हृदयेऽलेन अनेनास्मतया
प्रविनाश्य अनन्तरं उन्मीलन्या सदृष्टिं तत्समसी वाक्यादरे ब्रह्मास्मीति ब्रह्माऽस्मिविषयानि
विचिकित्सां प्राप्य निहत्ताशानकार्यो

ति१

घे १

नच्छेगो ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥५६॥ कथमनच्छेगो ब्रह्म प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह ॥ प्राणा[illegible]वृत्तिं
हित्वा तीर्णो ज्ञानमहोदधिं ॥ स्वो स्यानिर्गुणः शुद्धो बुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥५७॥ पदार्थविवे
कद्वारा नात्यार्थज्ञानात् ज्ञाननिष्ठतो स्वतो मुक्तत्वादि दुर्गतिव्यतिरेकेण ब्रह्मप्राप्तस्यापुन
रावृत्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥५७॥ केन प्रकारेण ज्ञानं प्रतिपद्यमा[illegible]नो न पुनः शरीरं गृह्णातीति तत्रो
ह ॥ अज्ञानेन बोमहेश मस्करजेरो मयपरबोः स एवं सर्वं हृत्स्थ[illegible]ति बुद्धो न जायते ॥५८॥
ज्ञानवतो मृत्युः शरीरग्रहणाभावे कारणमाह ॥ पूर्वोक्तेयत्नमो बीजं तन्नास्तीति विनिश्चयः ॥
तदन्नावे कृतो जन्म प्रोक्तेन ते विज्ञानतः ॥५९॥ साक्षात्साक्षात्कारमहं ब्रह्मास्मीति प्रत्ययतो पि पूर्व
व छेवहारदृष्ट्या तत्तेहं तचर्मा चर्मनिबन्धनः संसारः स्यादित्याशंक्य जीवन्मुक्तस्य व्यवहार
स्य बाधितानुवृत्तिमात्रत्वान्न संसारहेतुत्वं स्यादिति दृष्टान्तपूर्वकमाह ॥ क्षीरात्सर्पिर्यथो
द्धृत्य क्षिप्तं तस्मिन्न पूर्ववत् ॥ बुध्यादेर्ज्ञस्तथा सत्या न देहे तिष्ठेन्न पूर्ववत् ॥६०॥ यथा न
वनीतं क्षीराद्धृत्य तस्मिन्नेव निःसारक्षीरे पूर्ववन्न मक्खनतीय यथा बुध्यादेरसत्या दे
ज्ञानविविच्याहं ब्रह्मास्मीति विवेकाद्देवगतः स्वरबुध्यादेर्वर्त्तमानोऽपि मनुष्यैव देहाद्या
भिमानप्राणी वदेः स्थित्वा दित्यर्थः ॥६०॥ किंलक्षणमात्मानं प्राप्य विद्वान्न संसारी स्या
दित्या[illegible] ॥ कोऽहमित्यायामाह ॥ स संज्ञानमनन्तं चरसादेः पंचकोसरा ॥ स्यामहं यादिग्गो

त्कमहं ब्रह्मेति निश्चयः ॥६१॥ रसादेरन्नमयादिकोशपञ्चकाद्देहद्वयेनात्मन्यविरक्ते निलयनर
स्यादिग्रासश्लोकः ॥६२॥ विदुषो निश्चये ह्यपयहेतो रामसत्ता पूर्णमेह संततस्मोह ॥ यस्माच्छीलाः
मेव सैतेवाऽस्त्रनः पावकादयः ॥ तदासाने तद्वैत्व सौन विषमतिकृतस्वन ॥६३॥ ननु विदुषोऽपि
रीरि हिरण्यगर्भादीनां नमस्कार्यत्वात् सर्वस्तिक्रमभयं संभाव्य मिति चेन्नेत्याह ॥ नामादिभ्यः
परेष्वमीषु स्वाराज्यं चेत्स्थितोऽद्वये ॥ प्रणामे किं तदासौ न कार्यं कर्मणा तदा ॥६४॥ परिपकी
यो विद्यायां विदुषो गुणभावं प्राप्नोति कतर्मये सोऽन्यके कर्मणा सोने नेवाकर्तव्ये किं विरक्तो सर्वं ॥
॥६७॥ ॥६५॥ स्मृतो नामादि ध्योविले स्यपालेपि कथमवेदेवलमिति सोक्यनामरूपावस्थात्रयस्या ॥६५॥
ध्येयस्तत्त्वा सालिपास्तु सीयस्य यन्नोद्यतलमिति वेतुमेवस्थात्रयमनुवदति ॥ विरा
२८ ड्वैश्वानरो बाह्यः स्मरन्नेव प्रजापतिः ॥ वैश्वानरो नाम विश्वः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः ॥ प्रविली
नेतु सर्वस्मिन् प्राज्ञोऽव्याकृतमुच्यते ॥६५॥ उक्तस्यावस्थात्रयस्य मिथ्यात्वे तत्साक्षिणा
वस्तुसत्यात्मत्वं ब्रह्मेति सम्यक्कृतानामुक्तिरित्याह ॥ वाचारम्भणमात्रत्वात्सुषुप्त्यादि
लसन् त्रिकं ...तः ॥ ससवोमस्वारमिसेवं सरूस सधो विमुच्यते ॥६८॥ आसाक्षी नाध्यस्तः स सा
रस्तस्याना मुक्तिर्वत्तिसकेसौ नाज्ञानयोरासम्यर्मत्वं स्यादित्याशंक्याह ॥ सारूपश्लो
घयाभो नोनीलो रत्नैतये वस्तु ॥ सोऽनाध्यासेनेनमस्य लोचिद्रूपत्वाविशेषतः ॥६६॥ आसने

निर्विशेषत्वश्च ॥ स्वमामात्प्राप्याद्वैतेनैवाहं सदास्मीति संस्मरेत् ॥ तस्य मे ब्रह्मणा [illegible] स्याऽस्य मादेयं वा
भ्रान्तिः सर्वदानुसंदध्यादित्याह ॥ ग्रा स्त्र स्या [illegible] ज्ञानतिज्ञास्य स्वाद्वैतेनैवास्यामहं सदा ॥ ब्रह्मणो मे
मेदरूपं स्यान्न स्वं वेति च संस्मरेत् ॥ ६७ ॥ किं तेन द्वैतात्मपरं श्रास्त्र किंवा ब्रह्मात्मना सर्वदा
नुसंधानस्य फलमित्याशंक्य पत्तु सर्वाणि भूतानि सोदाहिमन्त्रमुदाहरन्नुत्तरमाह ॥ अहमेव
कुतेषु सर्वे षु केन मायया ॥ मयि सर्वाणि भूतानि पश्यन्नेवं न जायते ॥ ६८ ॥ तेन द्वैतद्वैतात्मपूर्व
मनपरमित्याहि वा स्यमपि निर्विशेषब्रह्मात्मपरमस्तीत्याह ॥ न बाह्यं मध्यतो वा ते विद्या
ते न्यस्वतः क्वचित् ॥ अबाह्यान्तः श्रुतेः किंचित्तस्मात्सूक्ष्मः स्वयंप्रभः ॥ ६९ ॥ उत्तमा श्रुतिः समर्थ
श्रीय [illegible] पलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ ६९ ॥ ग्रा स्त्रोत राण्यात्मिस्मसर्वप्रपञ्चस्य शून्यत्वमात्मनो
रश्यंयति ॥ नेति नेत्यादिश्रास्त्रैस्वयं प्रपञ्चोपशमाद्वयः ॥ अविनाशी तादिश्रास्त्रार्थं नेव तो
योक्ष्यतोन्यथा ॥ ७० ॥ कार्यकारणरहितस्य अन्यदेवतद्विदितादित्यादिश्रास्त्रादामेया
ह ॥ अविज्ञातादिति ॥ ७० ॥ एवमुक्ते न स्पष्टो ब्रह्मात्मेति नष्टे स्यतः विद्यास्यो दिस्य पस्त्रा यामा
ह ॥ सर्वं स्यात्साक्षमेवेति ब्रह्म चाहं द्वितपरः ॥ स आत्मा सर्वसत्ता नामासा हैषामिति श्रुतेः ॥ ७१ ॥
उक्तसाधनसंपन्नो जीवन्नेव ब्रह्मात्मत्वं विदित्वा देवादिनां पेक्ष्य भावान्निवृत्तः सन्
के स्थे योऽपि वर्तीत्याह ॥ जीवन्नेव सरमात्मानं स्वो सा मंदे नेम जनसा ॥ वेदोपा स्यः सदैवा

॥६५॥ दि७

नोपयुक्तो ज्ञेयि वर्तते॥ ७२॥ यदुक्तं सत्यसंधो विमुच्यत इति तदेवं स्थापयति॥ अहमेव सत्यात्मा
सः सत्य स्वैर्यपावरे॥ स एव सत्यसंघ सोऽहं सङ्ज्ञानात्तु वा व्यते॥ ७३॥ असङ्ज्ञानो हि यस्य
तः स कार्यं स्यात्मनः स्वनाशे [illegible] हि स्पर्शः॥ ७४॥ एवं विचरतानां सा मां दितरेषु गुरूपाः श्री
व्यापवती साहा॥ [illegible] पा स्त [illegible] वालो विदुर्भ्रान्तिपरं हिय॥ योम [illegible] लेहणं [illegible] लवरस
परु [illegible] वा व्याहं तो मुच्यत इत्याह॥ स्वरा [illegible] योनेन्य [illegible] सुद्धं तत्स्यद [illegible] असत्व [illegible]॥ ७४॥ [illegible]
सन्निति छान्दस प्रयोगः॥ आसन्निति तु वत्ते न्यत स्य [illegible] निदः स [illegible] वाव [illegible] तेतरस्य [illegible]॥
यस्माद्दात्मसो नाहं वस्तु तत्सत्तात तस्माद्दात्म [illegible] नेमुमु [illegible] [illegible] कारेद्वारा प्रयतितव्यमिति
त्रिष्वानुतिष्ठत्यति॥ [illegible] जात्यो [illegible] सबंधवा [illegible] न्याः सहवमांसीः॥ [illegible] मिस्वं वस्मा
मानं सर्वं सुहृदं प्रपद्यथा॥ ७५॥ तमेव प्रतिपत्तव्यमात्मानं विशिनष्टि॥ सेतुं सर्वस्य [illegible] स्था
नामहो रात्रादिवर्जितं॥ निर्पथ [illegible] गच्छं मधुः सर्वं सह [illegible] न्यो तिर्मामय॥ ७६॥ धर्मा धर्मवि
मुक्तं च [illegible] यालो [illegible] लाघ्न लोते॥ उक्तं विशेषणमात्मानं किमिति विघादि स्यप [illegible] यामी
हि॥ स्वमात्मानं परं विद्या हि मुक्तं सर्वबंधनैः॥ ७७॥ केर्न [illegible] न्यवणा दात्मनो वधरी
ते सेकचमि [illegible] केर्न [illegible] मायामय [illegible] साह॥ अकुर्वन् सर्वमघुद्धं [illegible] नित्य
यावतः॥ मायया सर्वं [illegible] सह [illegible] धामतः॥ ७८॥ नेदं प्रपंचयति॥ राजप सा

दि२ दे५ ॥७५॥ ॥६५॥

तर

क्षिमात्रेणो साक्षि ध्यायी स्वात्मकोऽयमा ॥ स्वात्मयं ज्ञात्वा स्मारे निष्क्रियो कारकोऽद्वयः ॥ ७ ॥ यस्मा
द्वयमा मा मास्वतो नित्य सशुद्ध बुद्धमुक्तं ब्रह्म स्वप्रभावं तस्मान्नैव विज्ञानीयाद्धि सोऽहं ॥ निर्गुणं नि
त्रैवं निस्सं निर्द्वंद्वं यन्निरामयं ॥ शुद्ध बुद्धं तथा मुक्तं तद्ब्रह्मास्मीति धारयेत् ॥ ८ ॥ मयो प्र
वोऽपि प्रपञ्चो वैदितव्यमिति न्यायान्नेत पुरुषो वे पुपो नरः न्यं यो कितव्यमिति प्रमा वः ॥ ८ ॥
उत्तमर्द्धे नातं सक्षिप्य प्रति पत्ति सो कायीर्य कथति ॥ वे यं मा प्र च सर्वं यतं दसु फ यहे सम कं द्वय
वहे यो ऽद्वपा स्यतीलं परम माधि गतं तत्वमेकं विशुद्धं ॥ विज्ञायैतत् घ या व स्तु ति मुनि गदितेयो
कूमोहा रतीतः सर्वज्ञः सर्वं स्यान् वपर्यं हरितो प्राप्त को वा प्र शेषः ॥ ८ ॥ सर्वं प्रपंचो निः
शेषं वेयं सुखादुःखा घात्मके मोहो वश लसरूपा वस्था ने विज्ञाय प्रतमसः स्यादिति सव
यस्मात् ज्ञानात् वे योपसा वेशो नाभ्मो सत्त हिं मुमायं वं धमो प्रारब्ध्य स सारब्ध धेयो
वीत ये कमनुहृतं कारणं द्वयं चु न्यात् ते कायमुपयं हेय विज्ञाय स्वे का सेया न्याम नीतय
स्फुरतत्वे ज्ञानवं तातेषु चिगतमद्वितीयम ज्ञो ससंसारसं स्पर्शो स्य न्यं न च्यपायाव स्वस्तुति
त्रि मुनि स्विस्थ विगदितेम सत्वेन प्रतिपद्य ज्ञो कमो हातीतो भवतीति तत्र को मोहः कः शोक
एकत्वमनुपश्यतरति स्तुतेः ॥ यथो क्तं तत्वं ज्ञानान् ज्ञास्वं ज्ञो विज्ञायते ज्ञानत्वं वस्त्वं

२

घ ॥

हेयो ७

तरा पा बोधकर्तॄन्यासा वा च सर्वं तुरसो संपद्यते। उक्तो देवज्ञा नाम्स्वस्य रहितस्य निषी
यते। आत्मा नैव ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति श्रुतेः॥ अथ श्री लण इति श्रुते ब्रह्मभाव
मापन्नस्य तत्त्वतो नास्ति वलितितरा प्राच सकलं कर्मफलं नास्ति द्वारा कृतत्वे सतामा मातिपत्तवु
ज्यानुद्धिमान् स्यात्तेषु तत्त्वस्य स्वभावतेति स्मृतेरिति सर्थः॥ ६८॥ कथमात्मा वेजो मनकृतेषु स
त्यः स्यादिति चेत् अपेक्षायामुक्तं॥ न स्वयं स्वस्य नान्यस्य नो न्यथात्मा च हेयगः॥ उपादेयो न चा
प्युपेयवत्ति सम्यक्मतिः स्मृता॥ ६९॥ स्वस्य स्वयं हेयत्वेन नैवाप्यते नाप्युपादेयो सत्वेन कस्मिन् कर्मकर्तृ
मानासंतवान्यं चान्यस्योपादेयो नाम विंदुमुसहते। अद्वितीये स्वात्मनि अन्यस्याभावात् नचान्यस्यान्यो
वा स्वयं चात्मा हेयः स्यादुपादेयो वा यथोत्तमन्याया विशेषादिकं लक्षणा सम्यग्मतिर्ब्रह्मविद्भिः स्मृता ले
स्मादेवं मानन्तरहेतुत्वेनैतसे स्यादिरिति सर्थः॥ ७०॥ कूटस्थाचैतन्यैकरसे पूर्णवस्तुनि हानादि संभवान्तु
स्मादेवं मानन रहेतत्वे सः स्यादिति सर्थः॥ आत्म प्रयाति कादेषा सर्वं
यमुपादेयं वा किंचिदस्ति सेवं विधायाधियः सम्यक्त्वमिति हेतुमाह॥ आत्मप्रयातिकादेषा सर्वदे
हांतगोचरा॥ ज्ञात्वैतो हि विमुच्येत सर्वसंसारबंधनैः॥ ७१॥ विदुषां स्वोपपदेशं स्वरूपेण हंत सुसिद्धा
चेयथा त्मा॥ मतिः एतां वा विमुच्येतेय स्मात्तस्मात् सम्यग्मतिरमीयथेः॥ ७२॥ प्रकारे
ने स्तोति॥ रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि यत्परं॥ पवित्रं परमं ह्येतत्तदेतत्संप्रकाशितम्॥ ७३॥

विरक्ताय प्रदातव्यं शि
पत स्यगापनीयं रहस्यवयति॥ नैतद्देयमशान्ताय रहस्यज्ञानमुत्तमम्॥

॥शिव॥

॥६६॥

रामा॥

गद

॥६६॥

पिप
नुर्ष
णोसं

स्रो
मिरानी

दिनाक्षर

नु॥ नु॥

ब्याख्यानुगतायचु॥८५॥ नस्योऽनुपगेयो ग्रोकांशिथिलयति॥ विरक्तेति॥८६॥ एवंलक्षणं ज्ञा
नं प्रयच्छन्नाचार्यो यस्मात्स्थितः संसारान्नमलोऽसौ दातुं प्रवर्तते॥ तस्मान्मुमुक्षुरमानिता
दिशिष्यगुणसंपन्नः स्यात्॥ यथाह पयाचार्यो निर्धोद्धादि साह॥ २ इतः श्रोसन्तो ज्ञान
निष्क्रयोऽन्यो न विद्यते॥ ज्ञानमिच्छन्नुवेत्तस्माद्युक्तः शिष्यगुणैः सदा॥८६॥ प्रकरण
स्यादौ विघ्नोपसंहारे परिवतानमस्कारं तन्नकैर्विद्याप्राप्त्यावेतैरंगत्वं ज्ञापनार्थं प्रकरोष
येति॥ ज्ञानेश्वयंतत्थाज्ञातो यस्मादन्यन्न विद्यते॥ सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्तस्मै ज्ञाना
सनेनमः॥८७॥ एवं वक्ष्यमाणस्य विज्ञानप्राप्त्यावेतरंगत्वं ज्ञापयितुमन्तेपि गुरून्प्रण
मति॥ विद्यायाः तारिताः स्मो ये र्जन्ममृत्युमहोदधिं॥ सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्यो
ज्ञानसंकुले॥८८॥ अज्ञानसंकुले निःशेषज्ञानवेकुलेनेन्मन्युपेतसंसारसमुद्र
विघ्नपाये तारिताः स्मस्तेभ्यो गुरुभ्यो नमो नमस्यास्तियेवं॥८८॥ ॥इस्यामा
यमहत्तेसंसारसूक्तौ॥१७॥ ॥पूर्वास्मिन्प्रकरणे ब्रह्मात्मविषयपरोक्षज्ञानं मोक्षसा
धनेवरातेस्योक्तवतीसत्त्वात॥ तस्य लब्ध्वदानानां स्वर्गकामादिवाक्यवत्परोक्षज्ञानहेतुवाद
ज्ञानतुमसंख्यानादिनी सिद्धातीति केचिद्वदन्ति तन्निराकरणार्थं प्रकरणान्तरमारभ

ति॥ णं॥

२७

स्वाचौर्य ४

माणोरेवतानमस्कारव्याजेनवेदांतवेद्यमपरोक्षं ब्रह्मात्मानमंतःकरणवृत्तिभावाभावसाक्षि
कूटस्थ्यावगतिरूपं प्रकरणप्रतिपाद्यं दर्शयति॥ येनात्मना विलीयंते उद्भवंति च तेयं
निसावेगलये तस्मै नमो धीप्रत्यगात्मने॥१॥ स्वाचार्यमुमुक्षूणां विख्यातार्थं स्वस
प्रदायविशुद्धिं स्वाचार्यगुणोपवर्णनपूर्वेनैवायंति॥ प्रमेय्यच ज्ञोपमयुक्तिसंफले:
श्रुतेरसातीनछलनौ च चौबत्ते:॥२२ रथ सवैदार्थे निर्विचार श्री नमोयतीं प्रयगुरोगरीयसे॥२॥
एवं परापरगुरुनमस्कारव्याजेन प्रकरणार्थं स्वसंप्रदायविशुद्धिं चोक्त्वा तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानपरोक्ष
ज्ञाननिमित्तप्रकरणारिप्सिहं तमाह॥ नित्यमुक्तः स एवास्मीत्येवं चेन्नात्मवेदनम्॥ किमर्थमावश्यकमेवंमा
त्ववहुतिरारहता॥३॥ निसापरोक्षस्वभावत्वादेवात्मनो वाक्यादेतापरोक्षज्ञाने तद्ज्ञाने तत्कार्य
निवृत्तिःफलतीसाह॥ सिद्धादेवाहमित्यस्मात् [illegible] युष्मद्धर्मो निषिध्यते॥ रज्जामिवाहिधी
र्युक्त्या तत्त्वमस्यादिशासनैः॥४॥ अस्मत्यदलक्ष्यादहमेवैव सपरोक्षतयास्थित्वा
त्मनस्सकाशाद्युष्मद्धर्मः समूलो युक्त्या सहितैस्तत्त्वमस्यादिशासनैर्निषि
ध्यते॥ यथा [illegible] रज्जावारोपितः सर्पबु[illegible] युक्त्यापि प्रकाशोपपसावि

द्धिः

॥६०॥

ण१ च२

निवर्तते ॥ ७ ॥ तद्दर्शयितुमुक्तं तन्निवृत्तिं दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति ॥ ज्ञानस्य प्रमाणतो ज्ञेयाध
मोऽवरस्तितायथा ॥ विषयापोहोपयोगाभ्यां निवृत्तिः पाण्मनःस्तथा ॥ ८ ॥ पाषाणे शङ्खे नान
यैरात्रिगोचरे ॥ ९ ॥ ननु लक्षणमस्यादिवाक्यात् स्वप्रत्ययवद्दर्शकमस्मीति प्रत्ययोऽह
ह्यतेन दृष्टो धाव्यत्र ब्रह्मास्मीति प्रत्ययस्य कथं प्रतिष्ठा स्यात्तत्राह ॥ सत्यं ब्र
भस्मालुकर्तोऽस्मीति प्रत्ययो वाह्मसाक्षिको ॥ तयोरज्ञानजत्वं वसागोपुरुत्तरो
मतः ॥ ६ ॥ अज्ञानजस्यैव सागोनान्त्ये स्वस्य स्वपगमेऽपि को वाऽज्ञानजः को वा प्रमाणज इति
जिज्ञासा साभिप्रायः ॥ सत्यं ब्रह्मास्मीति प्रमाणोत्था धीरन्या त्वन्निश्चेतव्या ॥ प्रत्यक्षादिनिसा चापि वा
ध्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ७ ॥ सत्यं ब्रह्मास्मीति चिस्त्वलक्षणस्यादिवाक्योत्थत्वात् दृढत्वेऽतीकरोमीति
चिस्तु तेनि सामर्थ्यवाप्रमाणाक्यसोऽथा वाध्येयर्थः ॥ वाक्योत्थज्ञानस्य प्रत्यक्षबाधने
सामर्थ्यं नास्ति साङ्गं क्याह ॥ प्रत्यक्षादिलिङ्ग ॥ यथा प्राची प्रतीचीति वा प्रत्यक्षानिश्चयप्रासा
पि दिग्बुद्धिः औपवाक्योत्थविज्ञानाद्दानुमानीकस्माना द्वाबाध्यते ॥ तथा ब्रह्मास्मी
त्यपि धिया कर्तास्मीत्यादि धीरध्यस्तरेदवस्थितापि बाध्यैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ब्रह्मास्मी

वध
याप
२६
३४

त्विबुद्धेरिव कर्तृत्वभोक्तृत्वबुद्धेरपि कर्तृभोक्तृविज्ञानात्मविषयत्वं शास्त्रजन्यत्वाविशेषाद्ब्रह्मा
स्मीति बुद्ध्या बाधकत्वसिद्धिरित्याशंक्याह ॥ कर्तृभोक्तेति यतः शास्त्रं लोकबुद्ध्यनुवादि लूतं ॥
सदस्मीति श्रुतेर्ज्ञाता बाध्यतेऽन्यैतयैव धीः ॥८॥ अनयोर्बुद्ध्योरेवं व्यवस्थितत्वादेतयाशा
स्त्रोत्थया ब्रह्मास्मीति धिया कर्तृत्वादिधीरन्या बाध्यत इति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः ॥८॥ तत्
त्वमस्यादिकवाक्योत्थास्यापरोक्षब्रह्मात्मप्रतिपादकत्वे प्रतिपादिते स्वपक्ष्यस्यमतमुत्था

॥ह्दूदी॥ पयति ॥ सदेव त्वमसीत्युक्ते नात्मनो मुक्ततो स्थिरो ॥ प्रश्न पद्यते प्रसंचक्षमतोऽयुक्त्या तु ॥ह्दूदी॥
चिंतयेत्तत् ॥९॥ प्रसंचक्षाप्रसंख्यानं ज्ञा प्रवृत्ति युक्त्या सोऽहमस्मीति तदेवैति वाक्यार्थनिर्वि

क्रिप चिंत्स ब्रह्मात्मप्रतिपत्तेः अनुपपत्तेरित्यर्थः ॥९॥ ननु वांतरवाक्यार्थपरिज्ञानात्सर्वात्मस
प्रतिपत्तिर्न तु वाक्यसामर्थ्यात् ॥ त्रिहि पदार्थज्ञानादेव वाक्यार्थज्ञानमित्याशंक्याह ॥ स

द्रो कृत्स्नं नगरणेति वाक्यार्थं सोऽपि संचित ॥ अपेक्षते तत्त्वमस्य देवो वामदेवं नित्य ॥१०॥ हिन्
यो ऽयं वांतरवाक्यात्तत्पदार्थमत्त्वपदार्थं जानाति सोऽपि सकृदुक्तं तत्त्वमसीति वाक्या यं
तो न प्रपद्यते ॥ अतएवान्यमासहकारिकारणं वाक्यपमपेक्षते ॥ ननु द्वंद्वात्मनुविं

ततनेयुक्तंता ॥ अनुचिंतनं च पूर्वश्लोके नोक्तमेव सर्वः ॥१०॥ ननु तत्त्वमस्यादिवाक्ये विधिर्नोपलभ्यते ब्रह्मात्मभा
वस्य च स्वतःसिद्धत्वात् मुमुक्षोर्नियोगो नोपपद्यते न चाह ॥ नियोगाप्रतिपन्नत्वात्कर्मिणां यः स एव भवेत् ॥
अविरुद्धो भवेत्तावद्यावत्संवेद्यता दृढा ॥११॥ वाक्यश्रवणमात्रादैक्यस्याप्रतिपन्नत्वात्तत्प्रतिपत्तिसाक्ष्य
पर्यंतं प्रसंख्यानविषयो नियोगस्तावदविरुद्धः सिद्धेत् यथा ज्योतिष्टोमादौ कर्मिणां नियोगः सर्व
त्र पेसर्वः ॥११॥ किंच विधिमंतरेण स्वेच्छातश्च द्वाक्यार्थं प्रतिपद्यते तदापारमहंस्यमपि चेष्टितं यमनिय
मात्मकं मिथ्या प्रसज्येत तत्स्मात्प्रसंख्यानमात्मसाक्षात्कारपर्यंतं नियोगवशात्कार्यमित्याह ॥ चेष्टितं
चरेन्नेत्यामिथ्या स्वच्छंदः प्रतिपद्यते ॥ परं च प्रसंख्यानमतः कार्यं यावदात्मानुभूयते ॥१२॥ किंच प्रजो
त्पन्नो वो दृढसंस्कारः शब्दोत्थं विज्ञानं बाधते रागादिदोषैश्च मुमुक्षोर्बहिः प्रवृत्त्या नेत्ततत्परिहारार्थमपि
विधिना प्रसंख्यानं कार्यमित्याह ॥ सदृश्मीति च विज्ञानमक्षजो बाधते ध्रुवं ॥ शाब्दं दृढं दृढसंस्का
रो दोषैश्चाहृष्यते न हि ॥१३॥ न केवलं चिरानुभवनिरूढत्वेन प्रत्यक्षस्य प्राबल्यं विशेषविषयत्वा
दपि तस्य बलवत्त्वं मंतव्यमित्याह ॥ स्थूलानुमानजन्मा हि नैसामान्यविषयो यतः ॥ प्रत्यक्षं वस्तुनो व या २
स्तं विशेषार्थो निवारयेत् ॥१४॥ यदि वाक्यार्थज्ञानमात्रोपि संख्यानानपेक्षा ततः नस्यात् नस्याच्च
नं१

दाकेन चिह्नाचार्यो र्थज्ञानिनानिर्दुःखेन प्रवितर्त्यंन वासोऽदृष्टोऽस्तीत्यर्थः॥ वाक्यार्थप्रत्ययी कश्चित्
निर्दुःखो नोपलभ्यते॥ वामदेवादिर्वाक्यार्थज्ञानी श्रुत इत्यतो निर्दुःखोऽदृष्टोऽस्तीत्यत आह॥ य
दि वा दृश्यते कश्चिद्वाक्यार्थश्रुतिमात्रतः॥१५॥ निर्दुःखो तीतदेहेषु दृष्टत्वाभावोऽनुमीयते॥ चर्या
नो शास्त्रसंवेद्या स्यादनिष्टं तथा सति॥१६॥ पूर्वदेहेषु दृष्टत्वाभावोऽनुष्ठितो प्रसंख्यानोऽनुमी
यते निर्दुःखत्वलिंगेनेत्यर्थः॥ किं च विध्यनभ्युपगमेनोऽस्माकं पारमहंसी चर्या शास्त्रसंवेद्या
स्यात्॥ तथा सति तिनसरिस्या गोप्यार्थ पाति संन्यासिश्चेलातन्त्या निष्पमिस्यार्थः॥ चर्येति॥१६॥
कस्तर्हि प्रसंख्यानविधिवादे सिद्धं ब्रह्मात्मोपदेशस्योऽर्थः स्यादित्यात आह॥ सदसीति फलं चोक्तो विधे
यसाधनं प्रतः॥ ब्रह्मात्मा सदसीति च तमानापदेशो न साधनविधानाय फलमसी धीयते॥ सर्व
त्र फलमुक्तासाधने विचेयमितिसम्भ्युपगमादित्यर्थः॥ कस्मात्तर्हि ज्योतिष्टोमादिकमेव साधनमिह
न विधीयते तत्राह नान्तदन्यत्प्रसंख्यानात्प्रसिद्धार्थमिहेष्यते॥ ७॥ प्रसंख्यानादन्यत्प्रसिद्धा
र्थं खलु स्वार्थ व्यंजनार्थे साधनमिह नेष्यते॥ ज्योतिष्टोमादेर्व्यंजकत्वसामर्थ्याभावा
दित्यर्थः॥१७॥

॥त्रिवा॥ ॥हएणी॥

रामः॥ ॥हएणी॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति। तस्मादनुपपन्नायेव प्रसंचक्षीत यत्नतः॥ स्वजन्मसाधनतत्साध्यविरुद्धं शम
नादिमान्॥१८॥ साधनं प्रसंख्यानं तत्साध्यमेकात्मज्ञानं ताभ्यां विरुद्धं कर्म सजन्म प्रसंख्यानं शमाद
मादियुक्तः सन् कुर्यादित्यर्थः॥१८॥ परिहारसूत्रपक्रमते॥ नैतदेवं रूप्याणां नेति नेत्यवसानतः॥ नेति
नेतीति सकलविशेषप्रतिषेधेन ब्रह्मात्मैकत्वबोधने परं वेदान्तानां पर्यवसानान्नियोगनिष्ठत्वं न प्रति
पत्तीत्यर्थः॥ यत्तु प्रसिद्ध ब्रह्मात्मस्वरूपकथनं प्रसंख्यानानुष्ठानार्थं न तावता रूतकृत्स्नतार्थमिस
त्वं स्यादसीति फलं चोदकं स्यादिनात्तत्रार॥ क्रियासाध्यं पुराश्राव्यं न मोक्षो नित्यसिद्धत्वतः॥१९॥ यद्धि क्रि
यासाध्यं फलं तदेव क्रियोपदेशस्य प्रमास्यं गतेनैपपवैश्राव्यं न मोक्षस्तस्यानपनीयस्तस्य नित्यसिद्धत्वेनो
ननुष्ठ यत्नात्स्मात्तारतारतम्यहेतुत्वहेतु सत्तार्थमेवा तित्वमसीति वाक्यमपरोक्षब्रह्मात्मज्ञानोत्पादनाज्ञान
तत्कार्यनिवर्तनेनापरोक्षोऽद्वितीयब्रह्मात्मस्वरूपे पर्यवस्यतीत्यर्थः॥२०॥ तत्त्वमसिवाक्यमपरोक्षा
द्वितीयब्रह्मात्मज्ञानद्वारा तदज्ञानं तत्र व्यस्तं च दुःखित्वादि संसारं निवर्तयतीति वक्तुं ब्रह्मात्मन्यपी
ष्य त्येनां स्वं दुःखित्वादीत्यत्र दृष्टान्तमाह॥ पुत्रदुःखं यथाध्यस्तं पित्रा दुःखस्य आत्मनि॥ उत्त
दृष्टान्तानुसारेण ग्राहं केवलात्मसाक्षात्मसाहंकारादिवत्त्वेनात्मनात्मस्वदा दुःखादिरहितं दुःखादि

तिप

वर्णक ४

साक्षिण्यासनिपरिस्फुटे तद्विकार दुःखादिपरिक ल्पितमिति दार्ष्टान्तिक
माह॥ अहं कर्तेत्यध्यस्तनिया दुःखसमासनि॥२०॥ आसनिकृ ख्यमितिश्
बः॥२०॥ अपरोक्ष ब्रह्मसम्यग्ज्ञानेन प्रा सो ध्यासो ब्रह्मसविषय
नज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या निवृत्तः स्यात्॥ सोध्यासाज्ञाने तिनेतीति प्रासनस्तनिषिध्य
ते॥ सुषुप्त्यवस्थायामिव ब्रह्मासम्यग्ज्ञानेनाध्यासोनिवृत्तोपि पुनरन्यविषयतीसा
रोक्ष्यकारणस्याज्ञानस्य ज्ञानेन बाधितानैर्वामिस्यात्॥ तथाध्यासविधिः
कल्पितत्कुलाकल्पोपपद्यते॥२१॥ नन्वविषये ब्रह्मण्यासमानि विषयिण्यध्यासो
नसिध्यति पुरोवस्थितेशुक्तिकादौ विषये विषयान्तरस्य रजतादेरध्यासद
र्शनादित्याशंक्य व्यभिचारमाह॥ आसनीमहत्वपासोऽध्यो प्रतिषेध्य चस्तपो
वचा॥ मलोध्यासनिषेधो रवक्रियत न चयथा बुधैः॥२२॥

तो३

यथा देहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनि जन्मजराद्यध्यासस्य प्रतिषेधः क्रियते यथा वा
विवेकिनां शरीरकार्श्यमलाद्यध्यासनिषेधो ऽद्रिपगाद्यपि क्रियते तेन प्रात्मनि प्रसिद्धिमात्रेण
दुःखाद्यध्यासस्य निषेधो भवतीति न शक्यो परिहर्तुमित्यर्थः ॥२२॥ कस्मात्पुनरात्मनि परमा
र्थ एव प्राप्तः संसारो न निषिध्यते तत्राह ॥ प्राप्तस्य प्रतिषिध्यते मोक्षो ऽनित्यो भवेद्ध्रु
वं ॥ प्रमाणसिद्धस्य बंधस्य प्रतिषेधे तन्निवृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्यागंतुकत्वात् अनित्यत्वमाव
श्यकं स्यादित्यर्थः ॥ प्रामाणप्राप्तस्य संसारस्य प्रतिषेधासंभवात् क्रियायामिवाग्निचयनेनो
तरिक्षे न दिवि इति क्रमप्राप्ते यथा प्रतिषिध्यते तथा प्रमाणप्राप्तस्य संसारस्यात्मनि प्रतिषि
द्धस्य प्रतिषेधो ऽयमिति फलितमाह ॥ अतो ऽप्राप्तनिषेधो ऽयं क्रियायामग्निचयनादिवत् ॥२३॥
आत्मनि बंधस्य बंधबोधकप्रमाणाभावादपि न तत्र बंधस्य सत्यताप्राप्तिरस्तीत्याह ॥ संभाव्यो गो
चरे शब्दः प्रत्ययो वा न चान्यथा ॥ न संभाव्यो ऽलदात्मत्वादहंकर्तुं स्पृष्ट एव वा ॥२४॥ न चान्यथ
सगोचरे शब्दः प्रत्ययो वा लोके संभाव्यते ॥ तत्र अत्रो ऽपि शब्दः प्रत्ययो न संभाव्यो ऽशब्द

B 4

स्य १ न १

प्रत्ययोरपि तस्य स्वरूपत्वादहंकर्तुश्चते... स्वरूपता स्वरूपे च ॥ अहंप्रत्ययः प्रत्ययी वा प्रवर्तते तदु
सर्थः ॥२४॥ आत्मनि प्रमाणप्रसक्त्यभावं च तस्य प्रतिषेधायोगाद ज्ञानप्रसंगाभावं चो निषिध्यते त
देकरूपसंहरति ॥ अहं कर्तास्मि निन्ये स्तु चैतन्यं कर्तृत्वादियत्र ॥ नेति नेति तितस्य नैसारं क
र्तृ निषिध्यते ॥२५॥ तत्त्वमस्यादिशास्त्रेणाध्यस्त दुःखित्वादि निषेधे पि कथमात्मसिद्धि
रित्याशंक्याह ॥ उपलब्धिः स्वयंज्योतिः दृष्टिः प्रसक्तस्य निषेधः ॥ साक्षात्सर्वान्तरः साक्षी चे
तो नित्यो गुणाद्वयः ॥२६॥ आत्मनोनुपलब्ध्यादिरूपत्वे प्रमाणप्रा वादुपलब्ध्यादि स्वभा

॥७२॥ ॥७२॥

वः सन्नसौ स्वतः सिध्यतीत्यर्थः ॥२६॥ आत्मात्मीयद्वयमहं ममप्रत्ययगोचरत्वेन प्रसिद्धमि
ति कथमात्मा स्वतः सिद्धः स्यादित्याशंक्याह ॥ सन्निधौ सर्वदा तस्य स्यात्तदाभासोपि मान
न तत्रा ॥ आत्मात्मीयद्वयं चातः स्यादहंममगोचरः ॥२७॥ अपि मानं कूटस्थाहंकारश्चैतन्यस
न्निधौ सति चैतन्यवदाभाति न तत्खलु तदविवेकादात्मात्मीयं चेतियेन अहं ममेति प्रत्यापत्ति
धियो गोचरः ॥ स्यादित्यनिर्विदात्मनः स्वतःसिद्धत्वे विरुध्यते सर्थः ॥२७॥ तथापि ग्राह्यप्रमेय

त्वादात्मनः स्वतः सिद्धिर्नास्तीत्याशंक्याह ॥ जातिकर्मादिमत्त्वाद्धि तस्मिन्शब्दाः स्युरंजसेति ॥ न
कश्चिद्वर्तते शब्दस्तदभावात्स्वमात्मनि ॥ २८ ॥ ६ ॥ विशिष्टस्य शब्दप्रमेयत्वेपि केवलात्मन
स्तदभावात्तस्य स्वतः सिद्धिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ २८ ॥ स्वतः सिद्धे चिदात्मनि जातिगुणादिप्रवृत्ति
निमित्ताभावान्नो कश्चिदपि शब्दो वर्तते चेत्कथं तर्हि वेदान्तैर्वेद्यते साक्षादित्याशंक्याह ॥ आभासो

दध्युरित्यर्थः ॥ ५६

यत्र तत्रैव शब्दाः प्रत्यग्दृशिस्थिताः ॥ लक्षयेयुर्न साक्षात्तमभिदध्युः कथंचन ॥ [illegible]यत्रा
हंकारादौ चिदाभासो जायते तत्रैव स्थिताः शब्दाः प्रत्यगात्मदृगात्मानं लक्षयेयुर्न तु तं सा
क्षादभि[illegible]त्रे हेतुमाह ॥ न ह्यजात्यादिमान्कश्चिदर्थः शब्दैर्निरुच्यते ॥ आत्माभासा सा यतो

तप

हं ह्यदात्मशब्दैस्तथोच्यते ॥ ३० ॥ अहंकारादेरिव चिदात्मनः सद्द्वारेण वेदान्तैस्तात्पर्येण

ति ४

प्रतिपाद्यते ॥ न हि वस्तुमहंकारे लोके स्यात्मशब्दप्रयोगः स्यादित्याशंक्याह ॥ आत्मेति ॥ तच्चे
सोमवदित्यर्थः ॥ ३० ॥ आत्माभासापितरमादौ वर्तमानाः शब्दास्तत्साक्षिणं लक्षयन्ति न सा
क्षादभिदधतीत्यत्र हेतु[illegible]माह ॥ उल्मुकादौ यथाग्न्यर्थोः पराधीनाग्नेर्वाचकः सा ॥ यथो ल्मु

कं दहतीत्यादिप्रयोगेनेवोल्मुकादिग्राह्याः सा स्यादेयानोपयुज्यंते तेषां लोमीताघ्यर्थत्वात्
तथापि दहतीत्यनुपपत्या लक्षणया ग्यन्यर्थाः तयालक्षणोपासंकारादौ वर्तमानोऽस्मा
दादिग्राह्या ब्रह्मात्मप्रतिपत्यर्थो भवंतीत्यर्थः ॥ आत्माभासो यत्रेत्यत्रात्माभासः सिद्ध इति
नाभ्युपगतः तस्य वस्तुत्वमवस्तुत्वं वेती विभ्रायामनिर्वाच्यत्वं वक्तुं दृष्टांतमाह ॥ मुखादन्यो
मुखाभासो यथादर्शानुकारतः ॥ आभासास्मुखमप्येवमादर्शानुवर्तिनात ॥३१॥ ६०
मुखस्य मुखाभासस्य लक्षणस्य च प्रतीतितो भेदप्रसिद्धं मुकादार्शीतिकमाह ॥ अहंकृत्यात्मनि
भासो मुखाभासवदिष्यते ॥ मुखवत्स्मृत आत्मान्योऽविविक्तौ तौ तथैव च ॥३२॥ अहंकारे तत्का
रणे चाज्ञाने परमात्मनो य आभासो मुखाभासवत्प्रतिभासतोऽन्य इष्यते ॥ आत्माभासस्तदो
भयोपाधिप्रतिभासितत्वेऽपि वस्तुतो नास्मात्तिरिक्तं किंच चिदस्ति चिदात्मपरतंत्राज्ञानाद्य
निर्वाच्यं विद्यायां तत्कार्ये चाहंकारादौ प्रतिबिंबद्वारा तदेव चिदात्मतत्वमविद्यया संसरती
त्यर्थः ॥३२॥ स्वमतमेव द्रढयितुं मतांतरमाह ॥ संसारी चैक इत्येके आभासोऽयं स्वतंत्र इति ॥

॥७२॥

उपदे२३

सहस्रा

यस्त्वयाहं ह्याभासः प्रतिपादितः स एव संसारी जननमरणदुःखादिमानित्येवं मंस्यन्त
इत्यर्थः ॥ आभासस्यावस्तुत्वान्नैव चमोक्ष्यस्तत्वं युक्तमित्याशंक्याह ॥ वस्तुच्छायास्फु
तिरन्यस्मात्मुखादिविकाराणां ॥३३॥ आभासः छायेत्यनर्थान्तरं नाऽऽभासमेतत् कामतः छायामि
त्यादिवाक्यमात्रप्रमाणयति । सत्यैरिति ॥ अन्यस्मान्मुखादिच्छायायावस्तुत्वे कारणमस्ति
छायाया । मालिन्यस्य मुखमात्रेणोपलब्धेः सोपलब्धेश्छायायावस्तुत्वे साम्यादि
ति ॥३३॥ एकदेशिनां मतत्रयमाह ॥ जैवंदेशो विकारो वा तदंशो वा साभ्यतः परे ॥ ममैवोऽन्त्य इति स्म
तेः परमात्मैकदेशो जीवः संसारी लिंगस्य चैतन्यस्फुतिबलादिविकारो वा चैतन्यछाया
विशिष्टोऽहंकारो वा संसारीत्यर्थः ॥ माध्यमिकमतमाह ॥ अहं कलेव संसारी स्वतंत्र इति
केचन ॥३४॥ बौद्धानामिमतं मतांतरमाह ॥ अहंकारादिसंतानः संसारी न्यनान्वयी पृथक्
इत्येवं सौगता आहुः तत्रान्याख्यो विचार्यतां ॥३५॥ यथोक्तेषु संसारिविकल्पेषु कश्चिदन्य
तमः स्वपक्षया विकल्पः सौत्रियतामित्याशंक्यान्यनमस्याप्तिन्याय्याशाश्रावात्मायुक्त
तः सिद्धांतसिद्धिरिति संधायोक्तमन्तरेति ॥३५॥ पासंगिकीं संसारी चिंतां हित्वा प्रकृत

अ५

स्व२

र्माभासनिरूपणं प्रस्तौति ॥ संसारिणां कृपालवास्तां प्रकृतं तत्त्वमधुनोच्यते ॥ प्रकृतमात्माभासस्व
रूपमेव निरूपयन्नादौ मुखाभासं दृष्टान्तत्वेनापरमार्थतया प्रपादयति ॥ मुखाभासो य आदर्शे
धर्मो नान्यतरस्य सः ॥ यो यमादर्शे मुखाभासो दृश्यते स किं मुखादर्शयोरन्यतरस्य वस्त्वेकस्य किंस्विद्ध
र्मः किं वा मुखस्यैव धर्मः अथवा द्वयोरेव धर्मः यद्वा वस्त्वन्तरमिति विकल्प्य प्रथमपक्षासं
म्भवं प्रतिज्ञातं प्रपंचयति ॥ द्वयोरेकस्य चेद्धर्मो वियुक्तेऽन्यतरे भवेत् ॥३६॥ यद्यादर्शमुख
योः द्वयोर्यस्य कस्यचिदाभासो धर्मो विवक्षितो तदा मुखधर्मत्वे दर्पणादिविप्रकर्षेऽपि मुखे ॥७३॥
दृश्यमाने तद्धर्मरूपादिवदाभासो दृश्येत दर्पणधर्मत्वेऽपि मुखवियोगे दर्पणेऽभासमानो सत्या दि५
भासो भासेत ॥ न चैवमस्ति तस्मादन्यतरस्याभासो धर्मो यस्य कस्यचिदित्युक्तमिति सर्पः ॥ दि४
३६ ॥ ६४ ॥ कल्पान्तरमनुवदति ॥ मुखेन व्यपदेशात्स मुखस्यैवेति चेन्मैवं ॥ यद्यपि मुखा
भास इति मुखनाम्ना सो व्यपदिश्यते तथापि नाभासो मुखस्यैव धर्मो दर्पणानुवि तं२
धानात् मुखेन धर्मत्वेऽपि तद्योगात् किं च सत्यपि मुखदर्पणादिवियोगे नाभासो

७३॥

(143)

८६

भवतीति तत्समानत्वमुखस्यैवाभासो धर्मः स्यादित्ति दूषयति ॥ नादर्शानुविधानाच्च मुखे सत्य
प्यभावृतः ॥ ३७ ॥ कल्मान्तरमस्य प्रसारः ॥ हृद्योरैवेति चेत्तन्न हृद्योरैवाप्यदर्शनात् ॥ न हि मु
खदर्पणयोरपययोरप्यपि वियुक्तयोराभासो दृश्यते ॥ नापि संयुक्तयोरसौ चमेयियथा
कथंचन संयोगेपि तदुपलंभनासंभवादित्यर्थः ॥ आभासस्यैव स्वेतरत्वमिति पक्षा
न्तरं दृष्टान्तपूर्वकं समाकृते ॥ अरूपस्य सतो दृष्टिः स्याद्राहोश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ ३८ ॥ यथे
हलोके सर्वेर्गतो रनुपलभ्यस्यापि राहोर्विद्यमानस्य दर्शनं चन्द्रमसि सूर्येचोपधौ
केदाचित्स्वेतत् ॥ एवमस्मादर्शयोर्विषयविषयिसंबंधोपाधावाभासस्यैव स्तुमत्तस्यै
वाप्ति व्याप्तेत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रागेव चन्द्रादिसंबंधाद्वस्तुत्वेन्यो तिः आरूत्रप्रामाण्यादे
वराहोरधिगतं प्रसक्ते चादर्शादिसंबंधोत्सर्वमर्थेवानुव्यतिरिक्तवस्तुनामुखाभासस्यकेन
चित्प्रमाणेनावगम्यतेरतिदूषयति ॥ राहोरप्रावेगोवस्तुत्वं सिद्धं शास्त्रप्रमाणतः ॥ किंच
मत्स्यादिप्रायेवराहुरित्येगी कारात्तदृष्टान्तेपि नास्ति संप्रतिपत्तिरित्याह ॥ छायापक्षेत्ववस्तु

(155)

तस्येति शिरोहोरस्ति ॥ मुखाभासोयं आदर्शादिस्यादिनोक्तं युक्तिं तत्र हेतुं करोति ॥ एवं तत्तत्र दृष्टान्तः
स्यावस्तुत्वान्मुखाभासो वस्तु परतो न प्रभवतीति भावः ॥ अपि नाक्रामेत्क्रामतः छायामित्यादि
स्यतेर्वस्तुत्वं छायायाः स्याच्चियुक्तमित्याशङ्क्याह ॥ छायाक्रान्ते त्रिविधोपि न तु वस्तुत्वसा
धकः ॥ ननु छायायाः लंघनप्रतिबंधपरमपि [illegible] वचनं तं [illegible] वस्तुत्वमिमिवाधुचिष्य — स्याः ४
स ५ — तिनेत्याह ॥ नह्यर्थान्तरनिरूढ[illegible]द्रा क्यं मर्यान्तरं वदेत् ॥ ६० ॥ वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ॥
६० ॥ यत्तु माधुर्यादिकार्यहेतुत्वेन वस्तुत्वं छायायाः सिध्यतीति तन्न दूषयति ॥ माधुर्या
॥७४॥ — दिच यत्कार्यमुष्मद्रव्यो[illegible]स्य वनोदरं ॥ छायायानेतद्दृष्टत्वाद्रूपामेव चद[illegible]नात् ॥ ६१ ॥ ध — ॥७४॥
घ ५- — आतपाध्वस्वनोदरं स्वेद[illegible]रोतापः प्रस्विन्नाः ससो माधुर्यं ओसपति भासं कुर्वतीत्यर्थः ॥
६१ ॥ दृष्टान्तनिष्ठमर्थं दृष्टान्तिके योजयति ॥ आभासा साम्यधीश्चैवं मुखाभासाश्रया यथा ॥ गम्यते
शास्त्रयुक्तिभ्यामाभासा सत्त्वमेव च ॥ ६२ ॥ यथा मुखं तदाभासस्तदाश्रयश्चेत्येते त्रयवस्तार
[illegible]तो विभक्ताभासं तेन तथैवात्मा तदाभासस्तदाश्रयश्चेत्येते मिथो विलक्षणं शास्त्रयुक्तिभ्यां

रु४

गम्यते॥ एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढ इत्यादि शास्त्राद्बुध्यादेर्विषयांतरस्यागमापायित्वेनानित्यसि
द्धसाक्ष्यात्मव्यतिरेकेण स्फुरणानुपपत्तेरितियुक्तेश्चात्मास्तित्वं सिद्धं। अग्निर्यथैकोभुव
नं प्रविष्ट इत्यादि शास्त्रात्कुरस्यासंगाद्वितीयात्मनो विद्यानतत्कार्यसंपर्कानुपपत्तेः
सुखदुःखाद्यनुभवासिद्धावज्ञानादात्माभासाभ्युपगमे तदविवेकादज्ञानतत्कार्य
संस्पर्शो भ्रमसिद्धः सुखदुःखाद्यनुभवसिद्धिरित्येवमात्मकयुक्तेश्चात्माभासास्ति
त्वं सिध्यति॥ अव्यक्तात्पुरुषः परः अक्षरात्परतः परः इत्यादि [illegible] शास्त्रादसंगवादि
केषु स्वात्मनः साक्षाद्दाकाशादिरूपेण परिणामायोगात् नाद्यनिर्वचनीयं किंचिदज्ञा
नं तदुपाधिभूतमभ्युपगंतव्यमिति युक्तेश्चात्माभासाश्रयानिर्वाच्यताज्ञानेप्योक्तेष्वः स
मुत्पाद्यतान्येवानुविनश्यतीति श्रुतेरागमापायित्वयुक्तेश्चाभासासत्वं प्रतिपादितं। ब्रह्म
वेद इत्यादिश्रुतेर्जीवब्रह्मैक्ययुक्तेश्च ज्ञानादेस्तत्त्रयस्याप्यसत्वं निश्चितमिति च शास्त्रार्थः।
एवमात्मानात्माभासस्तत्त्रयस्येति त्रितयमुक्तलक्षणं सिद्धमित्यर्थः॥४२॥ ॥छ॥ ॥छ॥

146

॥७५॥

संसारमोक्षसिद्ध्यर्थमात्मात्माभासाश्रयात्वयोक्तौ तैर्नैषामेकस्यापि संसारमोक्षौ युक्तावितिउं
क्ते॥ नह्यंतरविकारत्वादाभासस्याप्यनस्तुतः॥ नाचितिश्चादरं कर्तुं कस्य संसारि
ता भवेत्॥४३॥ विचार्यमाणे संसारस्यवस्तुत्वासंभवात्॥ आत्मन्यविद्यामात्रः संसारः
स्यादित्युत्तरमाह॥ अविद्यामात्रएवातः संसारोऽस्त्वविवेकतः॥ कूटस्थस्यात्मनानित्यमा
त्मा वा नात्मनोवसः॥४४॥ त्रयाणामविवेकाद्वस्तुत्वानुपपत्तेरात्मसत्तयासत्तावानात्म
न्यवाविद्यायाः संसारो भवतीत्यत्राशंक्य दृष्टांतेन स्पष्टयति॥ रज्जुसर्पधियारज्जो
र्यात्मनः प्राग्विवेकतः॥ अवस्तुः सन्नपि द्वेषकूटस्थात्मनात्मना तथा॥४५॥ कल्पनाया
लाघवमाश्रित्य चोदयति॥ आत्माभासाश्रयाश्चात्मा प्रत्ययैः स्वैर्विकारवान्॥ सुखी दुःखी
च संसारी नित्य एवेति केचन॥४६॥ योऽपि वर्णोऽभासाश्रयोऽप्युपगमः सयावात्मसस्मापि
रप्युपगम्यते चरोपद्वान्ततोऽन्य आत्माऽऽभा× आ× सस्य नास्तीत्यर्थः॥ एवकाराच्चे
कारः॥४६॥ नात्रागमोऽस्त्यतोऽस्तीति न लाघवमपि स्वासे ह्यामान्नमेतदित्युत्तरमाह॥

॥७५॥

आभासाभासापरिज्ञानाद्याध्यासेन विमोहिताः ॥ अहंकर्तारि मामेति मन्यंते ते निरागमाः ॥४७॥
आभासपरमार्थस्य सत्तदाभासो मिथ्येति याथात्म्येन यथावस्थितस्वरूपेणापरिज्ञानाद्विमो
हिताः ॥ श्रुतिसंप्रदायरहित्यास्ते स्वोत्प्रेक्षया प्रमाण्यंतीत्यर्थः ॥४७॥ परपक्षे मोक्षोपि दुर्लभः स्या
दित्याह ॥ संसारो वस्तु सत्ते षां कर्तृ[illegible]भोक्तृत्वलक्षणः ॥ आभासाभासाश्रयाज्ञानात्संसारो वि
वेकतः ॥४८॥ स्वपक्षे ×स× पुनराभासाश्रयाद्युपगमे त्रयाणामविवेकद्वारेण बंधस्तद्विवेक
न मोक्षश्चेत्याह ॥ आभासाभासेति ॥४८॥ आभासाभासाश्रयाविवेकद्वारा बंधस्तद्विवेकद्वारा मोक्ष
श्चेत्यर्थः ॥ इदानीमात्माभासाद्युपगमे ×आ× लोकांतरमाह ॥ चैतन्याभासला बुद्ध्यात्मनस्तु
स्वरूपता ॥ स्याच्चेत्तज्ज्ञानरूपेण वेदशास्त्री तियुज्यते ॥४९॥ आभासाभासायां बुद्धेर्गृहीतस
बंधेर्ज्ञानानंदादिरूपेण साम्ना न वेदा लक्षणया बोधयंतीत्युपगमाद्दात्माभासोनाप
लापमर्हतीत्यर्थः ॥४९॥ तथापि आनास्वगच्छतीत्यादिरूपेण गम्यत्वमात्मनो न सिध्यती
ति शंकते ॥ प्रवृत्तिप्रसयार्थी योपि नावेकाश्रयो यथा ॥ करोति गच्छतीत्यादौ दृष्टो लोके प्रसि
द्धितः ॥५०॥ प्रवृत्त्यर्थः क्रियाप्रसयार्थः कर्तृकर्मत्वं तयोरेकाश्रयत्वं यथा दृष्टं तथासिध्याश्रयत्वमि

पि किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ नाद्धनयोर्ध्योमयत्वं तु नोर्ध्वदृष्टं स्मृतौ तथा ॥ जानात्यर्थेषु कोऽहेतुर्ना
श्रयत्वं निगद्यतां ॥५१॥ जानाति श्रुतिमूर्धेपि वांजानात्यवगच्छतीत्यादीनां तेषु आश्रयत्वे हेतु
र्नास्तीत्यर्थः ॥५१॥ किं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोराश्रयत्वमात्रं नास्तीति चोद्यते ॥ किं वा परमार्थत
स्तयोराश्रयत्वं नास्तीति तत्र प्रथमं प्रत्याह ॥ आत्माभासस्तु तिङ्कर्त्रा व्योघात्यर्थश्च धियः क्रि
या ॥ उभयं चाविवेकेन जानातीत्युच्यते मृषा ॥५२॥ आत्माभासो बुद्धिश्च सत्ययुपरमार्थीत्मा
विवेकेन जानातीत्यादिशब्देन मृषैवोच्यते तस्मादज्ञानद्वारेण प्रकृतिप्रत्ययार्थयोराश्रयत्व
प्रसिद्धिरविरुद्धेत्यर्थः ॥५२॥ द्वितीयमंगीकरोति ॥ न बुद्धेरवबोधोऽस्ति नात्मनो विद्यते क्रिया ॥ अतो ना
न्यतरस्यापि जानातीति च युज्यते ॥५३॥ निरूप्यमाणे जानात्यवगच्छतीत्यादिप्रयोगो यथा न घटते
तथा नित्यं ज्ञानमितिभावव्युत्पत्त्या आत्मनि ज्ञानशब्दप्रयोगोऽपि न संभवतीत्याह ॥ नाप्यतो भावश
ब्देन ज्ञप्तिरित्यपि युज्यते ॥ न ह्यात्मा विक्रियामात्रो नित्य आत्मेति शासनात् ॥५४॥ भावो नाम धा
त्वर्थसामान्यं पचतीत्यादिवत् न चात्मा तद्रूपः परतन्त्रप्रसंगात् अतो नात्मनि भावव्युत्पत्त्या ज्ञानश
ब्दोपपत्तिरित्यर्थः ॥५४॥ करणव्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्दस्यात्मनि प्रवृत्तिं प्रत्याह ॥ न बुद्धेर्बुद्धिवाच्य

त्मा

त्वं करणं न स्वं कर्तृकं ॥ नापि ज्ञायत इत्येवं कर्मशब्दैर्निरूप्यते ॥५५॥ बुद्धेरन्तःकरणस्य बुद्धिशब्द
पर्यायज्ञानशब्दवाच्यत्वं करणव्युत्पत्त्या कथंचिदुपपद्यते न तु आत्मनस्तद्युज्यते न हि करणमक
र्तृकमस्ति तथा चात्मनश्चेत्करणत्वं कर्त्रन्तरमेष्टव्यमिति अनिष्टमापद्यतेत्यर्थः ॥ कर्मव्युत्पत्त्यापि
ज्ञानादिशब्दस्यात्मनि प्रयोगो न सिद्ध्यतीत्याह ॥ नापीति ॥ कर्तृकरणभावे तद्रूपे स्वकर्मक
त्वस्यापि वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥५५॥ तथापि सर्वमेतत्तुल्यमित्याशङ्क्याह ॥ न येषामे
क एवात्मा निर्दुःखोऽविक्रियः सदा ॥ तेषां स्याच्छब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं चात्मनः सदा ॥५६॥ आ
त्माभासाश्रयाविवेकेन शब्दवाच्यत्वादि स्वपक्षे सिद्ध्यतीति सत्त्वान्न सिद्धान्ते कश्चिद्दोषो
ऽस्तीत्यर्थः ॥५६॥ आत्माभासाश्रयाविवेकमतेऽरणापि शब्दप्रवृत्तिरात्मन्यविरुद्धेति भट्टादिमतं दर्श
यति ॥ यदाहंकर्तुरात्मत्वं तदा शब्दार्थमुख्यता ॥ अहंकर्तुरात्मत्वं यदि [illegible] सादात्मनश्चेतद्धातिस्यस्यो
तोऽसिद्धत्वात्तस्यामिथ्यात्वविलक्षणत्वान्नाहंकर्तुरात्मेति तिपरिहरति ॥ नाज्ञानायामिमत्वात्तु श्रुतौ तस्यात्म
लुप्यते ॥५७॥ मुख्याभावे गौणोऽपि शब्दार्थो न स्यादित्याशङ्क्याह ॥ न तु हि न मुख्यार्थो नापि गौणः कथं च न
जानातीत्यादिशब्दस्य गतिर्व्याख्यात पापितु ॥५८॥ कस्मात् जानातीत्यादिशब्दस्य वाच्यं गतिरित्या

म४ व१

था १ प्र २

ज्ञोक्या न्यथा वेदस्याप्राप्त प्रसंगादित्यासः॥ज्ञाश्च नामयं थत्ते वेदस्याप्यप्रमाणता॥सा चेनेष्टा वतोन्या गतिरस्य प्रसिद्धितः॥५॥प्रसिद्ध्येव गतिः श्रीयते चक्षिप्रादर्लं सिद्धा कं नापाणि न्यादि प्रसिद्धया साश्रयितव्या॥नाधास्या हा प्रसिद्धिर्मृष्ट लोकस्य यद्विरोधानिरासता॥लोकायतिक सिद्धांतः सचानिष्टः प्रसज्यते॥६०॥४॥ द्वितीयं प्रत्याह॥अपि युक्तं प्रसिद्धिश्च सर्ववद्धनिबंधना॥बुद्धेरोस्मनोरा दुर्विवेकं चेलत्वात्त्वतो हि गतिरन्यमेवतेहुरावृदिष्यतिनेत्याह॥गतिरन्यनवेदो यं प्रेमाणं सत्वदस्कृतः॥६१॥चिदात्मेनि औपाधिको नो जीती त्यादि त्राष्ट्र प्रयोगदर्शी गीवृत्सा सिद्धोति दृष्ट

॥७७॥ क्रमसं १

तमाह॥आदर्श मुख सामान्यं मुखस्यापि हि मानवे॥आदर्श यन्मुखं तेन सामान्यमेकत्वं बसिस्थितस्य मुखस्यापि दर्व्यत रोसाद नानुपपत्तेर्मदीयमेवेदं मुखमिति प्रसिद्धि ज्ञानाच्चेत्यर्थः॥उक्तमेव मुपपादयति॥मुखस्य प्रतिबिंबो हि मुखाकारेण दृश्यते॥६२॥कल्पितमुखस्य परमार्थमुखस्य चान्योन्यमविवेकादितरेतरे धर्माध्यारोपणान्मुखं मलिनमल्पं वेलं चलतीत्यादि व्यपदेशा व दासन्यपि सर्वमुपपन्नमिति दार्ष्टांतिकमाह॥यत्राप्यस्याव भासस्तु तयोरे वाविवेकतः॥जीनोतीति क्रियासर्वा नो कायति स्वभावतः॥६३॥अवभासो नाम आभासः प्रतिबिंबभावेः॥ल दारणा मा

॥७८॥ क्रं

॥६३॥

नात्मनोरन्योन्यधर्माध्यासेन जानातीत्यादिव्यपदेशो भवतीत्युक्तमेव स्पष्टयति॥ बुद्धेः चैतन्यत्वमध्य
स्य जानातीति ज्ञ उच्यते॥ तथा चैतन्यमध्यस्य ज्ञत्वं बुद्धेरिहोच्यते॥ ६४॥ ननु ज्ञानं बुद्ध्यादि किमात्म
संबंधित्वेन क्रियते। कथमुच्यते चैतन्यमात्मस्वरूपं बुद्धावापरोप्यत इति तत्राह॥ स्वरूपं चात्म
नो ज्ञानं नित्यं ज्योतिःश्रुतेर्यतः॥ न बुद्ध्या क्रियते तस्मादात्मनान्येन वा सदा॥ ६५॥ बुद्ध्यात्मनो
रन्योन्यधर्माध्यासेन व्यवहारं दृष्टांतमाह॥ देहं प्रत्ययो यद्वज्जानातीति च लौकिकाः॥ वद
६९ ति ज्ञानकर्तृत्वं तद्वद्देहधर्मात्मनः॥ ६६॥ अहंप्रत्ययः प्रायोग्ये देहे घटादितुल्ये मनुष्योऽहमित्य त्वे ५
हंप्रत्ययो यथा दृश्यते तथा बुद्धेः कर्तृत्वेनात्मस्वायोग्येपि चिदाभासव्याप्त्या ज्ञातृत्वमारोप्य
जानातीति लौकिका व्यवहरंति तथात्म[illegible]। नो विकारव्यवहारस्य दृष्टत्वान्निकारित्वात्तावि
वेकाहि[illegible]कारित्वादिव्यपदेशसिद्धिरित्यर्थः॥ ६७॥ ननु तार्किका ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशौ
प्रपश्यतो ज्ञानं क्रियत इत्याहुः॥ तन्नो नित्यज्ञानमात्मस्वरूपमित्युक्तं तत्राह॥ बौद्धः प्रत्ययरूपे न
क्रियते मायो[illegible]स्वचिन्निर्मितः॥ मोहिताः क्रियते ज्ञानमित्याहुस्तार्किका जनाः॥ ६८॥ छ॥ छ॥

ज्ञानेजन्मविनाशप्रतिभासस्योपाधिकं चाज्ञस्वरूपेणाङ्गीक्रियमाणेतेस्यर्थः॥६७॥ आदर्शमुखसा
मान्यमित्यादिना॥ मानामनोराभासबुद्धौरूपाविवेकाज्जानातीत्यादिव्यवहारमुपपाद्यप्रसक्तानुप्र
सक्तं च परिहृत्य प्रकृतमुपसंहरति॥ तस्माद् [illegible] भासबुद्धौ नाम विवेकासवर्तिताः॥ जानातीत्या
दिशब्दस्य प्रत्ययो यो वाच्यत्वमृच्छति॥६८॥ यथोक्तशब्दस्तदनंतरभाविलदर्थप्रत्ययस्तच्छुसा
रिणीति त्रैनार्थे [illegible]स्मृतिश्चेत्यैतत्सर्वे स्य्यवहाराः यथोक्ताविवेकाद्धताराविस्यर्थः॥ ज्ञाभासबु
द्धिनामविवेकमूलः सर्वो व्यवहारइति उक्तमेवदृष्टान्तेन स्पष्टयति॥ आदर्शानुविधायित्वच्छाया
या अस्यतेमुखे॥ बुद्धिधर्मानुकारित्वं ज्ञाभासस्य तथेष्यते॥७०॥ छायायेत्याभासो निर्दिश्य
ते। अस्यते समारोप्यते इत्यर्थः॥ यथा आदर्शानुविधायित्वं प्रतिबिंबद्वारा मुखे अध्यस्यते
तथा चित्प्रतिबिंबद्वारात्मन्यध्यस्यते इत्यर्थः॥७०॥ यस्मात् चिदाभासाविता बुद्धिस्तस्मात्तस्य
रिणा [illegible] मेषु यारूढत्वप्रतिभाससिद्धिरित्याह॥ बुद्धेस्तु प्रत्ययान्तस्मादाभासेन दीपिताः॥
मारूकास्वभासं लेढ हन्तीवान्मुकादयः॥७१॥

॥शिव॥ ॥७८॥ ॥राम॥ ॥७८॥

बुद्ध्यादिराभासनत्वात्सपरिणामानामपि चिदाभासवत्वात्स्मार्तकत्वधीरित्स्फुरत्तमजानंतः स्वोक्ते
क्षणमात्रमनुसरंतो बौद्धा विरुद्धं वदंतीत्याह ॥ स्वयमेवावभासंतेत्याहकः स्वयमेव चाहमित्येवमाह
कोस्तित्वं प्रतिषेधतीति सौगताः ॥ ७२ ॥ बुद्धो बुद्धिवृत्तिषु चाभासस्य विद्यमानत्वात्तद्विवेकं निबंध न३
नाप्रमाणो बौद्धानामित्येवमेतन्नोद्यपरिहर्तुं आक्यं नान्यपेक्ष्यमित्रेत्य ■ स्वयंप्रकाश्यापेक्षतीति ॥ यद्येवं
नान्यद्रष्ट्रयास्ते किं तद्धारणमुच्यतां ॥ भावाभावो वा स्तितेषां येनान्यगाद्यो सरायहि ॥ ७३ ॥ ध ॥
अन्यपीग्राहकस्तेषामित्यतरत्पितसमं ॥ नान्येन साक्षिणा द्रष्ट्रयास्तप्रसयाभवेसुरित्येवं यदि बौद्धाव
दंति तर्हि किं तेषां निवारणमित्युच्यतामिस्कार्वे स्वयंप्रख्या ब्रुते भावेति ॥ तेषां प्रत्ययानां जन्म
ण३ विनाशौ न सद्द्रासास्विवेद्यो किंतु साहमितिप्रत्ययविज्ञासिद्धः स्पष्टा पीग्राहकोस्ति तावता बौ
द्धमतापावरमिति यदि मतमित्यर्थं दूषयति ॥ तदपीति ॥ अविनितत्वस्य लुल्यत्वाद्य स्वि
नग्राहकसति ॥ ७४ ॥ तत्र यपीति ग्राहकरूपमपि प्रत्ययं समञ्जडं ततो न भावाभावसिद्धिरि
त्यर्थः ॥ ७४ ॥ अतिरिक्त साक्षि एव सति भावाभावसिद्धिर्नास्ति चेत्तर्हि विनेनाभासं ■

का२

साक्षिसान्निध्यादेव भावाभावयोः सिद्धिर्भवतीति शंकते॥ अध्यस्तस्य समीपे तु सिद्धिः स्यादिति चे
न्मतं॥ नाध्यस्तानुपरक्तत्वादन्यत्रापि प्रसंगतः॥ ७५॥ परिहरति नेत्यादिना॥ अहंकारोदानध्यस्त
ल्पो३ चैतन्यस्यानुपकारिसंभासोरस्याहेतुत्वादन्यत्रापि काष्ठलोष्टादौ सन्निधानाविशेषणासिद्धि
प्रसंगान्न संधिमात्रेणासिद्धिरित्यर्थः॥ ७५॥ आत्माभासानुपगमे बौद्धादिदोषपरिहारासंप
त्रि४ त्तिमुक्त्वा शास्त्रीयो बंधमोक्षव्यवहारोपि निरस्तु मस्ताध्यस्यवादिनो न सिद्धतीति वक्तुं
॥७प्री विकल्पयति॥ अर्थी दुःखी च यः श्रोता स चाध्यस्तो [illegible]नतरः॥ दुःखित्वेन मोक्षार्थित्वेन च प्रसिद्धः॥ ७६ ॥७ाणि
श्रोते वाध्यस्तो विवक्षितः॥ किं वा तयोः मिथ्याभेदोस्तीति [illegible]न्यः॥ प्रथमपक्षं प्रत्याह॥ अध्यस्त
स्य च दुःखित्वं अर्थित्वं च न ते मतं॥ ७६॥ आभासानंगीकारात्तद्द्वारेण विघातकार्यसंभवा विकप
त्सिद्धः॥ नाध्यस्तस्य दुःखदुःखित्वादि सिद्धिरित्यर्थः॥ ७६॥ द्वितीये दूषयति॥ कर्ताध्यस्तः स
क्ष३ दस्मीति नैव संज्ञू रमहे ते॥ श्रोतुरध्यस्तस्य [illegible]न चैकत्वे भान्तत्वादि युक्तः श्रोताज्ज
त्वाच्चैतनो ध्यक्षाद् हं सत्ब्रह्मास्मीति संज्ञू हं नैवाहतीत्यर्थः॥ पुनश्च दोषांतरमाह॥ ध॥

च२

153

२१

सर्वेदो वासीति मिथ्याक्तिः श्रुतेरपि न युज्यते ॥ ७७ ॥ चिदाभासान्त्युपगमेवं धमोक्षौ ■वतारानुपपत्तिमेवमुक्त्वा स्वपक्षे तदुपपत्तिमाह ॥ अविविच्योभयं वक्ति श्रुतिस्त्वे स्या ॥ त्वं रूपस्तथा ॥ आत्मानात्मरूपमुभयमाभासद्वारेण विवेकापन्नं कृत्वाय थाप्राप्तमर्थित्वात् कृपादाय श्रुतिस्तत्त्वमसीति तादात्म्यं वक्ति चेत्तथा सतिसम्यगहं ब्रह्मास्मीति गदः स्यात् ॥ चिदात्मनः स्वतो ब्रह्मत्वादतो ब्रह्मज्ञानादविद्यो■कार्य निराकृते तेः राभासकृता विवेकादिभावात् बंधमोक्षव्यवहार सिद्धिरित्यर्थः ॥ सांख्यादिपक्षमनुभाष्य प्रतिक्षिपति ॥ ७८ ॥ अस्मद्युष्मद्विविन्येव त्वः

७२

मेवेतिवदेद्यदि ॥७६॥ प्रत्ययान्वयि निष्ठत्वमुक्तदोषः प्रसज्यते ॥ साक्षिणो मुं

ञ्जादिवेषिकां निःकृष्यकेवलमहंकर्तारं त्वमेव ब्रह्मेति श्रुतिद्वारेणाचा

र्यो यदि ब्रूयात्तदा तत्त्वमसि श्रुतेरहंकारनिष्ठत्वान्मिथ्यावादित्वमुक्तदो

षः स्यादित्यर्थः ॥७६॥ प्रत्ययान्वयिनिष्ठत्वमुक्तदोषः प्रसज्यते ॥ साक्षिणो मुंजादीवेषीका

निःकृष्य केवलमहंकर्तारं त्वमेव ब्रह्मेति श्रुतिद्वारेणाचार्यो यदि ब्रूयात्तदा तत्त्वमसिश्रुतेरहंकारनिष्ठ

त्वान्मिथ्यावादित्वमुक्तदोषः स्यादित्यर्थः ॥७८॥ अहंकर्तृत्वविषयो स्यात्पदे स्याद्लक्ष्यलक्षणं भवति

त्वं शब्देनाहंकर्तृविषयेण च्यलक्ष्यस्य लक्षणमाणात्वादितिरावतो ॥ त्वमित्यध्यक्षमिष्टभेदह

मध्यक्षयोः कथं ॥७९॥ सांबधोवा भवेत्तेन त्वमिति लक्षयेत् ॥ अहंकाराध्य

क्षयोः संबंधाभावान्नाहंकारनिष्ठेन शब्देनाध्यक्षस्य लक्षणत्वमिति लक्षय

॥८०॥

॥८०॥

यं

दृश्या

ति। अहमिति॥ अहंकारस्यैव ममाध्यक्षस्य दृष्टृत्वमिति संबंधमाशंक्याध्यक्षस्य कूटस्थत्वान्ने
त्यभिप्रायाह॥ द्रष्टृदृश्ययोरेव संबंधो यद्यध्यक्षेणि त्रिपोक्त्य॥८०॥ संबंधांतरमाशंकते॥ अत्रियत्वेपिता
दात्म्यमध्यक्षस्य केवबोधेर्दि॥ यत्र तु क्लोपटस्यादौ तादात्म्यं तत्र पटस्य तंतो कस्य मित्यादि संबंधग्रहणा
द्दृष्टे॥ तथा मम अहं वर्तुरात्माध्यक्षोस्तीति संबंधग्रहणेन तादात्म्यधीर्न संभवतीत्याह॥ आत्माध्य
क्षो मम मास्तीति संबंधाग्रहणेन धीः॥८१॥ एवत आत्मांतरहृदये यो यानी सादिश्य स्वाद्रष्टेकाराध्यक्ष
योः संबंधः सिध्यतीतिशंकते॥ संबंधग्रहणं स्यादिति चेन्मन्यसेन हि॥ पर्वोक्तोः स्युः स्त्रिधादो
षाग्रहो वा स्यान्ममेति चे॥८२॥ परिहरति॥ नहीति॥ अध्यक्षस्य संबंधग्रहणेन युज्यते नु विकार
त्वान्नाहंकारस्य जडत्वाज्जडं प्रति स्तुतेर्वैचक्रत्वमपि न युक्तमिति त्रिधा दोषाः स्युरित्यर्थः॥ संबंध
ग्रहेपि ममाध्यक्षोस्तीति संबंधग्रहः स्यात् न त्वहमध्यक्ष एवेति ग्रहो युक्तः सोपि न स्याज्जडत्वादि
त्याह॥ ममहोवेति॥८३॥ आत्मानात्मनोः संबंधासिद्धिं परमते दर्शयित्वा स्वमते मिथ्या तादात्म्यं द
र्शयति॥ अहद्रिति दृशिरूपेणाभाति बुद्धिर्यदा तदा॥ प्रत्याया अपितत्स्याः स्युस्तत्क्षायोविस्फुलिंगव
त्॥८४॥ बुद्धेर्बुद्धिरहा ज्ञानी चेतन्याभासेवत्वे लौकिकवैदिकसर्वव्यवहारसिद्धिरित्याह॥ श्री

सी२   द्रु१ श्रु१

भासस्तदभावश्च हेतोः। साम्येन चान्यथा। लोकस्य युक्तितः स्यातां तां [illegible] तथा सति ॥८४॥
भावाभावयोर्युगपद्विरोधित्वात् हेतोः [illegible]म् सकाशात्तु लोकस्याभासतदभावौ नैव चिदाभासमंतरेण युक्तितः
स्यातां चैतन्यस्य निःसंगेन भावाभावायोगात् तस्माच्चैतन्याभासाभ्युपगमस्फुरणास्फुरणे साक्षिणा
सिध्यतः नान्ये येऽस्यात्माभासः स्वीकर्तव्य इत्यर्थः। किंच तत्त्वमसीवाक्यात् तस्मात्मनो ब्रह्मास्मीति
यहोबुद्धे[illegible]दाभासवत्वे सत्येव घटते। तदा रोगो वा पदेशोपपत्तेः तोपि चिदाभासोऽभ्युपेयः स्यात्।
तदुक्तं श्वेति॥८४॥ नन्वायो विस्फुलिंगवद्विसृत्तत्यारा[illegible]त्मनि विकारप्राप्तिरिति शंकते॥ नन्वेवं हि स्फु
संक्रांतिरयःपिंडेऽग्निवत्स्वतो॥ आर इति। बिंबितस्य मुखाभासस्य यथा मिथ्यात्वेन पातं चे
तन्ये मिथ्यावबुध्यात्मनिष्ठत्वेनाभासातीत्यानैवेवतत्प्रोग्रानिराकृतमित्यर्थः॥ मुखाभासवदित्येत
त दृष्टांतं निराचष्टे॥८५॥ दृष्टांतस्य सर्वांशारूपत्वाद्दार्ष्टांतिकस्यापि तथात्वं स्यादित्याशंक्य
कस्यचिदेवांशस्य दृष्टांतत्वेन विवक्षितत्वान्नैवमित्याह॥ दृष्टांते मा यो रोहितामासमित्यतः दृष्टमुच्य
ते॥ दृष्टांतेन दृष्टांतो गर्भे[illegible]तो संक्रमणादिदृष्टांतत निविष्टं दार्ष्टांतिके कस्मान्न गृह्यते तत्राह॥
दृष्टं दृष्टांततुल्यत्वं न तु सर्वात्मना क्वचित्॥८६॥ दृष्टांते विवक्षितमंशमुपन्यस्य दार्ष्टांति

॥८१॥   म   ॥८॥

दा१

केपि तथाविधमंशं दर्शयति ॥ तथैव चेतनाभासं चित्तं निरस्यंश्चयम् ८२ वेत्त ॥ हृद्यस्याप्यसोग्निव्याप्या
रोहितस्य प्रसस्य यवदन्तः कारणं तद्विकारजातं चाचेतनमपि चैतन्यव्याप्त्या चेतनवद्भातीत्यर्थः ।
किं चोदर्शे मुखाभासो यथा मुखेस्फुरन्तं तथात्माभासोपि मिथ्याप्रवैमेवोक्तः ॥ तस्मादात्मा
भासस्य मिथ्यात्वादपि न कूटस्थस्य विरोधो दर्शे हि साक्षात् ॥ मुखाभासो यथादर्शे आभासख्यापि
तोमृषा ॥ ८७ ॥ आत्माभाससद्द्वारेण जडमिति चित्तस्यैतै चैतन्यत्वमुच्यते ॥ स्थूलस्तस्य चेतनत्वं किं नस्या
त्तदाह ॥ चित्तं चेतनमित्येतत्तत्र स्वयुक्तिविवर्जितं ॥ किं च देहस्यस्यापि चित्तस्य स्थूलश्चेतनत्वे देहस्या
पि देहादेः चिद्रूपत्वप्रसक्तिरित्यति प्रसक्तिपरंपरां दर्शयति ॥ देहस्यापि प्रसंगः स्याच्चक्षुरा
देस्तथैव च ॥ ८८ ॥ देहात्मापत्तिमात्राक्य निरस्यति ॥ तदप्यस्त्विति चेत्तन्न लोकायतिकसंगतेः ।
अतस्माच्चेतनस्येव चित्तस्याचेतनाभासत्वमास्थेयं ॥ अन्येषाद्दारामावादत्रैवस्मास्मि
ति आगन्तुकधीनं सिद्धे हि स्यात् ॥ न च धीर्हि त्विहास्मीति यद्याभासो न तच्चेतेद्धि ॥ ८९ ॥
अहमस्मीति धियो भावेनाक्रान्तिस्तत्राह ॥ सदस्मीति धियो भावे व्यर्थस्यात्तत्वमस्य

160

॥ ८९ ॥

पि। सार्थकं चेदिदं नास्यं किमिति तर्हि सर्वोपि सदिति ज्ञस्यास्मीति न प्रतिपद्येत तत्राह ॥ युष्म
दस्मद्विवेकज्ञे स्यादर्थवदिदं वचः ॥ ५० ॥ तमेव युष्मदस्मद्विवेकं दर्शयितुं आत्मानात्म
त्मविषयाणां प्रत्ययानां विषयानुक्तानां तद्विषयाणां गुणप्रधानभावे विशेषणविशेष्यभावं दर्श
यति ॥ ममेदं प्रत्यययोर्ज्ञेयो युष्मद्येव न संशयः ॥ अहमित्यस्मदीयः स्यादयमस्मीति चो
भयोः ॥ ५१ ॥ अस्मदर्थस्य युष्मदर्थस्य प्रधानगुणाभावोऽदृष्यंते विशेषणविशेष्यत्वं
क्वचिद्युष्मदर्थस्य विशेषणत्वमस्मदर्थस्य विशेष्यत्वं क्वचिदस्मदर्थस्य विशेषणत्वं यु
ष्मदर्थस्य विशेष्यत्वं तद्द्वयं गृहीतव्यं युक्तितः ॥ यस्मादन्यथा व्यवहारो नोपपद्येत
तस्मादेवमेव युष्मदस्मदोः प्रधानगुणभावादिरूपकं तद्व्यभिसंधेः ॥ एवमु
क्तानां सुध्येविशेषणविशेष्यत्वं न स्यादनुपपत्ति ॥ ममेदं हृदयमिति ममेदं प्रत्यया
त्प्रतिभासोऽज्ञेयो युष्मद्येव अनात्मार्थ एव तयोरनात्मविषयत्वेन संशयः ॥ अहमि

च३

॥ ८९ ॥

तिय: प्रत्यय: सोस्म्यात्मनि आत्मनोऽर्थे मिथैतस्य इदमस्मीतिय: स उभयोरनात्मा।सा
त्मनोर्गुणप्रधानभावेन वर्तमानयो: स्यादिवमात्मानात्म विषयाणां प्रत्ययानां विषयानुरक्तां तद्विषय
तां गुणप्रधान [struck through] स्यादिवभावमाह। अन्योन्येति परस्परापेक्षया तेषां प्रत्ययानां व्यवहार
भुमौ प्रधानगुणतात्पर्यादनात्मार्थस्य प्राधान्येन कथं युष्मदस्मद्विवेकइत्यपेक्षायामाह। ममेदमिति। अ
न्योन्यापेक्षया तेषां प्रधानगुणतेष्यते॥७॥ विशेषणविशेष्यत्वेन तथा ग्राह्यं हि मुक्तितः॥१२॥ ममेदमि
त्यादिना विशेषणविशेष्य संयुक्तितोऽग्राह्य मित्युक्तमेव व्यक्तीकरोति। ७। ममेदं द्वयमप्येतन्मध्य
मस्य विशेषणं। मध्यमस्यात्मनो देहं तरस्यावस्थेदं ममेदमिति द्वयमपि पत्र दृष्टांत
माह॥७॥ धनी गोमान्यथा तद्वद्देहोऽहं कर्तुरि [illegible] च॥१३॥ यथा धनादिदेह। तरस्य विशेष
णं तथा देह: स्थूलोऽहं कर्तुर्विशेषणमित्याह। तद्वदिति। ७। अहं कर्तस्य हितं स
र्वमिव बाह्यं वस्तु तत्रोध्यारोपितं सर्वदा साक्षिणो विशेषणं साक्षित्वस्य बुध्या।

विशेषणत्वं २

॥ ६३ ॥ वे ५

दिसाक्ष्यार्थेप्रयुक्तं चादित्याह ॥ बुध्यारूढं सदा सर्वं सारं कर्त्रे च साक्षिणा ॥ यस्मादरं कर्त्रीस
स्सर्वस्य साक्ष्यस्यैतौ दात्म्यं तस्मात्स्वाभासद्वारेणासंनिभ भासयतीति सर्वावभास
कः चित्स्वभावो वस्तुतो न किंचिदपि साक्ष्यसंस्पर्शश्च तैतस्य सर्वदैवासंगस्वभावत्वा
दित्याह ॥ तस्मात्सर्वविभासो ऽनः किंचिदस्य स्पर्शान्न सदा ॥ ५४ ॥ एष विवेकिनां मार्गो वि
पुरितस्तु विवेकिनो ऽस्त्राद्यवप्यासनो विशेषणत्वप्रसंगादित्याह ॥ प्रतिलोममिदं स
र्वं यथोक्तं लोकबुद्धितः ॥ अविवेकिधियामस्ति नास्ति सर्वं विवेकिनां ॥ ५५ ॥ लोके
बाह्यार्थोपहतचेताः तस्य बुद्धिर्बाह्यार्थप्रधानैव तेन बाह्यार्थप्रधानीरसतेहि ऽर्णा
त्वेन प्रत्यगर्थे लोको विनियुंक्ते ततो विपरीतमेतद्विशेषणविशेष्यत्वादि सर्वमविवेकिधि
यामनिवित्तात्मानात्मस्वरूपाणामस्ति विवेकिनामवगतात्मस्वरूपाणां पुनर्नेदं सर्वं
विद्यते स्वभावस्पर्शयामिव सर्वस्यात्माविद्याविलसितत्वादित्यर्थः ॥ ५५ ॥ नन्वेवम

प ॥ ८ ॥ आ प्रधानेवृते [illegible] न बाह्यर्थे ४

नातम २

न्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्ता सावगममात्रं किं वाक्येनेत्याशंक्याह ॥ अन्वय
व्यतिरेकौ हि पदार्थस्य पदस्य च ॥ स्यादेतदहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणे ॥ ९६ ॥ आत्मपदा
र्थो द्रष्टा साक्षी न ह्रष्ट्र्यः साक्ष्यं साभासाहंकारः सर्वं जगदात्मपदार्थस्यैव शेषस्तेन कश्चिदपि
जडोऽर्थः शेषी संभवति। आत्मेत्यादिपदमपि यथोक्तार्थस्यैव समर्पकं न कदाचिदपि दृश्यार्थमभि
करोतीत्येवं पदपदार्थयोरन्वयव्यतिरेकौ युक्तिरेव स्यादहमित्यत्र विवेकावधारणे न वाक्यार्थे
ऽन्वयव्यतिरेकव्यापारः तस्मादेतदेव वाक्यं वाक्यार्थावधारणे प्रभवतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥ किंचा
वस्थाप्रत्ययत्रयं परस्परं व्यभिचारि चैतन्यं तु सुषुप्तेऽपि न व्यभिचारीति प्रकारान्तरेणा
त्मानात्मविवेकं दर्शयति ॥ ९८ ॥ नाद्राक्षमहमत्रास्मिन्सुषुप्तेऽन्यन्मनागपि । न वारयति
दृष्टिं स्वां प्रत्ययं तु निषेधति ॥ ९९ ॥ प्रतियत्तरतीत्यस्याः प्रत्ययशब्देन प्रमातृप्रमाणप्र
मेयलक्षणः सर्वो विशेषो गृह्यते ॥ १०० ॥ अन्वयव्यतिरेकव्यापारनिष्ठया प्रदर्शि
तास्या शास्त्रसंमता न स्वबुद्धिपरिकल्पितेत्याह ॥ १ स्वयंज्योतिर्न हि द्रष्टुरित्येवं सं

८४॥

विदोस्ति तां कौटस्थ्यं च तथा तस्याः प्रत्ययस्य च लुसत्तां ॥९८॥ स्वयमेवाब्रवीच्छास्त्रं प्रत्ययावगती
पृथक् । युष्मदस्मद्विवेकमेवमुपपाद्यावगतपदपदार्थं पुरुषं महावाक्यं फलवद्भवतीत्या
ह । एवं विज्ञातवाक्यार्थे श्रुतिर्लोकप्रसिद्धितः ॥ श्रुतिस्तत्वमसीत्याह श्रोतुर्मोहापनु
त्तये ॥९९॥ अवांतरवाक्यार्थो वाक्यर्थज्ञाद्भेनोच्यते ॥९९॥ वाक्यश्रवणमात्रान्मोहापो
हे दृष्टांतमाह ॥ छ ॥ ब्रम्हाहत्वारधैर्य्यद्रु दुत्यैवापानुदत्तमः ॥ तस्य विद्धुत्वसंबोधे
नयत्नांतरमूचिवान् ॥१००॥ दृष्टांते त्वं विद्धुरसीत्युक्तिमात्रादेव मोहनिवृत्तिरित्यत्र
हेतुमाह । तस्येति ॥ तत्वमसीति बोधितोपि मुमुक्षुरहं ब्रम्हेति न प्रतिपद्यते । कर्त्ताह
मित्यादि प्रत्यक्षाविरोधादित्याशंक्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षिणोऽहमादिज्ञाद्वृत्तेः क्षि
तस्य ब्रम्हत्वोपदेशान्नैवमित्याह ॥ छ ॥ अहंशब्दस्य यानिष्ठा ज्योतिषि प्रत्यगात्म
नि ॥ सैवोक्तासदसीत्येवं फलं तत्र विमुक्तता ॥१०१॥ तत्रेति सत्यम्या वाक्यार्थज्ञान
मुच्यते ॥१०१॥ यदि पुनैवगतपदपदार्थस्य वाक्यादहं ब्रम्हास्मीति ज्ञानं समस्तसंसारनिव

॥८४॥

कृ१

165

तीकेनेष्यते तदा प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमेवावश्यं कार्यपरत्वं कल्पनीयं न च तथुक्तं विद्वदनुभवविरोधादि
त्याह ॥ श्रुतमात्रेण चेत्[illegible]न्तस्यात्कार्यं तत्र नवेद्धुवं ॥ किंच सिद्धेर्थे शास्त्रस्याप्रामाण्यं किंवि
विपर्यासलक्षणं किंवा निष्फलत्वं उत संशयरूपमनुसृत्यात्मकं वा नाद्य इत्याह ॥ छ ॥
व्यवहारात्पुरापीष्टः सद्भावस्त्वयमात्मेनः ॥ १०२ ॥ शास्त्रीयव्यवहारात्पूर्वमप्यात्मसद्भावस्येष्ट
त्वात् । न शुक्तिरूप्यज्ञानेवत् ब्रह्मात्मज्ञानस्याप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १०२ ॥ द्वितीयं प्रत्या
ह ॥ छ ॥ अज्ञानाद्यादिनिर्मुक्त्यैव तत्काला जायते प्रमा । वाक्यश्रवणसमकाले वाज्ञानाद्या
दिनिवृत्त्यर्थं विदुषां प्रमोपजायते । तेन वाक्यस्य नास्ति नैष्फल्यमित्यर्थः ॥ तृतीयं दूषय
ति ॥ छ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थे त्रिषु कालेष्व संशयः ॥ ३ ॥ तत्र हि प्रमाज्ञायमाना कदा
चिदपि संशयवती न भवतीत्यर्थः ॥ कुफडादिशाब्दवदनुसृतिलक्षणमपि नाप्रामाण्यमिहा
स्तिपदार्थज्ञानस्य प्रतिबंधस्याभावादिति चतुर्थं शिथिलयति छ ॥ प्रतिबंधविहिनत्वात्स्व
यं चानुभवात्मनः ॥ जायते व प्रमात त्रस्वात्मन्येव न संशयः ॥ ४ ॥ प्रमाणस्वरूपनिरूप
णे नाहं ब्रह्मास्मीतिज्ञानमुत्का प्रतिपत्स्वरूपनिरूपणे नापि वाक्यादपरोक्षात्मज्ञा

पद३

व ४

क१

नमेवयुक्तमितिवक्तुंविकल्पयति॥छ॥ किंसदेवाहमस्मीतिकिंवान्यःप्रतिपद्यते॥ तत्राद्येविकल्पेपरेस्त्या
निष्टापत्तिमाह॥छ॥ सदेवचेदहंशब्दःसतामुख्यार्थइष्यतां॥५॥ द्वितीयंप्रत्याह॥छ॥ अन्यश्चे
त्सदहंमाहीप्रतिपत्तिर्मृषैवसा प्रमाणस्यरूपस्यप्रमतत्स्वरूपस्यचनिरूपणेनवाक्यादहंब्रह्मास्मीत्य
परोक्षप्रतिपत्तिरेवयुक्तेत्युपसंहरति॥छ॥ तस्मान्मुख्यग्रहेनास्तिवारणंभवगतेरिह॥६॥ तत्व
मसिवाक्यमिहेसुच्यतेकूटस्थत्वादात्मनोप्रमातृत्वानुपपत्तौफलसंबंधोनसिद्ध्यतीत्यस्या
त्मग्रहनिवारकत्वंइत्याशंक्याह॥छ॥ प्रत्ययीप्रत्ययश्चैवयदाभासोतदर्थता॥ तयोरचिति
मत्वाच्चै [illegible] उत्वाच्चतद्द्वारस्यफलस्यकल्पनयात्मसंबंधःस्यादित्यर्थः॥७॥ निर्व्यापार
स्यापिफलसंबंधेदृष्टांतमाह॥छ॥ कूटस्थेपिफलंयोग्यंराजनीवजयादिकं॥ तदंता
त्मतत्वहेतुभ्यां क्रियायाःप्रत्ययस्यच॥८॥ राजामात्ययोःस्वस्वामिसंबंधोस्ति
नाध्यक्षाध्यक्ष्ययोरितिवैषम्यमाशंक्योक्तं [illegible] तदंतेति॥ प्रत्ययस्यपरिणा
मिनस्तत्क्रियायाश्चपरिणामस्यकूटस्थात्माधिष्ठानत्वात्तदात्मनाचात्मवत्वा
=चैतन्येकल्प्यतेफलं॥७॥ परिणामिपरिणामयोरात्मामासपाजोरात्मरोप[illegible]

परिशुद्धस्य प्रमातृत्वं नास्तीत्यभिप्रेत्येदमुक्तं इदानीं चित्प्रतिबिंबस्य तु भवत्येव वस्तोपाधिव्यापारेण प्र
मातृत्वमित्याह ॥ छ ॥ आदर्शस्य यदाभासो मुखाकारः सराव सः ॥ यथैवं प्रत्ययादर्शो यदाभासस्तथाह्य
हं ॥ २ ॥ येन मुखाकारेण विशिष्टतया भास्यते इति यदाभासो यमादर्शः स च मुखाकारस्तत्र दृश्यमानस्सरा
वमरीवादेशस्थो मुखाकार एवेति बिंबप्रतिबिंबयोरैक्यं यथा लोके प्रसिद्धमेवं प्रत्ययादर्शो हंकारो येन
चित्प्रतिबिंबेन भास्यते इति यदाभासस्स चित्प्रतिबिंबः यः स एव बिंबकल्पः परमात्मैव ॥ तथा हि बिंब
प्रतिबिंबयोरेकत्वे सत्यहं ब्रह्मेति ज्ञानं सिध्यतीत्यर्थः ॥ यस्मादंतःकरणस्यात्माभासस्य परमार्थात्म
नश्च प्रागुक्तरीत्या संबंधोस्ति तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येवमधिकृतस्य प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ उक्तसंबंधानं
गीकारे तु नैव प्रतिपत्तिर्युक्ता तस्मादुक्तसंबंधो वश्यं भवतीत्याह ॥ छ ॥ इत्येवं प्रतिपत्तिः स्यात्सद
स्मीति च नान्यथा ॥ उक्तसंबंधानभ्युपगमे दोषांतरमाह ॥ छ ॥ तत्त्वमित्युपदेशोपि द्वाराभावादनर्थकः ॥ १० ॥
उपदेशस्यानर्थकत्वं स्पष्टयति ॥ छ ॥ श्रोतुरस्यादुपदेशश्चेदर्थवत्त्वं तदा भवेत् ॥ आभासद्वारक
स्य श्रोतुः स्तत्त्वमस्याद्युपदेशस्यार्थवत्त्वं आभासानंगीकारात्तदभावे तदानर्थक्यमित्यर्थः ॥ किंच

(168)

त्रिर   क्षय३   व१

श्रोतृत्वमध्यक्षस्यान्यस्य वा विवक्षितं प्रथमे प्रागुक्तन्यायेनोपदेशस्य युक्तमर्थैत्वं द्वितीये च ध्य
क्षव्यतिरिक्तस्य जडस्यान्त्र श्रोतृत्वोपपत्तिरित्युक्तदोषतादवस्थ्यमित्याह। अध्यक्षस्य नचेदिष्टं श्रो
॥८६॥ तृत्वं कस्य तद्भवेत् ॥११॥ अध्यक्षाध्येयोः श्रोतृत्वाभावेपि परमात्मसमीपवर्तमानाया बुद्धेरेव श्रोतृत्व
स्यादिति शंकते ॥७॥ अध्यक्षस्य समीपस्याद्बुद्धेरेवेति चेन्मतं। यथा काष्ठादेर्जडतया बुद्धेरुपकारो नास्ति त
था संनिहितेन अध्यक्षेण कृतोपि चियाबुद्धेरुपकारो नांगीक्रीयते। यथा अध्यासानंगीकारात् तत्पाच
सामीप्यमात्रेण बुद्धेः श्रोतृत्वं। कल्पयितुमशक्यमित्याह ॥७॥ नतह्यतापकारोस्ति काष्ठाद्यद्वन्नकल्प्यते ॥१२॥
ध्य६ बुद्धावप्युक्ततः सन्नुपकारो मया नाभ्युपगम्यते तदभ्युपगमे सत्यध्यक्षस्य परिणामित्वप्रसंगादिति
शंकते। ॥७॥ बुद्धौ चे[illegible] नोक्ततः कश्चिन्नैवं परिणामिता॥ कृतिस्मृतिन्यायानुगृहीतेन चिदाभासेन बुद्धि
गते स्विदुक्तेन तज्जनकत्वमात्रेणानाध्यक्षस्य परिणामित्वप्रसक्तिरित्याह ॥७॥ आभासेपि च को दो
षः सति स्मृत्याद्यनुग्रहे ॥१३॥ उक्तमेव न दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥७॥ आभासपरिणामश्चेन्न रज्ज्वादिवि
त्ववत्। सर्पादेश्च तथात्वाच्च यथादर्शे च मुखवत् ॥१४॥ यथा रज्ज्वज्ञानविजृंभितस्य सर्पादेर ॥८६॥

तद२ ७४ नि१

उनिभत्वं मिथ्यात्वं तथाभासनोज्ञानविजृंभितस्य बुध्यादेर्मिथ्यैवचि[illegible]त्वं तस्मादाभासजनकत्वा
नुरोधेनैपरिणामित्वमाभासनोनैववरं किंतव्यभिचारः। किं चादर्शमुखस्यावस्थितत्वं मिथ्यानपरि
णामइत्युक्तं [illegible] दृष्टांतावाभासनोवस्थितत्वं मिथ्यात्वक्तत्यान्यपरिणामित्वप्रसक्तिरित्युक्तं स्मारय
तितत्पेतिबुद्धेरवास्तवत्वंगृहीत्वातस्याभिव्य[illegible]त्वं माक्षिपति। ७। नाभासाभासश्च सिद्धिः स्यादा
सनोग्रहणात्पृथक्। मुखादेस्तु पृथक्सिद्धिरिहत्वन्योन्यसंश्रयः॥१५॥ बुद्धेराभासवत्त्वं न
सिध्यति आसनाबुद्धेः सकाशात्पृथग्ग्रहणाभावादित्युक्तमेतत्। आदर्शमुखतदाभासवबु द युप
ध्यात्मतदाभासानां पृथक्प्रथनसंभवादिसार्थक्याह। मुखादेरिति। अन्योन्याश्रयत्वमेव वि
शदयति॥७॥ अध्यक्षस्य पृथक्सिद्धावाभासस्य तदीयता॥ आभासस्य तदीयत्वेऽध्य
क्षव्यतिरिक्तता॥१६॥ स्वप्नावस्थायां प्रत्येयस्यान्तःकरणस्य दृश्यस्य साक्षिणः। साक्ष्यसाक्षी
भावेन भेदस्य प्रतिपन्नत्वान्नास्तिपरस्पराश्रयतेत्युत्तरमाह। ८। नैवं [illegible]ः [illegible] स्वप्ने पृथक्
सिद्धेः [illegible]प्रत्येयस्य दृशोस्तथा॥ स्व

प्रत्ययस्यैव ग्राह्यत्वमुपपादयति ॥ ७ ॥ रूपादेस्तच्च शून्यत्वात्प्रत्ययस्यास्तनो ग्रहः ॥ १७ ॥ तत्र विषयांतरस्याभावादंतःकरणस्यैव वासनात्मकस्य आत्मसंनिधाने तेन ग्रहणमित्यर्थः ॥ आत्मनोंतःकरणसाक्षिणो ग्राह्यव्यतिरेकार्थं ग्राह्यस्वरूपमाह ॥ ७ ॥ अवगत्या हि संव्याप्तः प्रत्ययो विषयाद्यतिः ॥ जायते स यदाकारः स बाह्यो विषयो मतः ॥ १८ ॥ प्रत्ययोंतःकरणं घटादिः साक्षिव्यतिरिक्तो विषयो दर्शितः ॥ १८ ॥ संप्रति कर्मकर्तृकरणमिति चिंतयंस्तस्मात् साक्षिव्यतिरेकार्थं कथयति ॥ ७ ॥ कर्मेप्सिततमत्वात्स तदन्यत्कार्यमिष्यते ॥ आकारो यत्र चार्प्येत करणं तदिहोच्यते ॥ १९ ॥ स बाह्यो विषयः कर्मेत्युच्यते प्रमाणक्रियया व्याप्तुमिष्टतमत्वात् तदनु बाह्यविषयेच्छावान् कार्ये कर्तृविति च्योदयाप्रियते स कर्तृत्वीयच्च बुद्धिपरिणामे विषयेणाकारः समर्पितः तज्ज्ञानं कारणं विषयाभिव्यक्तेरित्यर्थः ॥ घटादिव्यक्तिः समभ्यर्थः ॥ १९ ॥ यस्य चैतन्यस्याभासेन संप्राप्तोहंकारः परिणामतेसु चिद्रूपतुर्यां ज्ञतेत्याह ॥ ७ ॥ यदाभासेन संव्याप्तः स ज्ञातेति निगद्यते ॥ कर्त्रादित्रयं ज्ञात्रादित्रयं भूतेयाभोक्त्रादित्रयं च श्रेयो मार्गेष्वप्यात्मसाक्षिणो विविच्य योद्धुं बुध्यते स लक्ष्यत्वं पदार्थं यथावदवगच्छ

तीत्याह ॥ ७ ॥ त्रयमेतद्विविच्यात्र यो जानाति स प्राप्तवित् ॥ २० ॥ यथा प्रमात्रादिभ्यो वैवित्त्यं नित्यावगतिस्व
भावस्यात्मनो दर्शितं तथा प्रत्ययभेदेभ्यो वैवित्त्यं प्रत्येतव्यमित्याह ॥ ७ ॥ सम्यक्संशयमिथ्योक्ताः प्र
त्ययाव्यभिचारिणः ॥ एकैवावगतिस्तेषु भेदस्तु प्रत्ययार्पितः ॥ २१ ॥ अवगतावपि सम्यगवगतिः संश
यावगतिर्मिथ्यावगतिरिति भेदो भातीत्याशंक्य प्रत्ययैरेवोपाधिभूतैस्तत्र भेदोर्पितो न स्वतस्त

५३

स्मादेकैवावगतिरित्याह ॥ भेदस्त्विति ॥ २१ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ॥ ७ ॥ उपाधिभेदाद्यथा भे
दो मणेरवगतेस्तथा ॥ आत्मनि रागादिमत्वं कर्तृत्वादिमत्वं च सर्वमपि भेदवत्तैः दंकरणोपाधिकृतं
न वास्तवमित्याह ॥ ७ ॥ अशुद्धिः परिणामश्च सर्वं प्रत्ययसंश्रयात् ॥ २२ ॥ ग्राहकादिव्यतिरिक्तात्म
सिद्धौ किं प्रमाणमुक्तमित्याशंक्याह ॥ ७ ॥ प्रथनं ग्रहणं सिद्धिः प्रत्ययानामिहान्यतः ॥ आपरोक्ष्या
न देवात्मनुमानं प्रदीपवत् ॥ २३ ॥ इह व्यवहारभूमौ प्रत्ययानां बुद्धिवृत्तीनां प्रथनं प्रकाशनं ग्र
हणं गृहीतुरूपादानं सिद्धिः सत्वाभ्युपगमश्चान्यतो भवितुमर्हति ॥ अपरोक्षत्वात्प्रत्ययानां स्वतस्तद्यो
गोचरदनेनानुमानमेवोक्तं भवति ॥ तत्र दृष्टान्तमाचष्टे ॥ प्रदीपवदिति ॥ साश्रयाः प्रत्ययाः स्वव्यतिरि
क्ताधीनसिद्धिकाः अचिद्रूपत्वात् ॥ ये त्वचिद्रूपाः ते स्वातिरिक्ताधीनसिद्धिकाः यथा दीपाधीनसि

॥८८॥

ग्र२

द्विकाघटाइत्यर्थः॥२३॥ येतुनिषेधमुखेनैवात्मनिप्रमाणप्रवृत्तिंमन्यंते तान्प्रतिविधिमुखेनापि
प्रमाणवृत्तिंप्रतिपादयितुंविकल्पयति॥छ॥ किमङ्गंगाह येनकश्चित्प्रमाणेनतुकेनचित्॥ विनैववा
प्रमाणेननिवृत्यान्यस्वरूपतः॥२४॥ कथंप्रमाणेनविनाप्रतिपादनंतत्राह॥ निवृत्येति॥ आत्मन्या
रोपितस्यानात्मनोनिरासद्वारेणाध्यक्षस्याविशिष्टत्वात्तस्यमानेनविनाप्रतिपत्तिरित्यर्थः॥२४॥
प्रथमेविकल्पेप्रमाणप्रवृत्तिर्विधिमुखेनैवेष्टव्यंगीकृत्यद्वितीयमनुवदति॥छ॥ शब्देनैव
प्रमाणेननिवृत्तिश्चेदिहोच्यते॥ आत्मन्यध्यस्तस्यशब्देननिवृत्तिरेवोच्यते। स त्वात्मामानेन
विनासिध्यतिचेदित्यर्थः॥ अस्मिन्पक्षेब्रह्मात्मनोमानांतरेणाध्यक्षस्याप्रसिद्धेःशब्दस्यच
तत्राव्यापारादात्मनःशून्यतैवप्राप्नोतीतिदूषयति॥छ॥ अध्यक्षस्याप्रसिद्धत्वात्शून्यते
वप्रसज्जते॥२५॥ चेतनाचेतनयोर्विरुद्धरूपकथनेनान्यनिवृत्तिःशब्देनक्रियतेतेनकुतःशून्य
ताप्रसक्तिरितिशंकते॥छ॥ चेतनस्त्वंवपुर्देहइतिचेन्ना प्रसिद्धितः॥ चेतनस्यान्यताशिक्षायेवंस्या

॥८८॥

व२

देहादिव्यतिरिक्तस्य चेतनस्याप्रसिद्धत्वान्नैवमितिप्रत्याचष्टे॥ नेत्यादिना॥ सिद्धे हि धर्मिणि प्रतियो
गिनि चायं अयं न चेतीति तादात्म्यनिषेधे न विरुद्धरूपत्वोपदेशः स्यात्॥ न चाद्यापि चेतन
पदार्थो ज्ञस्य पृथक् सिद्धोऽस्तीत्यर्थः॥२६॥ स्वतःप्रसिद्धत्वादात्मा नात्यंतमसिद्धः स्यादिति शंकते
७॥ अध्यक्षः स्वयमस्त्येव चेतनश्चापरोपक्षतः॥ यथा शून्यवादिनां स्वतः सिद्धोऽस्त्येव तस्मिन्नप्र
माणांतरेण प्रबोधो जायते तथा ज्ञस्यापीत्युत्तरमाह॥ ७॥ तुल्य एवं प्रबोधः स्याद् ज्ञस्यासत्त्ववा
दिनां॥२७॥ स्मृतिबलेन स्वतःसिद्धाध्यक्षस्य सिद्धिरिति शंकते॥ ७॥ अहमज्ञासिषं चेदमिति
लोकस्मृतेरिह॥ करणं कर्म कर्त्ता च सिद्धास्त्वेकक्षणे किल॥२८॥ इह व्यवहारभूमौ लोक
प्रसिद्धकर्त्रादिविषयस्मृत्यनुरोधादेकस्मिन्नेव क्षणे कर्त्रादयः सिद्ध्यंति॥ नहि तेषां स्मृतिर
नुभवादृते युज्यते॥ अनुभूते स्मृतिनियमादतो यतस्त्रयोऽपि युगपदनुभूयंते सोऽध्यक्षः स्व
तःसिद्धोऽस्तीत्यर्थः॥२८॥ एतन्निराकरोति॥ ७॥ प्रामाण्येऽपि स्मृतेः शंक्या यौगपद्यं विभाव्यते॥
क्रमेण ग्रहणं पूर्वं स्मृतिः पश्चात्तथैव च॥२९॥ पूर्वानुभवग क्रमकत्वाच्छेन स्मृतेर्यद्यपि प्रामा

प्र३

न्य २

॥८१॥

ण्यं तथापि न युगपत्त्रितयसिद्धिगमकत्वं यस्मात्क्रमेणैव एवं ग्रहणं वृत्तं स्मृतिरपि पश्चात्तथै
व भवति॥ यौगपद्यं तु ज्ञानपत्रपत्रज्ञातभेदनवदतिशैघ्र्यात्प्रतिभाति ई[illegible]पि संभावितत्वा
दित्यर्थः॥२१॥ स्मृतेर्यौगपद्याभावे हेत्वंतरमाह॥४॥ अज्ञासिषमिदं मां वेत्यपेक्षा जायते ध्रुवं।
विशेषोपेक्ष्यते यत्र तत्र नैवैककालता॥३॥ केनचिदज्ञासिषमित्येके विषये वामातरि वात
वज्ञानमिति श्रोतुर्विशेषापेक्षा निश्चयेन दृश्यते॥ यत्र विशेषोपेक्ष्यते तस्मिन्विषये नैवैकका
लता स्मृतेर्युक्ता कर्तृकरणकर्मणामनुभवस्य यौगपद्ये त्रितयविषयस्मृतेरपि यौगपद्यात्रपा
णामव्यभिचाराद्विशेषापेक्षाभावादतस्तदपेक्षादर्शनान्न यौगपद्यं त्रितयानुभवस्य तदी
यस्मृतेश्चेत्यर्थः॥३॥ कर्त्रादीनां युगपदनुभवसाधनाभावादपि युगपन्नास्ति सिद्धिरित्याह।
आत्मनो ग्रहणे वापि त्रयाणामिह संभवात्॥ एकैकस्य स्वरूपस्य ग्रहणे अन्येषां त्रयाणां कर्तृ
करणकर्मणां अपेक्षासंभवादनवस्था स्यादित्यर्थः॥ तैरेव कर्त्रादिभिरन्योन्यस्वरूपसि
द्धेर्नीनवस्था स्यादित्याशंक्याह॥५॥ आत्मन्यासक्तकर्तृत्वं न स्यात्करणकर्मणोः॥३१॥

(175)

॥८०॥

न्य१

स्वरूपसिद्धौ कर्तुरुपक्षीणं कर्तृत्वं करणकर्मणोः सिद्धौ तदेव न स्यात् अत्रोपक्षीणत्वान्न च
कर्त्रादेः स्वरूपसिद्धिं प्रति कर्तृत्वादियुक्तं एकत्र तद्भावस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः॥३१॥ कर्त्रादीनां यौग
पद्येन सिद्धिरित्यभ्युपगमे व्याकरणविरोधोपि स्यादित्याह॥०॥ व्याप्तुमिष्टं च यत्कर्तुः क्रियया क
र्मतत्स्मृतं॥ कर्तृकरणकर्मणां पूर्वपूर्वोपपन्नत्वादुत्तरोत्तरसिद्धेर्न युगपत्सिद्धिरित्याह॥०॥ अतो हि कर्तृ
तन्त्रत्वं तस्येष्टं नान्यतन्त्रता॥३२॥ विधांतरेणानधिगतवस्तुप्रतिपत्तेरयोगाद्विधिरूपेण प्रवृत्तप्र
माणेनैव तथाभूतवस्तुसिद्धिरिति फलितमाह॥ शाब्दाद्वानुमितेर्वापि प्रमाणाद्वा ततोन्यतः॥ सि
द्धिः सर्वपदार्थानां स्यादज्ञं प्रति नान्यथा॥३३॥ जडानामर्थानां प्रमाणादेव सिद्धत्वेपि चेतनस्याध्य
क्षस्य नैवमित्याशंक्य निरस्तात्रोषानर्थस्यापि तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्येन वा सिद्धिर्वाक्यमंतरे
णस्वमहिम्ना वा सिद्धिरिति विकल्पयति॥०॥ अध्यक्षस्यापि सिद्धिः स्यात्प्रमाणेन विनैव वा॥ यदि त
त्त्वमस्यादिवाक्येनावगतिस्तदा सा संसारनिवर्तकत्वेनोपयुक्तेत्यंगीकृत्य द्वि
तीयं प्रत्याह॥०॥ विना स्वस्य प्रसिद्धिस्तु नाज्ञं प्रत्युपयुज्यते॥३४॥ प्रमाणं विना स्व
स्याध्यक्षस्य या स्वमहिम्ना सिद्धिः सा नाज्ञं प्रत्युपयुज्यते॥ सत्यामपि तस्यां सकार्याज्ञा

नानिवृत्तेरित्यर्थः॥२४॥ किंचाज्ञत्वमपि चेत्तन स्यादहंकारस्य वायदि ब्रह्मात्मनश्चेत्तन स्यादज्ञत्वं स्यात्॥ त
दा तस्य ज्ञाने स्वरूपव्यतिरिक्ते तत्त्वमस्यादिलक्षणान्याभितिरेच्छ्या स्वरूपविज्ञानस्याज्ञानल
क्षणापनिवर्तकत्वादपीत्याह॥ छ॥ तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेत्कूटत्वेन्याभितिर्भवेत्॥ यदि पुनरध्यक्षव्य
तिरिक्तस्य कस्यचिदहंकारादेरज्ञता तदापि प्रकृतस्याध्यक्षस्य विज्ञानार्थं ध्रुवा अव्यभिचारिणी भि
तिरेष्यान बाध्यक्षव्यतिरिक्तो ज्ञोस्ति। नान्योतोस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेरित्याह॥ छ॥ अन्यस्यैवाज्ञ
तायां चेत तद्विज्ञाने ध्रुवा भवेत्॥ २५॥ अध्यक्षस्य सिद्धस्वरूपत्वान्मानापेक्षा नास्तीत्याह॥ स्य सिद्धि
ग्रहार्थं विकल्पयति॥ छ॥ ज्ञातृत्वात्स्वात्मनो भो वा सिद्धिरन्यदेव वा॥ अन्यदिति स्पष्टत्वमुच्यते॥
प्रथमं प्रत्याह॥ छ॥ ज्ञातृत्वेन तरोन्नो त्वं पक्षो स्मर्तुमर्हसि॥ २६॥ यदि ज्ञातृत्वं सिद्ध्यर्थः स्वीक्रि
यते॥ तदा तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेदित्यादिनोक्तौ पक्षावनुसंधातव्यौ तत्र चाध्यक्षस्यान्यस्य वाज्ञत्वे
ज्ञातव्ये॥ स्वप्रमाणादेव सिद्ध्यतीत्युक्तं अतो ज्ञातृत्वसिद्ध्यर्थ बलोध्यक्षे प्रमाणप्रवृत्तिः स्या
दित्यर्थः॥ द्वितीयमनूद्य लब्धस्वरूपे तस्मिन् प्रमातृव्यापारवैयर्थ्यं स्यादित्याह॥ छ॥ सिद्धिः स्या

स्या ५

॥१॥

देवा २

स्यात्सत्ताभश्चे घलस्तत्रानरर्थकः॥ वस्तुस्य स्वरूपलाभार्थमेव प्रमात्रादिव्यापारोऽर्थवानि
सारं व्याह॥८७ सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्स्यात् हेतुश्च स्तत्र वस्तुनः॥२७॥ द्वितीयपक्षासंभवे
फलितमाह॥ ज्ञानस्ते याद्विवादेनः सिद्धिर्शान्तिलमु[illegible] च्यते॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानाच्चास्ती
ति यस्य वादस्तस्य पक्षे ज्ञातत्वमेव सिद्धिशब्दार्थः स्यादित्यर्थः॥ ज्ञातत्वमेव व्याकरोति॥ अध्यक्षा
ध्यस्ययोः सिद्धिः ज्ञातत्वं नाम लोभता॥३८॥ त्रितीयं विकल्पं उथापयति॥ ८७॥ स्पष्टत्वं कर्म कर्त्रा
दें सिद्धतायदि कल्प्यते॥ चिदाभासोदयानुदयद्वारा कर्त्रादेः स्पष्टत्वास्पष्टत्वे साक्षिणः स्यातां न
तु केवलस्य कर्त्रादेरिति दूषयति॥ ८७॥ स्पष्टता स्पष्टते स्यातामन्यस्यैव न चात्मनः॥३७॥ उक्तमेवा
र्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति॥ ८७॥ अदृष्टैर्नैव चाघस्य स्पष्टीभावो घटस्य तु॥ दृष्टिरहितस्य जडस्य घटा
दितु[illegible]ल्यस्य वा अंधस्य वा ज्ञानेन विषयत्वव्यतिरिक्तं प्राकट्यं नामे[illegible] किंच
न न स्पष्टत्वमभीष्टमस्ति न हि घटकर्त्तृकं साक्षात्प्रत्येसं भवतीत्यर्थः॥ यदि कर्त्रादेः स्पष्टत्वं प्राक
ट्यं नाम स्वंते हिंताद्विलक्षणस्यैवाभासद्वारा दृष्टता[illegible] क्व्येति फलितमाह॥ ८७॥ कर्त्रादेः स्पष्टते

नाश्चेद्द्रष्टृताध्यक्षकर्तृका॥४०॥ अदृष्टदृष्टिरहितस्य जडस्य द्रष्टृरूपिनैवांधस्येवांधस्य स्पृष्टी
भावः॥ साक्षात्प्रथनं घटस्य पर्यायाकेवलस्यामनो ज्ञानस्य केवलमस्यामनः चिदाभासरहितस्य नै
वकस्यादिः स्पष्टतानष्टस्यादित्यर्थः॥ यस्मादेवं केवलात्मनोः कस्यादिः स्पष्टता नोपपद्यते कस्यादिर्मनःस्प
ष्टता साक्षादवभासतामिप्रेताचेद्द्रष्टृता साक्षिता ध्यक्षकर्तृता मोहादवध्यक्षावध्यक्षादि नाभ्युपेयाय
यस्मादेवं प्रमाणविरुद्धः सिद्धिरीब्दार्थोक्षेध्ये संबंधेन संभवतीति तस्मादध्यक्षे विधिमुखेन प्रमाण प्रव
त्तिराभास द्वारेणाभ्युपेयेत्यर्थः॥ एवमध्यक्षस्य तत्सिद्धस्यापि प्रमाणव्यतिरेकेण प्रतिपादनानुपपत्तेः॥
प्रमाणवत्त्वेप्याभास व्यतिरेकेणानुपपत्तेः। द्वाराभावादाभासो भ्युपगंतव्यो हे हरिकारा
दोच तदभ्युपगमेस्याध्यक्षस्य कूटस्यस्यापि साक्षित्वं साक्ष्याधीनेन संसारभ्रमास्ति द्वारेण प्रमाणे प्रवृत्तिश्चोप
पद्यते इत्युक्तं इमं पक्षमसहमानाः सौगताः प्रत्यवतिष्ठंते कथं बुद्धिव्यतिरिक्तो बुद्धेः साक्षिणाभ्युपगम्यते बुद्धे
श्चानुभवमायायाः प्रवर्तणोपेक्षाभावात् न प्रमाणप्रवृत्तिः क्वचिदप्युपपद्यते इति तन्मतनिराचष्टे दश
भिश्लोकैर्बुद्धिव्यतिरिक्तं साक्षिसंसाराध्य

॥श्रीराम॥ त्यो २

क्षं तत्र च पूर्वोक्तप्रकारेणैव प्रमाणप्रवृत्तिं वक्तुकामः प्रथमं पूर्वपक्षं दर्शयति। अनभूतेरि त्युक्तमसृष्यमाणः शाक्यः शंकते। ७।
अनुभूतेः किमन्यस्मिन् स्यात्तत्त्वोपेक्षया वेद ॥ तस्याः स्वयंप्रकाशत्वाद् अन्यापेक्षयान किंचित्फलतीत्यर्थः। अनुभूतेर्भावेति-
नानुभवितृत्वाधीनत्वात्तस्मिन्न्यपेक्षाभीष्टेत्याशंक्यानुभविताप्यस्माकमनुभूतिरेव व्यतिरेकेप्रमाणाभावादित्याह ॥ ८।
अनुभवितरि स्वात्वेऽप्यनुभूतिरेव नः ॥ ८॥ कथं पुनरनुभूतिरनुभवितानुभाव्यश्चेति भेदव्यवहारः स्यादित्याशंक्यानुभूति
रेव क्षणिका संतत्याभेदेन भातीत्याह। ९। अविभागोपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः। ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष
ते ॥ १०॥ येषां पुनः श्रुतिरनुभूतिर्यासैव क्रियाकारकं च सैवोच्यते। तेषां कोन्यो बुद्ध्यतिरिक्तः स्यादित्याह। ११। भूतिर्येषां
क्रिया सैव कारकं चैव सोच्यते ॥ यदुक्तमनुभूतेरन्यापेक्षा नास्तीति तच्च क्रमसो जन्म विनार्यती [illegible] विकल्प्याद्यं ज-
न्म विना द्रव्याद्यतिरिक्तकर्त्रधीनत्वदर्शनादनुभूतेः सकर्तृकत्वमपि स्वीकर्तव्यं तथा सति तस्या नान्यापेक्षेत्ययुक्तमित्याह। १२। सल्ल
नो [illegible] त्वमस्याश्चेत्तु सकर्तृ[illegible]लेन नथेष्यतां ॥ १३॥ द्वितीयपक्षस्तु [illegible] कत्वपक्षक्षतिरित्याह। १४। न च स्वच्छेष्यते धर्म इति चेत्पक्षहान-
ता ॥ धर्माणामन्यापोहरूपत्वाद्भोक्तदोषोस्तीति शंकते। १५। नन्वस्तित्वादयो धर्मा नास्तित्वादिनिवृत्तयः। १६। स्वेनैव लक्ष्यते
ण्यतइति स्वलक्षणत्वेन स्वभावः स्वालक्षण्यं तत्त्वानुभूतेरभिमतं ततः सविकल्पकज्ञानाविषयत्वाद्रागादीनां च सविकल्पकगो-
चरत्वादनुभूतेर्नारीलादि न प्राप्नोतीति दूषयति ॥ १७॥ नभूतेस्तर्हि नास्तित्वं स्वालक्षण्यं मतं हि तैर्लानैव स्फुरयति ॥ १८॥ स्वलक्ष
णावधी [illegible] शोभाशोना [illegible] निवृत्तता। स्वलक्षणं स्वप्रमाणकं वस्तुनाशावधिः सीमा समस्तविकल्परहिता मतुप्रीतिं न स्पृशं

शा ७

चौ

रि ५

नी १

180

य१

शक्नोतीत्यर्थः। किं च नाशो नामानाशानिवृत्तत्वं अनाशो नामपि नाशानिवृत्तत्वमेतेनान्योन्याश्रितत्वान्न वस्तुसंस्
र्शत्वमित्याह। अनाश इति॥४५॥ गोत्वादावपि लग्नमेतत्तुल्यमन्योन्याश्रयत्वमित्याह।छ॥ अगोरसत्व
गोत्वं तेन न तु तत्रौः स्वलक्षणं॥ अश्वत्वादेरगोः पदार्थस्य निवृत्तिस्तत्र गोत्व~~...~~त्वेन तु गोत्वं स्वलक्ष
तां वस्त्वस्तीति दृष्ट्या गोत्वं इतरव्यावृत्तिरूपमेवेत्यन्योन्याश्रयत्वात्तन्मते गोत्वादेरपि न सिद्धिरित्यर्थः
किं चापोहवादिपक्षे योपि क्षणशब्दवाच्यः स क्षणिकोर्थो विवक्षितः सोपक्षणिकाभावत्वोस्ति
गित्वेनाक्षणिकमर्थमाक्षिपतीत्याह॥छ॥ क्षणवाच्योपि पर्यायः स्यात्सोपि न्यायाभावपि वेते॥ किं चापोहस्य
भेदाभावेप्यगोत्वमनश्वत्वमित्यभिमभिभेदस्त्वमेष्यते स च न संभवतीत्याह॥छ॥ भेदाभावेप्यभावस्य भे
देनाममभिरिष्यते॥ किमित्यपोहस्य गोत्वादिनाम भेदाक्षेपेण न भवतीत्याशंक्य निःस्वभावत्वादित्याह॥छ॥ नो
ममभेदैरनेकत्वमेकस्य स्यात्कथं तव॥ किं च प्रतिव्यक्ति प्रतियोगिनामानंत्यात्तदवगममंतरेणापोहस्य
गविवृत्तिर्नशालुशंक्येत्याह॥छ॥ अपोहो यदि भिन्नानां वृत्तिस्तस्य कथं गवि॥ किं च क्षणिकत्वपक्षे गोत्वा
श्वत्वादयोन्यापोहत्वाद्भावाः संतानआवर्तकाः स्युः तथा खंडादयश्च न विरोधा भवेयुर्मिथः संबंधानि

१२॥ न४ दिना५ त्वा४

रूपणात्तथा च खंडो गौर्नीलमुत्पलमित्यादि विशिष्टव्यवहारानुपपत्तिरित्याह ॥ ४७ ॥ नाकारो वा भेदकाः सर्वे विशेषा वा कदाचन ॥ ४८ ॥ विशिष्टव्यवहारानुपपत्तौ दृष्टांतमाह ॥ ४८ ॥ नामजात्यादयो यद्वत्संविदस्ते विशेषतः ॥ ४८ ॥ यथा त्वत्पक्षे संविदो विशेषाभावान्नामजात्यादयो भेदका न भवंति ॥ तथा भेदाभावादपोहस्यापि विशेषणविशेष्यत्वासिद्धेर्विशिष्टव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ किंच प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणद्वयं भवतोक्तं तदनुरोधेन भूतिर्यक्षु क्रियासे वेकारकं सैव चेति मतं तद्धातव्यमित्याह ॥ ४८ ॥ प्रत्यक्षमनुमानं वा व्यवहारेषु पदीक्षितः ॥ क्रियाकारकभेदेस्तदृश्यरूपे स्यात्कथं भवेत् ॥ ४९ ॥ कल्पितमुपसंहरति ॥ ४९ ॥ तस्मान्नीलं तथा पीतं घटादि वा विशेषतां ॥ संविदस्तु रूपे संस्था नवाप्यनुभूयते ॥ ५० ॥ येनानुभूयते सोपि द्रष्टव्य उपगतव्यवहारेष्वत्रानुमानमाह ॥ ५० ॥ रूपानीयथा प्रत्ययस्य तथान्यस्या ग्राह्यकत्वाच्च दीपवत् ॥ ५१ ॥ प्रत्ययपराश्रिता बुद्धिः स्वव्यतिरिक्तग्राह्यग्राहकत्वात्प्रत्यक्षस्तथा ॥ प्रत्ययस्य तथान्यस्या ग्राह्यकत्वाच्च दीपवत् ॥ ५१ ॥ प्रत्ययपराश्रिता बुद्धिः स्वव्यतिरिक्तग्राह्यग्राहकत्वाद्रूपादिवदिति बुद्धिग्राहकसाक्षिसिद्धिरित्यर्थः ॥ किंच प्रत्ययः स्वातिरिक्तग्राहकग्राह्यो व्यंजकत्वाद्दीपवत् ॥ व्यंजकत्वं च जडप्रकाशकत्वमित्यास्थायेनानुमानांतरमाह ॥ तथेति ॥ कस्तर्हि साक्षिसंबंधो यः संबंधः स्यादित्याशंक्य द्रष्टृदृश्यत्वरूपेण तयोः संबंधं दर्शयति ॥ ४८ ॥ अध्यक्षस्य दृशोः कीदृक्संबंधः संप्रविष्यति ॥ अध्यक्षेधः स्यादित्याशंक्य द्रष्टृदृश्यत्वरूपेण तयोः संबंधं दर्शयति ॥ ४८ ॥ अध्यक्षस्य दृशोः कीदृक्संबंधः संप्रविष्यति ॥ अध्यक्षे
घः स्यादित्याशंक्य द्रष्टृदृश्यत्वरूपेण तयोः संबंधं द्रष्टृत्वं ॥ ५२ ॥ द्रष्टृदृश्यसंबंधास्युपगमे बलादाभासोभ्युपगंतव्य इति दर्शयितुं विवेकातु दृश्येन मुक्तान्यो द्रष्टृदृश्यतो ॥ ५२ ॥ द्रष्टृदृश्यसंबंधास्युपगमे बलादाभासोभ्युपगंतव्यश्च ॥ निसाध्यक्षद्रष्टनः ॥ कश्चिदुपकारो भवेद्धियां ॥ ५३ ॥ तेन पश्यति ॥ ४८ ॥ अध्यक्षेण कृतो दृष्टिर्दृश्यं व्याप्नोत्सथापि वा ॥ निसाध्यक्षद्रष्टनः ॥ कश्चिदुपकारो भवेद्धियां ॥ ५३ ॥ तेनपश्यति ॥ ४८ ॥ अध्यक्षेण कृतो दृष्टिर्दृश्यं व्याप्नोत्सथापि वा ॥

ष्यते ॥ ४
रवं ६
दी ७
द्ये ७
क्ष्य ४
क ४

(182)

व२.

॥१२॥

रिणा भिन्ना कर्त्तापरिणाम रूपादृष्टिश्च द्रव्यमर्थं व्याप्नोतीत्येकः पक्षः किंवा कूटस्थेनैतेन संनिधिमात्रेण बुद्धौ तद्वृत्ती नामुपकारोनुग्रहः क्रियते तदेव दृष्टद्रव्यत्वमिति पक्षान्तरं तत्र तस्य परिणामप्रसंगादाद्यस्यासाध्यत्वं मत्वा द्वितीयमंगीकुर्वन्नाह ॥४४॥ सचोक्तस्तन्निष्ठत्वप्राकट्यव्याप्तिश्च घटादिषु ॥ यथालोकादिसंव्याप्तिर्व्यंजकत्वाद्विपश्चिताम् ॥४५॥ सचोपकारो बुद्धेश्चित्तन्निष्ठत्वं नाम प्रागेवोक्तः अस्मादिसिरित्यस्यासंसिद्धिरित्यर्थः ॥ कथं तर्हि बाह्यार्थसाधकत्वं तत्राह ॥ संव्याप्तिश्चेति ॥ यथा घटादेरादिसाद्यालोकेनदीपादीनां च संव्याप्तिर्दृष्टा तथा व्यंजकत्वाविशेषाद्बुद्धेर्घटादिविषये बुध्यापि रस्तीति बुद्धेः साक्षिद्रष्टृत्वाय विषयसाधकत्वमित्यर्थः ॥४५॥ बुद्ध्यारूढप्रकारेण विषयस्य बुद्ध्यारूढत्वात्सिधानादत्र चप्रभाद्वारेण बुद्धेर्विषयव्यापकत्वं वचनाभिथोविरोधः स्यादित्याशंक्यैकार्थत्वान्नविरोधोस्तीति दृष्टान्तपूर्वकमाह ॥४६॥ आलोकस्यो घटे यद्वद्बुध्यारूढोक्ष्यवेत्तथा ॥ धीव्याप्तिः स्याद्द्वारो साधियोव्याप्तोक्रमोभवेत्तु ॥

२०६

॥४७॥ बुद्धेरपि घटादिभासकत्वं चेत्तर्हि तस्याः आत्मनः सकाशाद्विशेषसिद्धिरित्याशंक्याह ॥ धियइति ॥४७॥ क्रमाक्रमाभ्यां बुद्ध्यात्मनोः स्वविषयभासकत्वमिति वैलक्षण्यं नभवति किंतु वैलक्षण्यान्तरं चास्तीत्याह ॥४८॥ पूर्वस्याः धियः व्याप्तिस्तयो तोनुग्रहऽत्मनः ॥ अनुग्रहोनामोपकारश्चिदाभासादयः प्रथमं बुद्धिर्घटादिविषयं प्राप्य पश्चात्तदाकारसहितासु सुखदुःखादिफलपर्यंतासाक्षिणः साक्ष्यतां गच्छतीत्यर्थः ॥ अध्यक्षस्यापि बुद्धेरिव क्रमेणैव विषयसाधकत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह ॥४८॥ ह्यस्माध्यक्षस्य सायुक्तः कालो वृत्तादिवक्रमः ॥४९॥ नहि कालस्याक्रा

२५४

ग्र३ को १ ॥१२॥

रास्यादित्यस्यवास्वगोचरव्याप्तौक्रमोस्तितथासर्वाध्यक्षस्यस्वाज्ञानतत्कार्ययोः सदाचिदाभास
संव्याप्तेनक्रमःसंभवतीत्यर्थः।५६ अध्यक्षस्यापिविषयावभासकत्वं बुद्धेरिवपरिणामित्वंस्यादि
त्याशंक्याह।ध।विषयग्रहणंयस्यकरणापेक्षयाभवेत्तु स [illegible]स्य बुगात्वविशेषे सपरिणामीनान्विन्तवत्।५७।
अध्यक्ष[illegible]स्तुकरणनिरपेक्षःस्वाभासकहोरतोविशेषः।बुद्धितद्वृत्तिवत्साक्षीनपरिणामीत्यर्थः॥
॥५७॥तस्यापिब्रह्मास्मीतिज्ञानाकारेणपरिणामःस्यादित्याशंक्याह।ध॥अध्यक्षोहमितिज्ञानं
ज्ञानंबुद्धेरेवविनिश्चयः॥नाध्यक्षस्याविशेषत्वान्नातस्यास्तिपरोयतः॥५८॥ यदिनिर्विशे
षस्याध्यक्षस्यापिब्रह्मास्मीतिपरिणामःस्यात्तदातस्यापिबुद्धेरिवान्येनसाक्षिणाविषयत्वंस्या
त्।नचतस्यान्यःसाक्षीसंभवतीत्याह।नतस्येति॥५८॥अंतःकरणस्यब्रह्मास्मीति
ज्ञानाकारपरिणामश्चेत्तस्यैवतत्फलभागितापिस्यादित्याशंक्याह।

॥१४॥ ध्री कर्ता चेदहमित्येवमनुभूयेत मुक्तता ॥ सुखदुःखविनिर्मोको नाहं कर्तेति मुच्यते ॥५८॥ साभासां[illegible]
नःकरणेन परिणामिना ब्रह्माहमिति नित्यमुक्तब्रह्मस्वरूपता यदि साक्षात्क्रियेत तदा=
तत्र सुखादिमत्त्वेनानुभूयमानेन तद्विनिर्मोकस्यां [illegible] कृतात्र तस्य फलभागित्वं किं त्वात्मन एव   युङ्२
[illegible] रूपत्वमित्यर्थः ॥५९॥ यथाहं [illegible] कर्तुः सुखादिमत्त्वेन प्रतीतेर्न मुक्त
मुक्तता तथात्मनोऽपि सांख्याद्युपक्षस्य स्वतो [illegible] रानायाद्यतीतस्य साभासबुद्ध्यवि
वेकमूलत्वाद् दुःखीति प्रत्ययो ध्रुवः ॥ कुंडलीप्रत्ययो य[illegible]द्वत्प्रत्यगात्माभिगाभिमिना
॥६०॥ बोध्यते प्रत्ययेनेह विवेकेनाविवेकवान् ॥ यस्मान्मिथ्याभिमानोऽयं सु=   वेर मार
खी दुःखीत्यात्मनीत्यप. तस्मात् प्रत्यगात्मानं नित्यमुक्तत्वादिलक्षणं ब्रह्मरूपे
=णास्य तद्विवेके मुक्तत्वानुभवः संभवतीत्याह ॥ देहाद्यावभिमानोऽस्थो दुःखीति प्रत्ययो =२   ॥१४॥

185

णावगम्यमयता। विवेकप्रत्ययेन प्रागुक्ता विवेकप्रत्ययस्य बाध्यता सिद्ध्यतीत्याह ॥ प्रत्यगात्मेति। बोध्येनेति।
इहेति वेदांतसमयोक्तिः अविवेकवता विवेकप्रत्ययः किं न बाध्यते विरोधाविशेषादित्याशंक्याह। विपर्या
से सदंतं स्यात्प्रमाणस्याप्रमाणता ॥ ६५ ॥ मिथ्याज्ञानेन सम्यग्ज्ञानस्य बाध्यत्वे प्रमाणस्य वस्तुबोध
कस्य मिथ्याज्ञानेन बाध्यत्वात्तद्बलाद्वस्तुनिश्चयानुपपत्तेः सर्वशून्यत्वमापाद्येत ॥ तथा च वस्तुतो वैपरी
त्यमेवेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ आत्मनो मुख्यमेव दुःखित्वं किं न स्यादित्याशंक्यान्यस्य दाहादावन्यस्य दुःखित्व
योगादात्मनश्च देहदाहादौ दुःखित्वानुपलंभाद्देहतादात्म्याध्यासात्तस्य दुःखित्वमित्याह ॥ दाहछेदवि
ना वा शेषु दुःखित्वं न्यथात्मनः। नैव ह्यन्यस्य दाहादावन्यो दुःखी भवेत्क्वचित् ॥ ६७ ॥ अन्यधर्मस्याध्यासमं
तरेणेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ आत्मनः स्वतो देहादिसंबंधाद्ध्यासमंतरेणैव दुःखित्वं किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ ध
असपर्शित्वाद्देहवान्नाहं दाह्योपतः सदा ॥ तस्मान्मिथ्याभिमानोत्थं मृते पुत्रे पितुर्यथा ॥ ६८ ॥ स्रगन्यादि
संबंधशून्यत्वमस्पर्शित्वमदेहत्वं चावयवराहित्यं दुःखित्वप्रत्ययस्यात्मन्यध्यासोऽभिक्षत्वेदृष्टांतपूर्वकं फ
लितमाह ॥ ६७ कुंडलग्रहमितिहोत्र...तेव विवेकिन ॥ दुःखीति प्रत्ययस्तद्वत्केवलाहं धियासदा ॥ ६९ ॥ कि
वलेशुद्धब्रह्मणहं ब्रह्मास्मीति धीः केवलाहं धीस्तया दुःखित्वप्रत्ययस्य कालत्रयेऽपि निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६९

तबाध्य२

ना

188

॥१५॥

अत्मनोमोक्षोपदेशानुपपत्तेदुःखित्वेसिद्धेतदनुपपत्त्यातच्छक्तिमत्त्वमेषव्यमित्याशंक्याह ॥ सिद्धेदुःखित्वइ
ष्टंस्यान्नच्छक्तित्वंसदात्मनः ॥ नचप्रमाणेनकेनचिदात्मनोदुःखित्वंनिश्चितंअतोनतस्यतच्छक्तिमत्त्वं
कदाचिदपिस्वीकर्तव्यमित्याह ॥ मिथ्याभिमानतोदुःखीतेनार्थापादनक्षयः ॥६५॥ अर्थानुपपत्त्यायच्छ
क्तिमत्त्वमस्माभिरपिस्वीकृत्यापादनंतस्यक्षयोन्यथोपपत्तिरुक्तन्यायेनसिद्धेत्याह ॥ [illegible] ॥ तेनेति ६५ संसा
रस्यवस्तुत्वंनिराकृत्यअध्यासात्मकत्वमुक्तंप्रपंचयति ॥ अस्पष्टोपियथास्पष्टमि[illegible]चलश्चलनादिचा
अविवेकात्तथादुःखंमानसंचात्मनीक्षते ॥६६॥ यथास्थूलदेहव्यतिरिक्तस्तदविवेकात्तद्धर्मानात्मनि
मन्यते ॥ तथासूक्ष्मदेहाविवेकात्तद्धर्मानपिस्वात्मनिपश्यतीत्यर्थः ॥६६॥ संसारस्याध्यासात्मकत्वे
फलितमाह ॥ विवेकात्तद्धियादुःखंनुद्यतेचलनादिवत् ॥ मानसंदुःखंतदविवेकादारोपितंसाक्षि
णीस्फुटमन्वयव्यतिरेकाभ्यांसाधयति ॥ अविवेकस्वभावेनमनोगच्छत्यनिच्छतः ॥६७॥ तदातदु
रयतेदुःखंनैश्चल्येनैवतस्यतत् ॥ अनिच्छतःविषयेच्छारहितस्यापिपुरुषस्यतदातद्विषयनिमि
त्तदुःखंप्रतीयतेतदविवेकादारस्तनस्ततासाक्षित्वेपिदुःखत्वभ्रमइत्यर्थः ॥ ब्रह्मास्मीज्ञानेमनोनि

मूल

॥१५॥

२

बंधनत्वाद्दुःखित्वादिभ्रमस्य ब्रह्मात्मज्ञानेन मूलनिवृत्तौ तन्निवृत्तिरित्याह ॥ प्रत्यगात्मनि तस्मात् दुःखं नैवो
पपद्यते ॥ ६८ ॥ एवं युक्त्या प्रत्यगात्मनो निर्दुःखित्वे सिद्धे वाक्याद्देवाऽब्रह्मास्मीति ज्ञानं सिध्यतीत्याह ॥ त्वं सेतो तुल्य
नीडत्वान्नीलाश्ववदिदं भवेत् ॥ यथा नीलाश्वपदयोः सामानाधिकरण्यादेकद्रव्यनिष्ठत्वं तथा त्वंतच्छ
ब्दयोः सामानाधिकरण्यादिदं तत्त्वमसि वाक्यमखंडार्थनिष्ठं भवेदित्यर्थः ॥ तदेव स्फुटयति ॥ निर्दुःखवाचि
नायोगात्त्वंशब्दस्य तदर्थता ॥ ६९ ॥ प्रत्यगात्माभिधानेन तच्छब्दस्य युतेस्तथा ॥ तच्छब्देन निर्दुःखवा
चिना योगात् त्वंशब्दस्य निर्दुःखब्रह्मार्थता सिध्यति तच्छब्दस्यापि त्वंशब्देन प्रत्यगात्माभिधायिना यु
क्तसंबंधात्तथा प्रत्यगात्मार्थत्वमित्यर्थः ॥ तत्त्वमसि वाक्यं उक्तन्यायेन अपरोक्षवस्तु प्रतिपादकं
इत्येतत् दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥ दशमस्त्वमसीतिवदाक्यं स्यात् प्रत्यगात्मनि तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वपर्यायि
त्वान्न सह प्रयोगः स्यादित्याशंक्याह ॥ स्वार्थस्य ह्यप्रमाणेन विशिष्टार्थसमर्पकौ ॥ प्रत्यक्षस्य परोक्ष
लक्षणस्य स्वार्थस्यापरित्यागेनैतौ शब्दौ विशिष्टार्थसमर्पकौ अतो वाच्यभेदान्न पर्यायतेत्यर्थः ॥ त
र्हि विशिष्टार्थसमर्पकत्वान्नाखंडार्थत्वं तत्राह ॥ प्रत्यगात्मावगत्यंतो नान्योर्थोऽर्थाद्धि गम्यते ॥ कल्पि
तभेदपरामर्शी नैकपदार्थनिष्ठत्वं हि सामानाधिकरण्यं तदनुपपत्त्या लक्षणया प्रत्यगात्मावगतिपरत्वं

श्रीरामसमर्थ

आ६

॥१९१॥

पदयोः सिद्ध्यतीत्यर्थः॥ त्वंतदर्थयोरंशांशिभावेन कार्यकारणभावेन वा पदद्वयस्य सामानाधिकरण्यं अन्यथा सिद्धं इत्याशंक्याह॥
नान्योर्थ इति। अतो अर्थादिकरसाविरोधी कार्यकारणत्वांशांशित्वादिरूपेणान्योर्थो न सर्ववेदांतेषु प्रतिपाद्य॥ अन्यत्रास्मात्कृताकृतान्निष्क-
लं निष्क्रियमित्यादिश्रुतिविरोधादित्यर्थः॥७१॥ ननु किमिति महता प्रयत्नेन अखंडार्थप्रतिपत्तये व्याप्रियते। किमिति वा प्रसंख्याना-
दिलक्षणा क्रिया नोपदिश्यते इत्याशंक्य मुमुक्षोर्जिज्ञासुत्वात् चिकीर्षुत्वाच्चेति दृष्टांतपूर्वकं दर्शयति॥ नवबुद्ध्यपहाराद्धि
स्वात्मानं दशपूरणं॥ अवश्यं ज्ञातुमिच्छेत्त्वमात्मानं जनस्तथा॥७२॥ दशमो हि माणवको नवैव वयमिति बुद्ध्या चित्तस्य स्वात्मनो
बहिरपहृतत्वाद्दशानां पूरणं स्वात्मनमजानन्नवगंतुमेव दशमं दिदृक्षते। न कर्तुं यथा मुमुक्षुरपि स्वात्मानं ज्ञातुमेवेच्छति। न कर्तुं तस्मा-
त्तत्त्वमसि वाक्यप्रतिपत्तिरेव व्युत्पाद्यते न क्रियेत्यर्थः॥७२॥ ब्रह्मात्मजिज्ञासुश्चेन्मुमुक्षुरात्मानं अनात्मराशेर्विविच्य ब्रह्मत्वे-
न किमिति न जानातीत्याशंक्य स्वभावतोनात्मविषयत्वाच्चित्तस्य आचार्योपदेशं विना न शक्नोतीति ज्ञातुमिति दृष्टांतेन कथयति

बद्ध६

अविद्याच्छन्नकामापहृतधीः सदा। विविक्तं दशमात्मानं नेक्षते दशमं यथा॥७३॥ शास्त्राचार्योपदेशायुक्तो मुमुक्षुर्विवि-
च्यात्मानं ब्रह्मत्वेन जानातीति दृष्टांतपुरःसरं दर्शयति॥ दशमस्त्वमसीत्येवं तत्त्वमस्यादिवाक्यतः॥ स्वमात्मानं विजानाति कृ-
त्स्नांतःकरणेक्षिणं॥७४॥ त्वंशब्दस्य अनुवादकत्वात् पूर्वप्रयोगः तच्छब्दस्य अपूर्वार्थवादित्वात् पश्चात्प्रयोगो युक्तः
स्यादित्याशंक्याह॥ इदं पूर्वमिदं पश्चात् पदं वाक्ये भवेदिति॥ नियमो नैव वेदेस्ति पदसांगत्यमर्थतः॥७५॥ वेदे पद-
नां संबंधो अर्थबलान्न पाठबलात् आहारपात्रं पात्रमाहरेत् यथा प्रयोगदर्शनात्। तस्मादनुवादकस्यापि पश्चात्पा-
ठः पूर्वप्रतिपादकस्यापि पूर्वं पाठेन विरोधीत्यर्थः॥७५॥ ॥ उक्तेर्थे हेतुमाह॥

नथा१६

॥१९१॥

189

य२

॥ ७४॥ वाक्ये हि श्रूयमाणानां पदानामर्थसंस्मृतिः॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ततो वाक्यार्थबोधनं॥ ७५॥ वाक्ये
तत्त्वमस्यादिलक्षणे प्रतीमानां पदानामर्थसंस्मृतिः अर्थाद्बोधोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकव्यवहारानुसारेण
ततः पदपदार्थज्ञानादुपायभूताद्वाक्यार्थबोधो वाक्यार्थस्य अस्मात् लक्षणस्या। वगतोऽहं ब्रह्मास्मीति ज्ञा
नोत्पत्तिः प्रपन्नास्यादिति॥ ७६॥ आचार्येण ब्रह्मासीत्युक्तो मुमुक्षुरहं कथं। ब्रह्मास्यामिति पृच्छति॥ तदनुप
पत्त्या तत्त्वमसि वाक्यमैक्यबोधनासमर्थमित्याशंक्याह॥ ७७॥ यदा निसेषु (?) वाक्येषु पदार्थस्तु विविच्यते॥ वाक्या
र्थज्ञानसंक्रांसेत (?) तदा प्रश्नो न युज्यते॥ ७८॥ यदा वेदकवाक्येषु अज्ञातकेषु अज्ञातकन्निष्पन्नबुद्धौ वाक्यार्थज्ञा
नसमुदायार्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थो लोकव्यवहारानुसारेण विविच्यते न तदा कथमहं ब्रह्मास्मीति प्रश्नो
न घटते॥ तत्पदार्थाज्ञसत्तिनिबंधनः प्रश्नो न वाक्यासामर्थ्यादित्यर्थः॥ ७९॥ पदार्थानभिज्ञस्यैव प्र
श्नः स्यादित्येतमेव प्रकटयति॥ ८०॥ अन्वयव्यतिरेकोक्तिः पदार्थस्मरणाय हि॥ स्मरस्य भावे हि वाक्या
र्थो ज्ञातुं तुरीक्या (?) नकेनचित्॥ ८१॥ पदार्थाज्ञाने प्रश्नस्य सार्थत्वात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थज्ञा
ने प्रयतितव्यमित्याह॥ ८२॥ तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थाविवेकतः॥ व्युज्यते नैव वाक्यार्थो नित्यमु
क्तोऽहमित्यतः॥ ८३॥ अतो वाक्यादि तियावत् त्वंपदार्थज्ञानाभावे वाक्यार्थज्ञानायोगात् त्वंपदार्थ

का२

स्मा५
क्र४
स्तु४
नि६

(190)

के४

॥१७॥

ज्ञानार्थमन्वयव्यतिरेकयोरुक्तिस्तत्र [illegible] त त्रय प्रसिद्धं स्याह ॥७॥ अन्वयव्यतिरेकोक्तिस्तद्विवेकाय नान्यथा ॥
वाक्यार्थज्ञानार्थमेव किमिति सन्वयव्यतिरेकोक्तिर्न स्यादित्याशंक्यान्वयव्यतिरेकयोरभेदविषयत्वादखंड
वाक्यार्थविषयत्वाभावोगादित्याह ॥ नान्यथेति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थविवेके सति वाक्यादेवाखं
डवाक्यार्थस्यापरोक्षत्वेन प्रतिपत्तिः सिध्यतीत्याह ॥७॥ त्वंपदार्थविवेके हि पाणावर्पितबिल्ववत् ॥८॥ वा
वाक्यार्थो व्यज्यते चैवं केवलोऽहंपदार्थतः ॥ ॥ चकारोऽवधारणे अपरोक्षत्वेनाखंडवाक्यार्थप्रतिपत्ति
मेवं प्रकटयति ॥७॥ दुःखी स्वेल्पदर्पोहेनप्रसंगात्मविनिश्चयात् ॥८॥ दुःखविशिष्टेन दृष्टस्य तस्यैवं
दृगंस्येयं प्रहाणेन तत्साक्षितया प्रत्यगात्मनो निर्दयं [illegible] ज्ञातो विनिश्चयात्तस्यैव केवलाहं
पदार्थस्यानिःप्रपंचस्य साक्षिमात्रस्यावशिष्टत्वात्तस्याखंडाद्वितीयब्रह्मतावन्मात्रतेसैवं सफलमपरोक्षज्ञानं वाक्याद्
भवतीत्यर्थः ॥८॥ ॥ [illegible] केन वाक्यादेवापरोक्षवाक्यार्थज्ञानमुपपाद्यमधुना पूर्ववादीकस्य न्यायाः निर्मलत्वामाह
तत्रैवसंभवत्यर्थे श्रुतहानाश्रुतार्थधीः ॥ नैव कल्पयितुं युक्ता पदवाक्यार्थकोविदैः ॥९॥ तस्मिन्नखंडवाक्यार्थे प्रागुक्तन्या
येघटमाने सति श्रुतस्याखंडापरोक्षार्थस्य हानमश्रुतस्य खंडपरोक्षार्थस्य धीश्चेत्येवं कल्पयितुं न शक्यते विद्वद्भि
रित्यर्थः ॥९॥ तत्र पूर्ववाद्याह ॥७॥ प्रसक्तादीनि बाधेरन् [illegible] दिषु पाकवत् ॥ यथा [illegible] लोपे दिति [illegible] सुवर्णके णे

ले१

स२

॥१७॥

न्य १

भुज्यमानापि पाकस्तेषु [illegible] पाकफलासंभवात्स्वेच्छेन बाध्यते। तथा भक्तं व्रतामेकत्वं प्रेक्षादीनि बाधं
ते। तस्माद्भक्तं तमसंख्याजादिकस्य नायुक्ते सथः॥ कर्तृत्वादिप्रतिभासानामितरेतरत [illegible] ध्यासमस्त
तत्वेन विभ्रमत्वाद्बाधकत्वासिद्धिरिति सिद्धं तत्पत्ति॥७॥ अथ जादिविमेरैतैः कं धास्याद्बाध्यव
धनं॥८॥ दुःख्यस्मीति ज्ञानस्य प्रत्यक्षादिनिभत्वेपि तत्र प्रत्यक्षगंधस्य विद्यमानत्वाद्बाध्यादुल
वत्वान्न ततो निर्दुःखीति ज्ञानं सिद्ध्यतीति शंकते॥७॥ दुःख्यस्मीति स्मृति ज्ञाने निर्दुःखीति जायते॥ न५
[illegible]प्रत्यक्षादिनिभत्वेपि बाध्यान्न व्यभिचारतः॥८४॥ तद्दूषयति॥ न व्यभिचारतद्रति॥८४॥ तत्र
या५ व्यभिचारं स्फोरयति॥७॥ स्वप्ने दुःख्यहमें[illegible] संदाहच्छेदादिह लुतः॥ अहमघस्वप्नावस्थायां दा
दि४ हच्छेदाद्यवस्थादुःखवानासं न दुःखं तत्कालीनात्मोपदेशान्निर्दुःखोसीत्येवंरूपाद्बाध्यते। तथा तत्त्वम
स्यादि[illegible] वाक्यजनितेनापि ज्ञाने [illegible] न जागारितेप्रातीतिकस्य दुःखस्य बाधो युक्त एवेत्यर्थः॥ स्वप्न
ल कालाभाविभिर्वाक्यैस्तत्कालीनस्य दुःखस्य बाधो न क्रियते तेन प्रामाभासत्वादि[illegible]ति शंकते॥७॥
तत्कालभाविभिर्वाक्यैर्न बाधः क्रियते यदि॥८५॥ तथापि च दोषो स्तीत्याह॥ स्वप्नावेत्स्यादिह दुः

खस्य प्राकृतद्वाधरूषणं ॥ दुःखस्य समापेक्षत्वं प्राक् [illegible] धीवस्यंभावि सृष्टि [illegible] त्रहेतुमाह ॥७॥ न
हि दुःखस्य संतानोच्छेदः [illegible] इष्यते क्वचिदपि ॥ ८७ ॥ प्रसक्तादिनानत्वमस्यादिवाक्यस्य विरोधाभावे
हेतुं तन्न माह ॥७॥ प्रसङ्गात्सन्न आत्मत्वं दुःख्यस्मिन्नित्यस्य बाधया ॥ दृष्टामननवमस्यैवं वेदचेद विरू
द्धता ॥ ८७ ॥ आत्मीयं प्रसङ्गे न तत्त्वमुक्त्वे मेये न्यायसंक्षिप्य प्रतिपत्तिस्तोक कार्थं स्मारयति ॥७॥
नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्भवति नान्यतः ॥ अन्यशब्देन प्रसंख्यानाद्यनुष्ठानमुच्यते ॥ न हि नि
रपेक्षवाक्यस्यैव स्वार्थज्ञाने हेतुत्वं किं तु वाक्यस्यैव सत्यापि वाक्यार्थज्ञानमापद्येत्याशंक्याह ॥७॥
वाक्यार्थस्यापि विज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकं ॥ ८८ ॥ कथं तर्हि पदार्थस्मृतिस्तत्राह ॥७॥ अन्वयव्य
तिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रुवं ॥ पदार्थज्ञाने सति कृतवाक्यस्य वाक्यार्थज्ञानं भवतीति फलितमा
ह ॥ एवं निर्दुःखमात्मानं अक्रियं प्रतिपद्यते ॥ ८९ ॥ संदेहस्यादि वाक्येभ्यः प्रमास्फुरति नाभवेत् ॥ वाक्यो
त्थज्ञानस्य निर्दोषवाक्यजन्यत्वात् प्रमात्वे कोटिद्वयासंस्पर्शित्वात् संदिग्धत्वमबाध्यत्वाद विपर्ययत्वमेतत्

प्र २

प्रमेत्तैनेदवज्ञागुरूक्तदृष्टांतेनस्पष्टयति॥७॥दशमस्त्वमसीत्यस्माद्यथैवं प्रत्यगात्मनि॥१०॥७
प्रदर्शितेत्किंचित्ययाप्राप्तस्य वाक्योत्थज्ञानस्य फलं दृष्टांतेन दर्शयति॥७॥ प्रबोधेनयथा स्वात्म
त्वयेदुःखं निवर्तते॥ प्रत्यगात्मधियात्र दुःखिवत्वं संवेदात्मनः॥११॥ यदुक्तं दृष्टत्वादिष्वपाक
वदिति तन्नैवेषत्वमाह॥७॥ दृष्टत्वादौ प्रमाजन्या तदन्यार्थाः न दुत्वतः॥ आदिपदेन दृष्ट
त्वलंभवबंहंतीत्यादिग्रंथैर्नेतत्र हि प्रमानजायते तं दुःखेभ्यो न्यस्यार्थस्य दृष्टत्वादेस्तद्दुःखा
नाभिवन्नदुःखस्य पाकफलस्यायोगानत्र पुरुषस्यानेर्थ्यं यादृशस्य नियोगानुपपत्तिरित्यर्थः॥
दार्ष्टांतिके विशेषं दर्शयति॥७॥ तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वेवमविरुद्धतः॥१२॥ विधि रूपस्या
र्थस्य तत्त्वमस्यादिवाक्याज्जायते प्रमेत्युक्तेतत्र पदार्थेष्वपि त्वंपदार्थविवेके यत्नवता भवितव्य
मित्याह॥७॥ वाक्येन तत्त्वमसीत्यस्मिन्नुक्तानार्थं तदसिद्धयं॥ तमर्थं स्वस्य साहाय्यौ अन्वयं नोत्सा
दयेत्स्मां॥१३॥ व्यवहारबलात्मार्थानवावबलानुक्तानार्थानेर्थः॥ स्वं मर्थस्याविविक्त
त्वा।

न ४

द्वा २

त्वाद्विषयस्मृतिसहायाभावादित्यर्थः ॥६१॥ तत्वेपदार्थज्ञानेपि वाक्यमहं अश्रोषमिति प्रमांन्तोसादयति
नत्वं पदयोः समानाधिकरण्येद्वारेणोपयोपी ॥ अत्रिपदस्यैवोपयोगाभावादित्साशंक्याह ॥६॥ न त्वेमा
[illegible]स्तु त्यनि उर्थमसीसे नसदं भयेत ॥ न सर्मिस्यत्के कुरव्यिंतयेति [illegible]वासाकांक्षत्वादसीति सिद्धे
क्यानुबोधसतिनैराकांक्ष्यमित्यर्थः ॥ निराकांक्षसमानाधिकरणेसतिकोलाभ इत्या[illegible]कांक्षा
यामाह ॥७॥ तच्छब्दः प्रसंगात्स्वार्थस्तच्छब्दार्थस्य मत्सयथा ॥६४॥ यथा प्रसंगात्स्वविषयस्तच्छब्दः
तथात्वं शब्दस्य त[illegible]च्छब्दार्थ एवार्थो भवतीत्यकेपि केंचिन्मन्यते त्राह ॥७॥ दुःखितार्पप्रसंगात्मत्वं वारयेतामु
मौ[illegible]पि ॥ तत्वं शब्दावन्योन्यसंनिधानाद्विरुद्धांशनिवारकाविसंगीकारेनिर्विशेषां शगमकत्वं तयोः सिध्यतीत्याह ॥
एवं चत्रैनेस्यर्थंगमयेतां परस्परं ॥६५॥ यस्माद्वाक्यस्यपदानां सामानाधिकरण्यादिद्वारेणात्वंडापरोक्षब्रह्मनिष्ठ
त्वं तस्माद्वाक्यस्य तथाविधार्थज्ञानिपादकत्वं नास्तीत्यपुक्तमित्याह ॥७॥ एवं तत्वमसीत्यस्य गम्यमाने फलेकथं ॥

त४
व२
ति

त्वं तत्वमसि वाक्यं स्वमहिम्नैवापरोक्षमर्थं यस्माद्बोधयति तस्मा[त्] क्रियापेक्षत्वं वाक्यस्यायुक्तमि
त्युपसंहरति ॥७॥ तस्मादायं तमध्येषु कुर्वित्येतद्विरोध्यतः ॥ न कल्प्यमश्रुतत्वाच्च श्रुतत्यागोप्यनर्थ
कः ॥९७॥ आदौ तत्वमसीति प्रथमोपदेशो मध्ये अन्वयव्यतिरेकग्रहणकाले ते निर्विचिकित्सब्रह्मात्मा
नुभवकाले तत्वमसीति चेन्नः समाधानं कुर्विति कल्पनमश्रुतत्वात् श्रुतत्यागानुपपत्त्या च विरुद्धमित्यर्थः ॥९७॥
वाक्याद्ब्रह्मात्मानुभवः स्यादित्युक्तमाक्षिपति ॥ छ ॥ यथानुभूयते तृप्तिर्भुजेर्वाक्यान्न गम्यते ॥ वाक्यस्य
विरतिस्तद्वद्ब्रह्मशरस्यापसीक्रिया ॥९८॥ यथा लोके हि भुजिक्रियातः तृप्तिरनुभूयते न तु देवदत्त भुंक्ष्वेत्या
दिवाक्याद्वत्तृप्तिर्गम्यते ॥ यथा गोराकृता पयसापायसीक्रियोनापद्यते। तद्वद्वाक्याद्ब्रह्मात्मन्यपरोक्षप्र
तिपत्तिः स्यादिति वाक्यस्य विरतिर्न युज्यते तस्माद्वाक्यात्सरोक्षप्रतिपत्तिरेवेत्यर्थः ॥९८॥ अनात्मनि परो
क्षे प्रतिपत्तावपि वाक्यादपरोक्षप्रतिपत्तिरात्मनि आत्मनः अपरोक्षत्वादित्युत्तरमाह ॥ छ ॥ सत्यमेवम
नात्मार्थं वाक्यात्सारोक्ष्यबोधनं ॥ प्रत्यगात्मनि न त्वेवं संख्याप्तिवद्ध्रुवं ॥९९॥ यथा दशमस्त्वमसीत्युक्ते

वत्पायसीक्रिया ७

प

॥१००॥

प

पनि

दशसंख्यापूरणस्य दशमस्य दशमोऽस्मीति परोक्षत्वेनावाप्तिर्दृष्टा तथा तत्त्वमसीत्युक्ते ब्रह्मा
स्मीत्यपरोक्षब्रह्मात्मावाप्तिर्युक्ते सुप्तो वा नाहमिति पूर्वोक्तं स्मारयति। संख्येति॥६६॥ कथं प्रत्य
गात्मनोऽपरोक्षब्रह्मस्वभावत्वं तत्राह॥६७॥ स्वसंवेद्यत्वपर्यायः स्वप्रमाणक इष्यतां॥ कथं
[illegible]प्रमाणानिरपेक्षा प्रत्यगात्मप्रतीतिरित्याशंक्य सुषुप्तावहंकारादेरिदमंशस्य निवृत्ता
वात्मनोऽनुभवात्प्रमाणाद्यधीनतामंतरेणात्मनुभवसिद्धिरित्याह॥६७॥ निवृत्ताखि
दमस्मिन्नुद्धः स्वात्मनोनुभवश्च न॥७०॥ अपरोक्षस्वभावत्वेपि प्रत्यगात्मनो दुःखित्वा
दिमत्त्वेन प्रतीतेः नेवाक्यान्निसमुक्त ब्रह्मानुभवसिद्धिरित्याशंक्य दुःखित्वादेः सा

पर

११०२

स्पष्टात्तत्साक्षित्वसंबंधासिद्धेर्नैवमित्याह ॥ ७ ॥ बुद्धीनां विषयो दुःखं तायस्य विषया
मात्मनः ॥ कुतोस्य दुःखसंबंधो दृशेरस्याप्यसंगात्मनः ॥ १११ ॥ असंगात्मनः सर्वसंबंधरहित
त्वे कथमहं ब्रह्मास्मीति वाक्यादनुभवः स्यादित्याशंक्याह ॥ ७ ॥ दृशेरेवानुभूये
तस्यैनैवानुभवात्मना ॥ आत्मनोनुभवमेव प्रकटयति ॥ ७ ॥ तदाभासतया
जन्म धियोस्यानुभवः स्मृतः ॥ १०३ ॥ कूटस्थोऽहं तदाभासाक्तां तत्तेन स्वाकारर
हिताया बुद्धेः केवलापूर्वाशास्त्राचार्यप्रसादात् जन्मास्यात्मनोनुभवो ब्रह्म
वित्किरिष्यते ॥ अशेषसंबंधरहितस्यापि वाक्यादहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिरवि

198

म० १०१

रुद्धेत्यर्थः ॥१०१॥ वाक्येन सामानाधिकरण्यादिद्वारेणाज्ञानादिनिर्मुक्तो

मुक्तस्वरूपमेवेत्यवबोध्य प्रसंख्यानाद्यनुष्ठानं कुरुत इत्याचार्यस्य वाक्यस्य

चासुक्तं विरोधादित्याह ॥८॥ अज्ञानादिनिर्मुक्तः सिद्धो मोक्षस्वरूपमेव सः ॥ श्रो

तव्यादिवैतत्स्यात्तद्विरुद्धं कथमुच्यते ॥१०२॥ यथोक्तमुक्तस्य प्रसंख्यानाद्यधीन

तायां प्रसंख्यानादिविधानमुपपन्नमित्याशंक्याह ॥८॥ सेत्स्यतीत्येव चेत्तस्मात् श्रव

णादि तदा भवेत् ॥ मोक्षस्यानित्य[illegible] तेवं स्याद्विरोधो वान्यथा वचः ॥१०३॥ तद्विमुक्तं प्रसंख्या

नाद्यनुष्ठानाद्भविष्यतीसंगीकारादनुष्ठानं मुमुक्षोरिष्टं चेत्तदा श्रवणाद्यनुष्ठेयं भवेत् ॥ एवं

च मोक्षस्याभीष्टस्यानित्यत्वं स्यात्कर्तृसाद्यपद्येत ॥

॥१०२॥

अन्यथा तस्य नित्यत्वे प्रसंख्यानादि विधायकं वचो विरुध्येत तस्मान्मोक्षस्य प्रसंख्या
नाद्यधीनत्वे नित्यता न लभ्या नित्यत्वे तस्य प्रसंख्यानादि न सिध्यतीत्यर्थः ॥२०४॥ इतश्च प्रसंख्या
नादिवादो युक्तो न भवतीत्याह ॥ श्रोतृश्रोतव्ययोर्भेदो यदीष्टः स्याद्ध्रुवे दिदं ॥ इष्टार्थ कोप
एवं स्यान्नमुक्तः सर्वथा वचः ॥२०५॥ मुमुक्षोर्ब्रह्मात्मभावस्य च भेदश्चेदिष्टस्तदा प्रसंख्यानो
द्यनुष्ठानं भवेत् तथा चेष्टार्थस्य ब्रह्मात्मभावस्यापलापः स्यात् किं बहुना सर्वप्रकारेण प्रसं
ख्यानादिविधिरूपं त्वदीयं वचो न युक्तं श्रोतृश्रोतव्यभेदाभ्युपगमे मुख्यब्रह्मात्मभावावि
रोधाच्च तदनुपगमे चानुष्ठानायोगादित्यर्थः ॥२०५॥ वाक्यादवगतब्रह्मात्मभावस्य प्रसंख्या
नाद्यनुष्ठानायोगादवगतब्रह्मात्मभावो हि वाक्यादिति मन्यमानाः सन्न प्रसंख्यानादिकं योपि

प्र५ कर्तुमिच्छति स मूढः शास्त्रप्रतारकः स्वात्मवंचकश्चेत्याह ॥छ॥२०६॥ सिद्धो मोक्षो हि मय्येव
ज्ञात्वात्मानं भवेद्यदि ॥ चिकीर्षुर्यः स मूढात्मा शास्त्रं चोद्घाटयत्यपि ॥ शास्त्रं तदुक्तार्थं स
सम्यगहित्वा प्रसंख्यानाद्यनुष्ठानकथनेन प्रतारयति सः उद्घाटयत्युत्थापयतीति स्वा
र्थात्मच्यावयतीत्यर्थः ॥२०६॥ तदेव स्फुटयति ॥छ॥ न हि सिद्धस्य कर्तव्यं सकार्यस्य न सिद्ध
ता ॥ उभयालंबनं कुर्वन्नात्मानं वंचयत्यसौ ॥२०७॥ वंचयति पुरुषार्थायोग्यं करोतीति यावत् ॥२०७॥

सदसीतिफलं चोक्तं स्यादिना प्रकरणादावुक्तं स्वामिप्रायं प्रसंख्यानवादी प्रकटयति ॥छ॥ सिद्धो
मोक्षस्त्वमित्येतद्वस्तुमात्रं प्रदर्श्यते ॥ श्रोतुस्तथात्त्वविज्ञाने प्रवृत्तिः स्यात्कथं न्विति ॥२०८॥ के
नाभिप्रायेण वस्तुमात्रप्रदर्शनं तत्राह ॥ श्रोतुरिति ॥२०९॥ तथात्वविज्ञाने नित्यमुक्तब्रह्मात्म
त्वविज्ञाने प्रवेशिनां मप्रसंख्यानाद्यनुष्ठाने कथमेवभावितप्रसंख्यानाद्यनुष्ठाने प्रवृत्तिः श्रो
तुः स्यादित्याशंक्याह ॥छ॥ कर्त्तादुःख्यहमस्मीति प्रत्यक्षेणानुभूयते ॥ कर्त्ता दुःखी च मा त्व
मितियत्नो भवेन्नतः ॥२१०॥ यत्नो यथोक्तमनुष्ठानं ततो ब्रह्मात्मवस्तुमात्रकथनाद् दुःखमि
त्यर्थः ॥२१०॥ शब्दयुक्त्याभिरुत्संकेतव्यमितित्रमाणप्रयोजनाभ्यासहप्रसंख्यानाद्यवश्यंभा
वं निगमयति ॥छ॥ तद्विज्ञानाय युक्त्यादिकर्त्तव्यं श्रुतिरब्रवीत् ॥ प्रसंख्यानादि चेत्कर्त्तव्यंत
दाकर्त्तृत्वादेरपि श्रुत्याक्षिप्तत्वाद्बोधानुस्यादित्याशंक्याह ॥छ॥ कर्त्तृत्वाद्यनुवादेनासदुक्त्यानुभ
वायतु ॥२११॥ नेयमपि कल्पना समीचीनेति समाधत्ते ॥छ॥ निर्दुःखोनिष्क्रियोकामः सिद्धोमो
क्षोहमित्यपि ॥ गृहीत्वैवं विरुद्धार्थमादद्यात्कथमेवसः ॥२१२॥ वाक्याज्ज्ञानमेवनजायतइतिवक्तु
मवाक्यमप्रामाण्यप्रसंगात्तज्जातंचेज्ज्ञानं तार्हि तद्विरुद्धानुष्ठानप्रतिपत्तिरयुक्तेत्यर्थः ॥२१२॥
तदेवप्रश्नद्वारेण प्रकटयति ॥छ॥ सकामः सक्रियोसिद्धइतिमेनुभवः कथं ॥ अतोमे विपरीतस्य

न्१

तद्वचो वक्तुमर्हति॥२१३॥ अतः सकामत्वादेर्विपरीतस्य मम कथं सकामत्वाद्यनुपपन्नं स्यात् अत्रप
वान्हेतुं वक्तुमर्हति कश्चिदपि हेतुर्नास्तीत्यर्थः॥२१३॥ अस्मिन्नेनार्थे प्रश्नो युज्यत इत्यत्र युक्ति
माह॥ इह वघटते प्रश्नो न मुक्त्यानुभूतये॥ प्रमाणेनाविरोधी यः सोत्रार्थः प्रश्नमर्हति॥२१४॥
कोर्थस्तर्हि प्रमाणेनाविरोधी को वा तद्विरोधीत्यपेक्षायामाह॥छ॥ अहं निमुक्त इत्येषः सदसी
त्यस्यमानजः प्रत्यक्षाभासजन्यत्वाद्दुःखित्वं प्रश्नमर्हति॥२१५॥ अहं ब्रह्मास्मीत्येषोनुभवः
सदसीति तत्त्वमसीत्यस्य मानजो यस्मिन्प्रमाणे प्रवृत्ते ब्रह्मात्मप्रतिपादनपरे प्रमाणप्रमेय
व्यवहारलोपस्तादस्यमानतस्मादयान्नास्याज्ञातो यमानजः तस्मान्न प्रश्नार्हः प्रत्यक्षाभास
जन्यत्वादात्मानात्मनोरितरेतराध्यासादहंकारादावात्मबुद्धिः प्रत्यक्षाभासस्तस्मादुत्प
द्यमानत्वात् दुःखित्वादिप्रत्ययस्य दुःखित्वमात्मानात्मविवेकद्वारेण वाक्यादहं ब्रह्मास्मी
तिपन्नयतोकेन हेतुना स्यादिति प्रश्नमर्हतीत्यर्थः। तस्मान्नियमुक्तोस्म स्वरूपं शिष्येण पृष्टेत
स्मादात्मविमुक्तत्वं प्रत्यगात्मनो ब्रह्मात्मत्वं प्रत्याययतीति प्रकर्षेणावगमयतीति यदा पृष्टं तदेव वक्त
व्यं तस्मात्तदर्थं यदा शिष्येण पृष्टार्थं यस्य तत्तदार्थे तदार्थविरोधे केनचित्प्रत्यक्षादिना प्र
माणेन सति तदेव वक्तव्यं सर्वादिविरोधः स्फुरयति पदार्थविवेकः कर्तव्यः शिष्येणेतिव

॥१०२ ।५०३॥

कथं पदार्थपरिज्ञाननिबंधनत्वात् विरोधप्रतिभासस्य विविक्तपदार्थस्य वाक्यादेव साक्षाद्बो
धः स्यादेवं यथा ॥२१५॥ निराकांक्षावबोधेनापि प्रसंख्यानानुष्ठानकल्पनं वेदांतेषु न युक्त
मित्याह ॥ छ ॥ दृष्टमाकांक्षितं वाच्यं दुःखाभावमभीप्सितं ॥ दुःखस्य सर्वप्रकारस्याभावो
यस्मिन् ब्रह्मरूपे तत्तथोक्तं तस्यैव परमानंदत्वेनाभीष्टत्वमाह ॥ अभिप्सितमिति ॥ दृष्ट
त्वमेव स्पष्टयति ॥ छ ॥ कथं हीदं निवर्तेत दुःखं सर्वात्मना मम ॥२१६॥ यदुक्तमाकांक्षितं वाच्यमि
ति तन्निगमयति ॥ छ ॥ इति प्रश्नानुरूपं यद्वाच्यं दुःखनिवर्तकं ॥ ननु दृष्टमेवोच्यते प्रसंख्या
नद्वारेणातद्व्यतिरेकेणाऽशक्तेः सामर्थ्याभावात्तत्राह ॥ छ ॥ शक्तेः स्वात्मनि नाशंका प्रामाण्ये स
ति विद्यते ॥ स्वात्मनि स्वप्रमेये शक्तेर्न सामर्थ्याभावाशंका स्वतःप्रामाण्यादित्यर्थः शक्तेः स्वा
र्थे स्वतःप्रामाण्यं फलितमाह ॥ छ ॥ तस्मादात्मविमुक्तत्वं प्रत्याययति यद्वचः ॥२१७॥ वक्तव्यं
तु तथार्थं स्याद्विरोधे सति केनचित् ॥ तस्य वक्तव्यत्वमध्यक्षादिना केनचिदसति विरो
धे स्वार्थे यथार्थधीहेतुत्वादित्याह ॥ तथार्थमिति ॥२१७॥ वाक्यस्य परोक्षसंसर्गात्मव
स्तुबोधकत्वात् ब्रह्मात्मनश्चापरोक्षासंसर्गात्मकत्वात् प्रतिपत्तये प्रसंख्यानादियुक्त
मेव स्यादित्याशंक्याह ॥ छ ॥ इतोन्यानुभवः कश्चिदात्मनो नोपपद्यते ॥ वाक्यश्च जन्याद संसृ

य५ ॥१०३॥

ष्टापरोक्ष्यानुभवादि तियावत्॥ आत्मनो संसृष्टापरोक्ष्यस्वाभाव्यादित्यर्थः। तत्त्वमस्यादिवाक्यादेवा
खंडापरोक्षब्रह्मात्मप्रतिपत्तिरित्यत्र प्रमाणमाह॥छ॥ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातारमि
ति श्रुतेः॥२१८॥ बुद्ध्याद्यविषयस्यासंसृष्टापरोक्षस्य प्रत्यगात्मनो वाक्यादेवापरोक्षते
त्यर्थः॥२१९॥ यदुक्तं चर्यानो न्यायस्व संवेद्यादिति तत्राह॥छ॥ त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः
सर्वकर्मणां॥ साधनं तत्त्वं ज्ञात्यैव शान्तो दान्तादि वाक्यशासनात्॥२१९॥ संन्यासोपायस्य पदार्थ
विवेको वाक्यार्थज्ञानसाधनं कथमित्यपेक्षायां पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानस्य च क्रमं द
र्शयति॥छ॥ त्वमर्थं प्रत्यगात्मानं पूर्वदात्मानमात्मनि॥ वाक्यार्थं तत आत्मानं सर्वं प्रत्य
ति केवलं॥२२०॥ पदार्थविवेकद्वारा वाक्यात्तदर्थज्ञाने सति नियोगप्रतिपन्नत्वादित्या
दिनोक्तमयुक्तमित्याह॥छ॥ सर्वमात्मेति वाक्यार्थे विज्ञाते स्य प्रमाणतः॥ अस्मीत्येवान्य
मानस्य विधिस्तं योजयेत्कथं॥२२१॥ वाक्यार्थज्ञानादूर्ध्वं पुंसो नियोगायोग्यत्वे फलित
माह॥छ॥ तस्माद्वाक्यार्थविज्ञानान्नोर्ध्वं कर्मविधिर्भवेत्॥ तत्र हेतुमाह॥छ॥ न हि ब्रह्मास्मि
कर्तेति विरुद्धे भवतो धियौ॥२२२॥ द्वयोर्धियोर्विरोधस्य तुल्यत्वाद्ब्रह्मास्मीति धीरेव क
र्तास्मीति धिया कस्मान्न बाध्यते तत्राह॥छ॥ ब्रह्मास्मीति हि विज्ञेयं नेव कर्त्रेति बाध्यते॥

घे१

सकामो बद्ध इत्येवं प्रमाणाभासजातया॥२२३॥ यस्माद्धियः प्रमाणवस्तु
तंत्रत्वाद्धि या तस्मात्प्रमाणाभासजन्यया कर्तास्मीति धियानेव
बाध्यते। किंतु कामसहितोहं कर्ता भोक्ता बद्धोस्मीत्येवं प्रमा
णाभासेन जातत्वाद्भ्रांतिरेषा धीः सा तया एवं नित्ययाब्रह्मा
स्मीतिविधया बाध्या सम्यक् धिया भ्रांतिबाधस्य प्रसि
द्धत्वादित्यर्थः।२२३॥ ब्रह्मास्मीतिज्ञानस्यैव बाधकत्वं न कर्तास्मी
तिज्ञानस्येत्युक्तमेव दृष्टांतेन स्पष्टयति॥ ७॥ श्री॥

शास्त्राद्ब्रह्मास्मि नान्योऽहमिति बुद्धिर्भवेद्दृढा॥ यथोक्तं पुरा तद्देवं धीर्यथा देहात्मधीरिति॥२२४

म२ ब्रह्मैवाहमस्मि न कर्ता भोक्ता वा ब्रह्मणो नान्योऽहमिति बुद्धिर्दार्ढ्येन तत्त्वमस्यादिशास्त्राद् निदृ

का२ ढा सद्धेन तदा संसारी बद्धोऽस्मीत्येवं धीर्यथोक्तोपपथा देहव्यतिरिक्तकर्तृत्वभोक्तृत्वबुद्धौ संसा

देह एवास्मीति धीर्भवता विरुध्यते तथा ब्रह्मास्मीति बुद्धौ कर्ता भोक्तास्मीति बुद्धिर्वि

रुद्धा न सिद्ध्यतीत्यर्थः॥२२४ अवगतब्रह्मात्मभावस्य नानुष्ठानं सिद्ध्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह। ध्वांस

भयाद्भयं प्राप्तस्तदर्थं पतते न वयः॥ स पुनः स भायं तु स्वलं त्रैव न हि घटते॥२२५ जिज्ञासोर्ज्ञा

निनश्च क्रियारोपणस्य मुक्तस्यायादनुपपन्नमित्यर्थः॥ ननु एवमुक्ते प्रसंख्याननियोगो न संन्यासी न नि

पुत्रश्च यथेष्टाचरणप्राप्तिरिति तत्राह॥ यथेष्टाचरणप्राप्तिः संन्यासादिविधौ कुतः॥ न

त्वावजिज्ञासोः संन्यासिनो यथेष्टचेष्टाप्राप्तिः संन्यासविधौ शमादिविधौ च प्रसक्तिर्भिन

सम्ति लद्योगात् कर्मभिर्वैदोक्तैरीश्वरार्थैः संस्कृतस्याविद्युद्धान्तःकरणस्य विहितेष्वपि क

र्मसु प्रवृत्तिरीहितस्य कुतो निषिद्धेषु प्रवृत्तिसिद्धिरित्यर्थः। किं च पदार्थविषये

णाज्ञानेन वाक्यार्थानुभवे प्रतिबद्धस्य विक्षिप्तस्य वाक्यार्थानुभवे भवार्थ्यमानस्य त

।१०५।।

पदार्थविचारपुरःसरं वाक्यार्थानुभवोपजननेन व्यग्रत्वान्नयथेष्टचेष्टाचरणाजिज्ञासोर्युज्य
ते।। ज्ञानिनस्तु नैव किंचित्करो।। मीयनुभवाद्विक्षाचरणेपिन कर्तृत्वं कुतोपथेष्टाचरणं
शरीरस्थितिस्तुप्रारब्धेनाज्ञानलेशकृते न कर्मणा घटिष्यते।। न चैतद्दृशादेशवयथेष्टचे
ष्टाचरणं तद्धेतु कर्मारब्धे शरीरज्ञानस्याविरुद्धत्वादित्याह।।७।। पदार्थज्ञानबद्धस्य वाक्या
र्थानुभवार्थिनः।। इति तत्त्वमसिप्रकरणं अष्टादशं।।१८।।७।। तत्त्वमसीति वाक्यादेवारव्यज्ञायेरा तिप
क्षमद्वितीयं ब्रह्माहमस्मीति साक्षाद्दवगमान्निवृत्ताज्ञानतत्कार्यः स्यात्तेनामुक्त एव वि
मुच्यत इत्युक्तं इदानीमात्ममनःसंवादव्याजेनप्रकरणं तरं चिकीर्षुस्तत्रप्रयोजनमाह।।७।।
प्रयुज्यत्त्वघ्नाज्वरनाशकारणं चिकित्सितं ज्ञानविराजगभेषजं।। नयाति कामज्वरसं
निपातजं शारीरमात्ताशालयोगदुःखितां।। विशिष्टंचिकित्सितं कृत्वा शारीरमात्मालाशालेयोः
न्१ गादुःखितां विशेषणवत्तां नयातीत्युक्तं। तत्रचिकित्सनप्रकरमात्ममनःसंवादनदर्श
यति।।७।। अहंममेति त्वमनर्थमीहसे परार्थमीहसे चमितवान्यईहितं।। नलेर्थबोधो
नहिमेस्ति चार्थितानतत्त्वपुक्तः शाम एव तेमनः।।२।। मोमनस्त्वमहं ममेति व्यर्थमीहसे

यत अतस्त्वयन्वेष्टव्यं पुरुषन्नेषमिच्छति सांख्यास्तद्युक्तं।अस्योपकारं करोमीति तत्त्वज
ज्ञत्वेन बोधाभावान्मम चोदासीनत्वेनार्थित्वाभावादित्युक्तमुपजीव्य फलितमाह।
तत्स्थेति।२।। यतो नन्वान्यः परमात्मनात्मनात्सदैव तत्प्राह मतोऽनमेर्थिता।। सदैवमुक्त
स्वनकामयेहि तंयत स्वचेतः प्रशमायते धिकं।।३।। किमियत्सनो मोनगापवर्गापेक्षा
नास्तीत्यपेक्षायामाह।।यतइति। अर्थित्वाभावेहेत्वंतरमाह। सदैवेति। अर्थित्वराहि
त्यफलितमाह। यतस्त्वेति। परमार्थात्माभेदेन स्वस्यार्थित्वाभावमुक्त्वा तमेवाभेदं साध
यति।।४।। षडूर्मिमान्त्राव्यतिवृत्त एव यः स एव चात्मा जगतः श्रुतेः।। प्रमाणतश्चा
पिमयाप्रपद्यते मत्येव तस्मान्न मनस्त्वपेहितं।।४।। अशनायापिपासाशोकमोहजरा
मृत्यवः षडूर्मयः षड्वर्मयः तन्मालाभ्यो व्यतिवृत्तोयायं परमात्मा स एव नोस्माकं जगतश्चा
त्मा मे[illegible] प्रमाणेन प्रपद्यते प्रमाणमेवाह।।श्रुतेरिति।। प्रमाणशब्देनानुभवोगृह्यते।
चशब्देन स्मृतिरुच्यते। अपिशब्देन न्यायः समुच्चितः।। जीवेश्वरयोरभेदेन जीवस्यार्थि
त्वाभावफलितं निगमयति।। मत्येवेति। अशनायादिनामात्मसंबंधित्वेन प्रतीतानां क

या३

यमात्मधर्मत्वे वारयितुं शंकयति सा शंकय भेदधीमूलत्वाद्बुद्धिपक्षमनोनुविधायि
त्वाद्धित्याह। ध। त्वयि प्रशांते न हि सास्ति भेदधीर्यतो जगन्मोहमुपैति मायां॥ यतो यस्मा
भेदबुद्धेर्मोहमाकुलीभावं रूपैर्मायया सामर्थ्येनेत्यर्थः भेदधियो व्याकुलतोत्पादहेतुत्व
मन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति। ध। गेहो हि मायाप्रभवस्य कारणं गेहाद्धि मोके नहि
सास्ति कस्यचित्॥५॥ गेहो भेदबुद्धिर्मायाप्रभवो व्याकुलतोत्पादः सति व्याकुलतोच्य
ते। ईतत्त्वभो मनः त्वयावधेयं चेष्टितं नित्यहं। साह। ध। नमस्ति मोहस्तव चेष्टितेन हि प्र
बुद्धतत्त्वस्य सितोह्यविक्रियः॥ नपूर्वतत्त्वोत्तरभेदता हि नोवधेव तस्माच्च मनस्त
वेहितं॥६॥ असितो बंधरहितः पूर्वतत्त्वं पूर्वावस्था उत्तरभेद उत्तरावस्था तद्भावो वि
कारः यस्मान्न विद्यते तस्मादविक्रियोहं तस्माच्च मनश्चेष्टितं व्यर्थमित्यर्थः॥ नित्य
त्वाच्चात्मनो नान्यथा भावोस्तीत्याह॥ ध। यतश्च नित्योहमतो न चान्यथा विकारयो
गोहि भवेदनित्यता॥ आत्मनो नित्यत्वादन्यथाभावो विकारो नास्तीत्युक्ता विकारांगी

कारे नित्यत्वानुपपत्तिमाह। विकारेति। किं चात्मनः सर्वदा चैतन्यैकतानत्वाद्द्विती
यत्वमेष्टव्यमित्याह॥ ६॥ सदाग्रभातो हि मनो हि बाह्ये विकल्पितं चाप्यसदित्यवस्थि
तं॥ ७॥ कार्यकारणात्मके द्वैतप्रपंचे जाग्रति कुतो द्वितीयत्वं तत्राह। विकल्पितं चे
ति। द्वैतस्य द्वैतत्वादेव चंद्रद्वैतवन्मिथ्यात्वावगमाद्वस्थितमात्मनो द्वैतमविरुद्धमित्य त४
र्थः। मनसात्मनः सद्वितीयत्वमाशंक्याह। ७। अभावरूपत्वमसौ हि हे मनो निरीक्ष्य
माणे नीह युक्तितोऽस्तिता॥ युक्तितो निरीक्ष्यमाणे सति मनसो वस्तुतोऽस्तिता नास्ति
येतदेव स्पष्टयति। ९। सतो ह्यनाशाद सतोऽप्यजन्मतो द्वयं च तो तत्त्वनास्तितेष्य न४
ते॥ ९॥ तथापि मनसि किमायातमित्याशंक्याह। द्वयं चेति। परस्मात्मनो नाशारंभद्वयं तत्ते
स्ति अतः सदसद्विलक्षणेऽनानिर्वाच्यत्वाच्च परमार्थासत्त्वमद्वैतविरोधि नेष्टमित्यर्थः।
६ किं च दृष्टो त्वयमित्यादिप्रपंचस्य प्रमाणोपलभ्यत्वादसत्त्वानुपपत्तेरात्मनो द्वितीयत्वं नसि
ध्यतीत्याशंक्याह। ९। दृष्टा च द्वैतं च तथा च दर्शनं भ्रमस्य सर्वस्तव कल्पितो ह्ययं॥

११०·७१ त्रिविधोपिप्रपंचोमनोविकल्पोयस्माद्दृश्यतेतस्माद्‌सौसर्वोपिभ्रांतिसिद्धोभिध्येवैति
नात्मन्यद्वितीयेकश्चिद्विरोधो।स्तीत्यर्थः॥किंचयथास्वप्नपुरुषोद्रष्टुर्भिन्नंदृश्यंनै
वेक्षतेतथात्रबोधेपिसतोभिन्नंदृश्यंनप्रतीयतेभेदग्राहिप्रमाणस्यदुष्प्रतिपा
दत्वात्तेनप्रतीतिमात्रमेवाद्वैतमित्याह।५१।द्रष्टाश्चभिन्नंनहिदृश्यमीक्षतेस्वप्नेविबो
धेचतथानभिद्यते॥५१॥विकल्पनायाद्वितीयस्याविद्यमानत्वान्नाद्वैतसिद्धिरित्याशं
क्याह।५२।विकल्पनाचापितथाद्वयाभ्रूवेदवस्तुयोगान्नवदलातचक्रवत्॥यथा
रजतभुजंगादिकल्पनाधिष्ठानातिरेकेणनास्तितथेयमपिनाद्वयाधिष्ठानव्यतिरे
केणवस्तुभवति।तथाचावस्तुत्वात्तस्यनवस्त्वद्वैतविरोधितेत्यर्थः।कल्पनाया
वस्तुत्वाभावेदृष्टांतमाह।तद्विद्धि।तत्रलोकेयथालातस्योल्मुकस्यभ्रमतश्च
क्राकारतानपृथग्वस्तुविद्यतेतथाकल्पनाप्यद्वयाधिष्ठानव्यतिरेकेणनवस्तुस्या
दित्यर्थः।दृष्टिस्मृतिर्मतिरित्यादिशक्तिभेदात्प्रतिशरीरमात्मनांभेदप्रतीतेश्चनाद्वै
तमित्याशंक्याह।५३।नशक्तिभेदोस्तियतोनचात्मनांततोद्वयत्वं॥श्रीरामजय ११०·७१

श्री

हं२ मु२

श्रुतिलोवसीपते ॥१०॥ नहि दृष्ट्यादिशक्तीनां भेदो दृष्ट्यादीनां स्वप्रकाशात्ममात्रत्वान्ना
त्मनां प्रति देहं भिन्नत्वमौपाधिकभेदेन व्यवस्थापपत्तेर्वास्तवभेदप्रमाणाभावात्तेमा ण॥२
विरोधाद्वेत्यर्थः ॥११॥ आगमविं[illegible]ख्यानामात्मभेदकल्पनां प्रत्याह ॥ मिथ्व[illegible]भिन्ना
यदि नहि चेतनाः क्षयस्तु तेषां परमोणयोगतः ॥ ध्रुवो भवो द्वन्द्ववतो हि दृष्टो जग
त्क्षयेश्चापि समस्तमोक्षतः ॥१२॥ वस्तुतः परिच्छिन्नत्वादात्मनां क्षयो वस्यंभावी
त्यत्र व्याप्तिमाह ॥ भेदवतामिति ॥ अनंते गतिकल्प्यरनंतानामात्मनां मुक्तत्वाद्दा
नीं जगत्क्षयः [illegible]स्यादिति दोषांतरमाह ॥ जगदिति ॥ ननु तादापि जगज्जीवेश्वरादि
भेदस्य विद्यमानत्वाद्दोषसाम्यमित्याशंक्याह ॥ नेमेस्ति कश्चिन्नचसोस्ति कस्य
चिद्युतो द्वयाहं नहि चास्ति कल्पितं ॥ न चाकल्पिते [illegible]स्य द्वयत्वमिति युक्तं तिकुतो२
तस्यौत्पलत्वादेवं वस्तुत्वाभावात्प्रत्याचष्टे वादित्याह ॥ न हीति कल्पिते [illegible]गस्य तत्कौ

का१ वा१

द्वै२ न२

दीक्ष्यते न दृष्टमित्येवं न तस्य नास्तिता। हेमन्तस्तवापि यथा दृश्यं तदेव द्वयमसद्भवति। अद्वै
तं त्वामतत्त्वं त्वया न दृष्टमित्यनेनैव हेतुना तस्य नास्तिता। [illegible] प्रतिज्ञातुं शक्यते न स्मादा
त्मा परमार्थसत्स्वभावोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः॥ किंच यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना तु
स्य सत्त्वेन भावितव्यं। निरधिष्ठानभ्रमायोगात्। यथा विचारमन्तरेणानन्तर्यानुपपत्तेः
सोऽभ्युपगम्यते। चक्षुर्दोषादपि शुक्तौ रजतादिकं यथाधिष्ठानमिति दृष्टान्तबाहुल्यं
दर्शयति। यथा च सर्पादि वा घोररज्ज्वाद्यधि दृश्यते तथा सदसद्द्वयं द्वैतं निष्कृ धा
वधि दृश्यते। नेत्येवं निषेधाद्दर्शिनां इत्याह॥ यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना विचार
वर्जापि तथा द्वयेऽपसत्॥ १४॥ किंच लोके विचारोऽपि सन्मात्रे प्रतिपन्ने विशेषवि
षया दृश्यते। अतिन विचारसुखरूपं सदेकं सर्वस्य सिद्धमित्याह॥ सदभ्युपेतं भ
वता प्रकल्पितं विचारहीनाय यदि तस्य नास्तिता॥ विचारहीना ह्यभवत्तथैव सत्स्थिर

=सन्मात्रमन्तरेण विचारासत्त्वादित्यर्थः॥३

१७०९॥ तेन चेत्तदिछन्नित्ततसदिष्यते॥१५॥ तदेवावपक्षे दोषान्स्यायत्नीकरोति। यदिति॥ तस्य
नास्तिता यदि स्यात्तदा विचारहानौ विषयाभावादापद्येत तथा च सन्मात्रं स्थित
मवविचारमेतरेणासत्त्वान्निश्चयादित्यर्थः॥ विचारहाने चेन्नेष्टे तर्हि विचारस्या
नैरन्तर्येन साक्षित्वेन च संदेष्टव्यमित्याह। न चेदिति॥१५॥ यदर्थक्रियाकारित
सद्विपरीतमसदिति मतमनुवदति॥ अस्तसमेवैव सदित्यपीति चेदनर्थकत्वा
खरप न्नैयः संगतुन्यतः॥ विमतं सदसत्समर्थक्रियाशून्यत्वात्खरशृंगवदित्यर्थः॥ २५
अर्थक्रियाशून्यत्वमसत्त्वप्रयोजकं न भवति। स्वप्नावस्ते संभवादिति दूषयति।
अनर्थवत्त्वेत्वसदित्यकारणं न केवलस्मान्न विपर्ययेन्यथा॥१६॥ किंच तस्माद
र्थक्रियाकारित्वान्नैव सत्त्वं केदकाघसत्त्वस्य पदन्यासादिहेतुत्वदर्शनादित्या
ह॥ न चेति॥ किंच विपर्यये र्थक्रियाकारित्वाभावोन्यथेत्यसत्त्वेन भवति। क्रिया

॥१७०९॥

सृष्टेः पूर्वमुदासीनवस्तुदर्शनादन्योन्याश्रयाच्चेत्याह ॥ नेत्यादिना ॥ १६ ॥ विचा
रहेतुत्वान्मायया जगदुपादानत्वाच्चासिद्धो हेतुरित्याह ॥ असिद्धत्वाच्चापि विचारका
रणाद्वयं न तस्मात्सिद्धं हि मायया ॥ ब्रह्मणो मायया जगद्धेतुत्वमिति संकुलः सिद्ध्यतीत्युपेक्षा
पामाह ॥ श्रुतेः स्मृतेश्चापि तथैव युक्तितः प्रसिद्ध्यतीत्थं नैव युज्यतेऽन्यथोक्तेः युक्तिप्रबलि ॥ तु ४ ॥ १७ ॥
ष्ठेत्यादि[illegible]भिः ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वं हि नान्यथा प्रधानादेर्जगद्धेतुत्वं नैव युज्यते रचना
नुपपत्त्यादिन्यायविरोधादित्याह ॥ नन्विति ॥ १७ ॥ सर्वविकल्पहेतुत्वादद्वयस्यैव युक्तत्वे
स्यात् कार्यकारणयोः संबंधस्यावश्यकत्वादित्याशंक्याह ॥ १८ ॥ विकल्पानं[illegible]पि विधर्म
कं श्रुतेः पुराप्रसिद्धेश्च विकल्पतोऽद्वयं ॥ विधर्मकं विरुद्धस्वभावकं वस्तुतत्त्वादसं
स्पृष्टमित्यर्थः ॥ तत्रास्य त्वादिकवाक्यं प्रमाणयति ॥ श्रुतेरिति ॥ कल्पनापेक्षायाः पू

वमेवाद्वयस्य तदसंस्पृष्टस्य [illegible] सिद्धत्वाच्च वस्तुतो विकल्पनासंस्पर्शशून्यमद्वयं सि
द्धमिति श्रुतिसिद्धेर्थे युक्तिमाह ॥ पुरेति ॥ श्रुतेः समस्तविकल्परहितमात्मतत्त्वमिति यु
क्तवादेन प्रपंचयति ॥ नचेति ॥ नेतीति तथा विकल्पितं निषिध्यते त्वात्मैव शेषसिद्धये ॥ १८
यथा सत्यज्ञानादिवाक्येन निर्विशेषं ब्रह्म बोध्यते तथा विस्पष्टरूपेण निषेधवा
क्येनास्मिन् ब्रह्मात्मनि सर्वं कल्पितं निषिध्यते ॥ सर्वस्यापि निषिद्धस्यात्मैवावशे
षः समाप्तिरिति प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ १८ ॥ यथाऽतोऽन्यत्र विषये ये विकल्पयं
ति ते महान्तमनर्थं प्राप्नुवन्तीत्याह ॥ १९ ॥ अकल्पितेप्येवमजेऽद्वयेऽक्षरे विकल्पयन्तः स
दसत्त्वजन्मभिः ॥ स्वचित्तमायया प्रभवं च ते भवे जरां च मृत्युं च नियान्ति संततं ॥ १९ ॥ किंच

216

उभवस्य

ति ४

भ्रस्या जन्मद्वितीयमभ्युपगंतव्यं जन्मनो दुर्निरूपत्वात्तस्य हि जन्मान्यदस्ति न वेति विकल्प्या
संभस्याह॥ भवाभवत्वं न तु चेदनवस्थितिर्न तस्य चान्यस्त्विति जन्मनान्यथा॥ सतो ह्यसत्वादस
तश्च सत्वतो न च क्रियाकारकमिश्रितोप्यजं॥ २०॥ जन्मनो जनिराहित्यमभवत्वं न चेदिष्य
ते तदानवस्थैर्न स्यात्तस्य तस्य भनस्यान्योन्योपभवोस्तीत्यनवस्था स्यादित्यर्थः॥ यदि पुनर्भ
वस्य जन्मनो नान्यो भवो जन्मास्तीत्यनवस्थासमाधिः तदा जन्म न संभवतीत्य जन्मप
क्षे जातस्य नाशान रयंभावेन सतोसत्कात्वापातादसज्जन्मपक्षे च जन्मनः सत्वापत्तिर
पत्वादसतः सत्वप्रसंगात् न च स्वभाववत्तानमुपपद्यते निःस्वरूपत्वापत्तेरित्याह। जन्म
नेत्यादिना। किंच जन्म नामक्रियाधात्वर्थस्या जन्मैव जायत इत्युक्ते क्रियाकार

पि ४

कमित्युक्तं भवति। तच्चानोपपद्यते द्वैरूप्यानुपपत्तेरेकस्येत्येतदाह। न चेति। २०। इतश्चा
जंवस्तु स्वीकर्तव्यमित्याह॥ अकुर्वद्दिष्टं यदि वास्य कारकं न किंचिदन्यत् कारकं॥ अ
स्य जन्मनो यत् कारकं तदकुर्वत् कुर्वद्रूपं यत् कुर्वन्निर्व्यापारवद्दिष्टं तदा न किंचिदन्यत्कार
कं स्यात् किंतु सर्वं कारकमेव भवेदित्यर्थः॥ तदेव स्फुटयति। न चेति। किंचाकुर्वत्कारकं सद
सद्वा सच्चेत्तस्य सदा विशेषाभावात्कार्यमपि सर्वदा स्यात्॥ न वा कदाचिदपीत्याह॥ सतो विशे
षाद् सत   श्चासत्त्वे तु तयोर्यद्वद्विनिश्चयान्न हि॥ २१॥ असत्त्वे चेदकुर्वत्कारकं तदा
पि तस्य विशेषाभावादुक्तदोषतावदस्यमित्याह॥ असतश्चेति। न नु कारकस्याकु
र्वतो यदकुर्वत्त्वं पूर्वं सदवस्थितं तस्य प्रच्युतौ सत्यां कुर्वत्त्वे सति कार्यमुत्पद्यते तथा
च कुर्वत्कारकमिति पक्षे न किंचिदवद्यमिति मन्वानः शंकते॥ सच्चुताविति॥

कारकस्य सत्ताभावेन ऽतस्य कुर्वत्त्वस्यापि सत्तायोगात् कारकत्वे कुर्वत्त्वे च सत्येव कार्योत्पत्तौ तुल्यकालयोरा
नमनोन्नमनयोरिव कार्यकारणयोर्यौगपद्यादिदं कार्यं कारणमिति नानिश्चयायोगाच्च कार्यकारणात्व
सिद्धिरित्युत्तरमाह। तुल्यायोरिति॥२१॥ यदि कारकगतं कुर्वत्त्वं पूर्वमपेक्ष्य ... विकार्यमिति क्रमभा
वितामिष्टं तदा कुर्वत्त्वस्यापि सदाभावेन कार्यस्यापि च तथात्वप्रसक्त्या कादाचित्कत्वेन च
ना५ कुर्वत्त्वान्तरापेक्षायामनवस्थाच्च सत्सदेकासत्त्वासदेवतयोः स्वरूपविपर्यासो नोपपद्यते॥ सर्वप्रमा
णविरोधात्। तथा च तयोः स्वं स्वमसाधारणेनाकारेणावस्थाने भावो न संभवतीत्याह॥ ध्रु॥
नचेत्सदसत्सदसद्विपर्ययः कथं प्रागनस्य सत्त्वस्थितौ॥ कथमित्युक्तामनुपपत्तिमेव व्यनक्ति।
विमतमसेत द्वयमप्यवास्थितं न जन्म तस्मान्नेम नो हि कस्यचित्॥२२॥ ऊर्ध्वं लोमनसोपेक्षावरण
ऽन्माक्ष्युपगमेपि स्वपक्षेन कश्चिद्दोषोऽस्तीत्याह। अथाभ्युपेत्योंपमवं तवेष्टतो ब्रवीमि नार्थ पि
स्तव चेत्तिन मे॥ कथं मम चेष्टितेन न तवार्थोऽनास्तित्वेनेत्यह ... वसिभवादित्यादौ ... नक्रमे
णावर्धते नो करणीयानिति श्रुतेन हानं ... स्याद्गात्मनो स्यात्तामित्याह॥ न होनं हीनयतः

(४१९)

॥१०१२॥ तर

स्वतोऽसतो भावोऽन्यतो वा यदि वास्ति तात योः॥२३॥ किं च हानेर्वृद्धिश्चेत् सुस्यद्वयस्यास तस्संबंधाय स्वतोऽसतः स्वतोऽन्यतो वा प्रवीयतो न संभवति॥ असत्वान्नर विषाणवदतो नासत्तेः पक्षो घसंबंधः सतः स्वतोऽन्यतो वा प्रवीयतो न संभवति॥ असत्वान्नर विषाणवदतो नासत्तेः पक्षो युक्तिमान्निसाह॥ नेष्यादिना॥ यदि हानेर्वृद्धिश्चेत्स्यसयोरस्तितासत्ताद्वीक्रियते॥ तथापि संबंधानिरूपणादिपि नरुनादि स्वादत्वसेव स्यअसावादेवमनश्चेपितिरुपैवेसाह॥ यदीति॥२३॥ संबंधानिरूपणादिपि नरु नादि खादत्वसेवस्य अभावादेवमनश्चेपितिरुपैवेसाह॥ घवाहानिसाश्चनचान्ययोगिनो मिथश्चकार्येन चेतेषु संभावनाप्रसंगात्मेनास्तीसाह॥ घवाहानिसाश्चनचान्ययोगिनः सिद्धिकाश्चनान्ययोगिनः संबंधकाद्बल पुज्यते॥ कूटस्थानिर्विकारत्वान्नान्ययोगिनः क्षणिकाश्चनान्ययोगिनः संबंधस्य संबंधिता पर्यंतमवस्थानासंभावान्मिथश्च ध्वंसविनाशिनो वा न संबंधिनः संबंधस्य संबंधिता पर्यंतमवस्थानासंभावाभि थश्चध्ववो विनाशिनो वा न संबंधिनः॥ पूर्वोक्तन्याये संबंधित्वाभ्यां दुनिरूपत्वादत एव नलदाश्रयं किंचित्कार्यं स्यादित्यर्थः॥ पर्वोक्तन्याये नसंबंधवैधुर्ये सति सर्वमपि वस्तु विशृंखलितं स्यादिसाह॥ अतोऽनिक स्यापि हि किंचिदि नसंबंधवैधुर्ये सति सर्वमपि वस्तु विशृंखलितं स्यादित्याह॥ अतोऽनिकस्यापि हि किंचिदि ष्यते स्वयं हि तत्वेन निरन्निगोचरं॥२४॥ किंच स्वयमासस्वरूपं तत्वं परमार्थस्वरूपं निश्च ष्यते स्वयं हि तत्वेन निरन्निगोचरं॥२४॥ किं च स्वयमासस्वरूपं तत्वं परमार्थस्वरूपं निश्च ये न परमार्थवित्या नरूपं ग्गोचरतामाचारति संबंधचरादिस्यादित्याह॥ स्वयंतीति॥२४॥

॥१०१२॥

किं चिंत्स्यागुन्त्ररीत्यानिरुक्तिगोचरात्मा वात्रद्वयात्साद सदित्येवं विकल्पिता यावत्तमात्मत
त्त्वमात्मस्वरूपं॥ तत्र स्वनिर्विशेषं तत्वं परमार्थस्वरूपं स्वप्रकाशं ब्रह्मैव सिध्यतीत्याह॥ ४८॥ समं
तु तस्मात्सततं विभातवद्ध्यादिमुक्तं सदसद्विकल्पिता त्रय यस्मादेवं सर्वदोषरहितमात्मतत्त्वं तस्मात्तत्त्वविज्ञा
नान्मुक्तिरित्याह॥ निरीक्ष्य युक्त्या श्रुतितश्च बुद्धिमन्न शेषविभ्रामुपेति दीपवत्॥ ४९॥ युक्तिः सनिनं श्रुतिः श्रव
णं ताभ्यां निदिध्यासनसहिताभ्यामात्मानं निरीक्ष्य बुद्धिमान्न शेषाज्ञाना तत्कार्यनिवृत्त्या स्वरूपेणावतिष्ठते ता
थादीपस्तैलादिनिवृत्तौ तेजोमात्रेणातिष्ठतीत्यर्थः॥ ४९॥ कथमात्मनो निरीक्षणं विषयत्वेन वेद्यत्वादित्याशंक्याह॥ अवे नाविषय ६
च ५ द्यमेवं यदनन्यवेदिनां कुतार्किकाणां सुवेद्यमन्यथा॥ अन्यथा भेदेनेत्यर्थः॥ इत्थमेवं घटत्वेनानन्यत्वेन
चात्मानमगुणं निरीक्ष्य स्वयमगुणा महागुणेषु सत्वादिषु सविकारेषु महाभिनिवेशात्तु दृहितामोहं न या
ती सा॥ निरीक्ष्य चेत्स्वं त्वगुणं महागुणान्नयाति मोहं महदोषविमुक्तितः॥ ५०॥ विदुषः सात्त्विकाद्यभिमाना
भावे मिथ्याज्ञानादज्ञानकार्यान्निवृत्तत्वं हेतुमाह॥ महेति॥ ५१॥ किमिति महाप्रयत्नेनाविषयत्वेन
मत्वात्मनो वेदनमुच्यते तत्राह॥ अतोऽन्यथा नमरनाशरूप्यते विमोहबुद्धेर्हि एव कारणं॥ ३॥

मे२ हा२

१०१२॥

त्म क्षण ब्रह्मात्मज्ञानात्सकाशान्तरेणाज्ञस्य मिथ्याज्ञानस्य नाशो नेष्यते चेत्तु नाशो भावस्योदितोस्य
विमोह बुद्धेराकुलीभावरूपाया अत एव मिथ्याज्ञानोपकारणीनतोनाश निवृत्तौ मोक्षासिद्धिः स्यादित्याह॥ विमोहेति॥
ननु ब्रह्मात्मज्ञानेन तदज्ञानमेव निवर्तते॥ न तु मिथ्याज्ञानमविरोधादिति तत्राह॥ नह्योपहेतुर्धनिले
धनिं घनो यथा प्रशान्तिं परमीत तथा व्रजेत्॥२७॥ यथाग्निरनिंधनो निवृत्तिमात्यंतिकीं गच्छतीति तथा सुतो
पि मिथ्याज्ञानात्मकः स कारणाज्ञाननिवृत्तौ त्वात्मावादात्यंतिकीं निवृत्तिं गच्छति। उपादाननिवृत्ते
व कार्यस्यात्यंतिकी निवृत्तिरित्यंगीकाराद्दित्यर्थः॥२७॥ पद्यभागपरिसमाप्तावपि गुरुं नमस्यति॥
गम्भमथ्यवेदोदधितः समुद्धृतं सुरैर्महात्वे स्तय यामहात्मभिः॥ तथामृतं ज्ञानमिदं हि येः पुरा
नमो गुरुभ्यः परिमितंत्रितुं चये॥२८॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दभगवत्पूज्य
पादशिष्य श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादविरचितमुपदेशसाहस्र्यां गद्यपद्यस्य पद्यभागः समा
प्तः॥ ॥ यथाप्युरामा हात्मभिरक्षुब्धचित्तैः सुरैरिन्द्रादिभिः महाब्धेः महाक्षीरोदधेः ततो मथितां
प्रसिद्धममृतं समुद्धृतं तथा वेदानाम यादुदपेराल्लोऽयज्ञानमिदममृतात्मकं ये गुरुभिरुद्धृतं ये

॥१०१२॥

स्वपरब्रह्मप्रसत्तेनकरतलामलकवदपरोक्षमीक्षितं तेभ्यो गुरुभ्यस्त्रिविधोपिप्रह्वीभावोपर्पादिसर्थः ॥२८॥ ॥इतितृष्णाज्वरनाशप्रकरणमेकोनविंशतितमं॥ ॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानविरचिताश्रीउपदेशसहस्रीपद्यभागटीकासमाप्ता॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

[OrderDescription]
,CREATED=07.10.20 16:11
,TRANSFERRED=2020/10/07 at 16:45:53
,PAGES=222
,TYPE=STD
,NAME=S0003932
,Book Name=M-1160-UPDESH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF

FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,